

II
1924

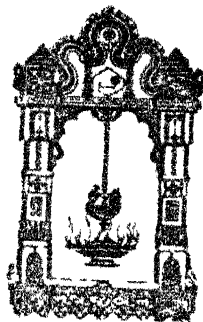
12-5-1924

ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક રજમું '૭૯૩'

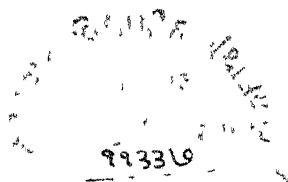
Reg No 194

113

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

વાચકોને સૂચના

કે નિશાનીવાળા સેપો 'મ'એ ઠીકા'માંથી બાકાતગ છે.

† " " અગ્રિય પરથી "

૧ " " ગાંધીજીની મુસાફરીઓના તેમના સંધીઓએ કરેલા વર્ણનો છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૩૩૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ધર્મસૂત્ર ૧૫૭૫૭-૨૧

વિષય ૪૭

ગાંધીજીનું નવજીવન

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

‘સરકીટ હાઉસ’ ઉપર

તા. ૧૮મી માર્ચ ને યુનિવાર્સિટી સૌ કોઈ ઇન્ટેન્સિટીથી રાહ જોઈ હતું. કેસ શ્રીમદ્દેશમાં નવા જ ચલાયેલા ‘સરકીટ હાઉસ’ના મકાનમાં રાખેલો હતો. ગાંધીજીની ઇચ્છાને માન આપી અદાલતના મકાન પર ન જવાની આમ પ્રજાને વિનંતિ કરનારાં સ્થાનિક આગેવાનોની સહીના હસ્તપત્રકો શહેર આખામાં વહેંચામાં હતાં તેથી આ મકાનના કમ્પાઉન્ડ બહાર કોઈ છૂટાછવાયા લોકો સિવાય કાંઈ લોકો નહોતા. માત્ર કમ્પાઉન્ડમાં હથિયાર વગરના પોલીસ સિપાઈઓની બે ટુકડીઓ તેમજ આજીવનજીવનાં મકાનોનાં કંપાઉન્ડોમાં હથિયારબંધ સિપાઈઓની ઠીક ઠીક તૈયારી કરી સંપૂર્ણ જોવામાં આવતી હતી. જેમને ફોરટમાં બંધાવા પાસ મળ્યા હતા તે ૧૦ વાગ્યાથી જ ત્યાં જઈને ગેઠવાઈ મળ્યા હતા. પાસ નહેતા મળ્યા તેઓ અંદર થઈ ચાલે છે તે વહેલામાં વહેલું જાણવા મળશે એ આશાએ રસ્તા ઉપર ઉભા હતા. ફરેકના મંડે ઉપર ગંભીરતા અને સ્હેજ ચિન્તા દેખાતી હતી. મકાનનો હોલ નાનો હતો તેથી પાસધારીઓથી તે સ્હેજ ચિંકાર બરાબ મળે હતો. સીઓની સંખ્યા

પણ હીક હાજર હતી. સિવાય મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક આગલે જ દિવસે થયેલી હોવાથી પ્રાન્ત પ્રાન્તના આગેવાનો આ ઐતિહાસિક મુકદ્દમો જોવા પધાર્યા હતા. બધી ખુરસીઓમાં બે કાળી પીઠ વાળી ખુરસીઓ જુદી તરી આવતી હતી ને તે કોને માટે છે તે સૌ કોઈ કળી શકતું હતું.

અદાલતનું વાતાવરણ

બરાબર બારમાં ચૌદ મિનિટ હતી તે વખતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને ભાદશંકરલાલ મેન્કરને સાબરમતી જેલમાંથી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ-મિ. હેલી લખ આવ્યા. ગાંધીજીએ કોરટના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ ઓરડામાંના એકેએક માણસથી સ્વાભાવિક આદરભાવથી રહેજે જ ઉભા થઈ જવાયું.

જેની સહુચિત્તી કોરટ પણ અનર્હ જન્ય તેને દોષિત કે નિર્દોષ ઠરાવવા માટે આ બધી કવાયત ચાલી રહી હતી એ જોઈ મનમાં એક જ સંત સત્યવાદી પુરુષની આગળ મેટ્રમેટી સલ્તનતો અને તેના બધા કાયદાઓ કેટલા પામર દેખાય છે તેનો આબેહુલ ચિતાર ખડો થતો હતો.

ગાંધીજી ઉપરનો આરોપ પૂરવાર કરવા માટે સરકારે રોકેલા મુંઝવણના એડવોકેટ જનરલ મિ. રૂઝવેલ વખતસર આવી પહોંચ્યા. તેમણે મહાત્માજીને અદબથી માથું નમાવ્યું.

કેસની શરૂઆત

બરાબર બારને ટકોરે સેશન્સ જજ મિ. બ્રમ્સીલેડ પૂર રવાખમાં આવી પહોંચ્યા.

મુકદ્દમો શરૂ થયો. રજીસ્ટ્રાર મિ. ઠાકોરે મહાત્માજી અને તેમના સાથી ભાદશંકરલાલ સામેનું તહોમતપત્રક ખડા સૂઝમાં વાંચી સંભળાવ્યું. લોકોને ‘યંગ હિન્દ્યા’ના ત્રણ રાજદ્રોહી લેખો કોરટની વચ્ચે ડરી એકવાર નીચેનાં સાંભળવાની તક મળી.

જજે મહાત્માજીને સંબોધીને કહ્યું:

‘કાયદા પ્રમાણે મારે તમને તહોમતપત્રક સંભળાવવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે સમજાવવું પણ જોઈએ. છતાં હું નથી માનતો કે મારે ઝાઝા સ્પષ્ટીકરણના ઉત્તરવાની જરૂર હોય.’

પછી તેમણે રાજદ્રોહ, અપ્રીતિ, વગેરે શબ્દોના કાયદેસર અર્થ કહ્યા. અપ્રીતિ એટલે બેવફાઈદારી અને શત્રુતાની બધી ભાવનાઓ, એમાં જ રાજકીય અસન્તોષ

અને રાજ્ય સાથે છૂટાછેડા એ બધું આવી જાય છે, એવું એવું કેટલુંક તેમણે સમજાવ્યું અને પછી મહાત્માજીને પૂછ્યું:

‘તમે તહોમત કબૂલ કરો છો કે મુકદ્દમે ચલાવવા માંગો છો ?’

મહાત્માજી હસા થયા. કોરટમાં અપૂર્વ શાન્તિ વ્યાપી રહી. શાન્ત અવાજે તેઓ બોલ્યા:

‘મારી સામેના દરેક તહોમતનો હું સ્વીકાર કરું છું. નીચલી કોરટે શહેનશાહ સામે અંગત અપ્રીતિ ફેલાવવાનું તહોમત મારા ઉપર મુકેલું તે આ તહોમતપત્રકમાં પાટું મુકવામાં આવ્યું છે એમ હું જોઈ છું. એ યોગ્ય થયું છે.’

શંકરલાલબાપને પણ એ જ સવાલ પૂછાયો ને તેમણે પણ હા બોળી.

સરકારપક્ષની દલીલ

કોરટે એડવોકેટ જનરલને કહ્યું: ‘તહોમતદાર તહોમત કબૂલ કરે છે, તો હવે મુકદ્દમાનો આખો વિધિ જરૂરી છે શું?’

એડવોકેટ જનરલ મુકદ્દમે ચલાવવા ઇન્ટેન્ડર હતો. તેમણે કહ્યું, “ગુન્દો સાબીત કરવા ખાતર નહિ પણ સજા કેટલી દરાવતી એ નક્કી કરવા મુકદ્દમે ચાલવાની જરૂર પડે.” પોતાના મુદ્દાના ટેકામાં તેમણે કેટલીક દલીલ કરી. તેમણે કહ્યું, “તહોમતદારે કંઈ આ વાત કહીને કાઢવાનો જ ગુન્દો નથી કર્યો પણ આ કોણે તો તેમણે રાજ્ય સામે જે ખુશી અને પદ્ધતિસર લડત માંડી છે તેનો અંશ માત્ર છે. આ વાત પૂરવાર કરવા તેમણે ‘જંગ મનિયા’માંથી કેટલાક શ્લોકો વાંચી બતાવ્યા. તે પછી સજા સખત થતી જોઈએ એવી દલીલ કરતાં તેમણે કહ્યું કે ન્યારે કોઈ ભાગમાં એક જ પ્રકારના ગુન્દો વધારે થાય છે ત્યારે મુખ્ય ગુન્દોગારને કાયદા પ્રમાણે દાખલો ખેંસે તેવી સજા કરવી જોઈએ. વળી ગુન્દોગાર કેવી કેળવણી પામેલ શખ્સ છે અને લોકોના માનીતા નેતા છે, એટલે તેઓની આવા પ્રકારની લડતની લોકો ઉપર શી અસર થાય છે એ પણ કોરટે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જોકે તેમના કોણમાં અહિંસા ઉપર નિરંતર ભાર મુકવામાં આવતો રહ્યો છે તોપણ ન્યારે અપ્રીતિ પદ્ધતિસર ફેલાવવામાં જ આવતી હોય ત્યારે અહિંસાના ઉપદેશની કશી કિંમત નથી. તહોમતદારની લડતનો પરિણામ મુંબઈ, મદ્રાસ અને ચોરીચોરાનાં બચકર રમખાણોમાં આવેલાં છે.

‘બોલદાર માણસ’

“બીજા તહોમતદારે આ લેખો કાપવા નેટલેા જ કુન્હો કર્યો છે. માટે જોકે તે ઓછા શિક્ષાખત છે, છતાં કાચદાની દૃષ્ટિએ ગુન્હો ઓછો મંબીર નથી. તે માલદાર માણસ ને, માટે તેમનો ખાસી રકમનો દંડ કરવો જોઈએ એ મારી સૂચના છે.”

એડવોકેટ જનરલની દલીલ સાંજળ્યા પછી પણ કોરટે મુકદ્દમો આમજ નહિ ચલાવવાનો પેલાનો નિશ્ચય ન દેવો. જન્ને રહ્યું. “હવે સજા ફરમાવવાની જ માફી રહે છે. પણ તે પહેલાં તહોમતદારને સજા વિષે કંઈ કહેવું હોય તો મારે સાંભળવું છે.

મહાત્માજીએ લેખી એકરાર વાંચી સંભળાવવાની ઇચ્છા જણાવીને રહ્યું કે તે રજૂ કરતાં પહેલાં હું થોડું કહેવા ઇચ્છું છું. આ બધું બેકાં બેકાં જ બોલવાની રજા લઈ તેમણે ચલાવ્યું. સૌએ જાણ્યું કે જેને માટે કોરટમાં આવ્યા છીએ તે હવે મળે છે. ચોમેર મંબીર શાન્તિ છવાઈ ગઈ.

માંધીજનું ભાષણ

“મારો લેખી એકરાર વાંચ્યું તે પહેલાં હું કહેતાં ઇચ્છું છું કે મારે વિશે વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે જે ટીકા કરી છે તે હું પૂરેપૂરી સ્વીકારી લઉં છું. હું માનું છું કે તેમણે મારે વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તે કહેત્યાં તેમણે મને પૂરેપૂરો ન્યાય કર્યો છે. કારણ તેમણે જે કહ્યું તે તદ્દન સાચું છે. કોર્ટથી એ વાત છૂપાવવા હું જરાયે ઇચ્છતો નથી કે ચાલુ રાજ્યપદ્ધતિ સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાની મને તો લગભગ દહે લાગી છે.

“એડવોકેટ જનરલ સાહેબે બરાબર કહ્યું છે કે ‘થંમ ઇન્ડિયા’ સાથે મારો સંબંધ બાંધાયો ત્યારથી જ કાંઈ મેં અપ્રીતિ ફેલાવવા માંડી છે એમ નથી. માફ એ કામ તો વહેલાંનું શરૂ થયેલું છે અને હમણાં હું જે એકરાર વચવાનો છું તેમાં કોર્ટ આમજ તે કબજા કરવાની મારી દુઃખદાયક ફરજ હું બજાવીશ કે એડવોકેટ જનરલ સાહેબે કહ્યું છે તે કરતાંય વહેલાંનું આ સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાવવાનું કામ મેં શરૂ કરેલું છે. મારે માટે એ અતિથય દુઃખદાયક ફરજ છે, પણ મારે માથે જે જવાબદારીઓ રહેલી વતી તે જોતાં તે ફરજ અરે અદા કરવી જ પડી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ અને ચૌરી, ચૌરાના બનાવોના સંબંધમાં જે જવાબદારી વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે મારે માથે નાખી છે તે બાબતમાં મારો ગુન્હો હું સ્વીકારી લઉં છું. આ બાબત ઉપર ઉડો વિચાર કર્યા

પછી, તેના ચિન્તનમાં રાતની રાતો ગાળ્યા પછી અને મારું મન બરાબર તપાસ્યા પછી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ચૌરીચૌરાના રાક્ષસી હત્યાકાંડ અથવા તો મુંઝવણના માંડા અત્યંત ચારો સાથે મરે કશી લેવાદેવા નથી એમ કહેવું મારે માટે અશક્ય છે. તેમણે વાઙ્મયી જ કહ્યું છે કે એક જવાબદાર માણસ તરીકે, એક હનિમાંદારીના અનુભવી માણસ તરીકે મારા દરેક કામનાં પરિણામો મારા ધ્યાનમાં હોવા જ જોઈતાં હતાં. તે પરિણામો મારા ધ્યાનમાં હતાં જ. હું જાણતો હતો કે હું જોખમ ખેડી રહ્યો છું. હું આમ સાથે ખેલી રહ્યો હતો એ મારી ધ્યાન બહાર નહોતું જ; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ મને અત્યારે છૂટા કરવામાં આવે તો હજી હું તેમ જ કરું.

“આજે સવારે મને લાગ્યું કે અત્યારે હું જે કહું છું તે હું ન કહું તો મારી ફરજ હું ચૂકું. હું અચાન્તિ ટાળવા ઇચ્છતો હતો, હજીયે કશું છું. અહિંસા મારા ધર્મના પહેલો મન્ત્ર છે, અને એ જ મારા ધર્મના છેલ્લો મન્ત્ર છે. પણ મારે તો ખૂબાઈઓ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. કાં તો મારે મારા દેશને પારાવાર નુકસાન કરી રહેલી ગંભીરપદ્ધતિને વશ થવું રહ્યું, નહિ તો મારે મુખેથી દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિ વિશે સાંભળ્યા પછી મારા દેશનુદ્ધુઓના પિતો ઉઠીને એવું જોખમ ખેડવું રહ્યું. મારા દેશનુદ્ધુઓ કેટલીકવાર માંડા બન્યા છે તે હું જાણું છું. તે માટે મને ખૂબ દુઃખ થયેલું છે. અને તેથી જ અહીં હું નરમ સજ્જનહિ પણ તખ્તમાં સખત સજ્જ માગી લઉં છું.”

“હું દયા માગતો નથી, તેમ મારા ગુન્હાને હળવો ગણવો એવી પણ કશી દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી. માટે કાયદાની દૃષ્ટિએ જે ઇરાદાપૂર્વક મુંઝો મણાય, પણ મારે મન તો જે દરેક સ્તરેની એક ક્રિયામાં ક્રિયા ફરજ છે તે માટે સખતમાં સખત સજ્જ માગી લેવા અને તેને તાબે થવા હું અહીં ખેડો છું. મારા લેખી એકરાતમાં હું હમણાં જ જણાવવાનો છું તેમ હે ન્યાયાધીશ! તમારે માટે બે જ માર્ગ ખુલ્લા છે. એ તમને લાગે કે જે કાયદાનો તમારે અમલ કરવાનો છે તે એક પાપી વસ્તુ છે અને ખરું જોતાં હું નિર્દોષ છું તો તમે તમારી જગતનું રાજનામું આપો અને એમ કરીને પાપનો સંગ તર્જો; પણ જે તમને એમ લાગે કે જે કાયદાનો તમે અમલ કરો છો અને જે પદ્ધતિ ચલાવવામાં મદદ કરો છો તે સારી વસ્તુ છે અને તેથી મારી પ્રતિષ્ઠિતને નુકસાનકર્તા છે તો કડકમાં કડક સજ્જ ફરમાવો. મેં પહેલો કલ્પો તેવો પલટો તમારામાં થાય એમ હું ધારતો નથી. પણ મૂર્ખા

એકરાર હું પૂરાં વાંચી રહું તે પહેલાં એક સમજી માણસને આટલું ભાર નેખમ ખેડવા પ્રેરે એવું શું શું મારા હૈયામાં વસાવાઈ રહ્યું હોતું નેધરે તેની આંખી કદાચ તમને થશે.”

આદ પોતાની જગાએ બેઠાં મહાત્માજીએ પોતાનો લેખી એકરાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.*

કોરટના તે નાનકડા દિવાનખાનામાં ગાંધીજીની વાણી મેઘગર્જનાની પેઠે ગાજતી હતી. તે એકરાર નહોતો, પણ આખી જાદગીના રાજદારી અનુભવોનો અર્ક હતો. ક્ષણેક એમ જ ભાસ્યું કે મહાત્માજી સામે મુકદ્દમા ચાલતો નથી, પણ જગત સમસ્તની કોરટમાં ખ્રિષ્ટિ સસ્તનત તહોમતદાર તરીકે ઉભી છે અને એક સત્યવાદી સાક્ષી પોતાના હૃદયની વાણી વડે તહોમતદારનો આરોપ પૂરવાર કરી રહ્યો છે. ગાંધીજીએ જેમ રાજદ્રોહનો આરોપ કબૂલ કર્યો અને સગ્ન માગી લીધી તેમ જ ખ્રિષ્ટિ સસ્તનતે પણ જજના રાજનામા મારફતે પ્રજાદ્રોહનો અપરાધ કબૂલ કર્યો હોત તો આકાશના દેવો તે પ્રસંગ જોવા ઉતરી આવત.

ગાંધીજીનો એકરાર કોરટ સામેનો એકરાર નહોતો, પણ તે આખા હિન્દનો અવાજ હતો. કાયદાની રૂએ સ્થાપન થયેલી ખ્રિષ્ટિ સત્તા પ્રજાની સંમતિથી સ્થાપન થયેલી નથી, હિન્દુસ્તાનના કાયદાઓનું વલણ અને હિન્દનું કલ્યાણ એક દિશામાં વહેતાં નથી, એ બાંધણું સત્ય આ એકરાર પૂરવાર કરે છે. આ એક નાના સરખા લેખમાં ખ્રિષ્ટિ સ્વાર્થની કૃત્રિમતા ઉઘાડી પડી છે અને ચાલુક્યની જેમ ધૈર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર તે કલંક ધોવાવાનું નથી.

શ્રી. શંકરલાલનો એકરાર

મહાત્માજીના એકરાર બાદ બાઇ શંકરલાલે પોતાનો એકરાર કર્યો.

બાઇ શંકરલાલ બોલ્યા: “મારે એટલું જ કહેવું છે કે મુકદ્દમામાં નબૂ થયેલાં લખાણો છાપવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું હતું. મારા પરના આરોપનો હું સ્વીકાર કરું છું. સગ્ન ખાતત મારે કશું કહેવું નથી.”

જેમને મહાત્માજીએ મૌની તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેમનો એકરાર આથી લાંબો ક્યાંથી હોય ?

મધુ પતી મધુ. હવે સજ દરમાવવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. જન લોકોને પોતાના ઉદ્ધાર કાઢવાનો આ સમય હોય છે. બાર વરસ પહેલાં જર્જિસ દાવરે લોકમાન્ય વિષે કાઢેલા ઉદ્ધાર સા કાઢને યાદ છે. આ મુકદ્દમામાં મિ. ધૂમશીલે કાઢેલા ઉદ્ધારો બીજી રીતે લોકોના સ્મરણમાં રહેશે. મિ. ધૂમશીલ કાયદો તોળી આપનાર જન કરતાં વધારે ચડી ન શક્યા તેને માટે તેમને કોષ દોષ ન દે. તે તો પ્રાકૃત માણસની જ દષ્ટિ રાખી ન્યાયાસન પર બેઠા ને માંધીજીની મહત્તા ધ્યાનમાં આણવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી જૂતા સિરસ્તા મુજબ સજ દરમાવી દીધી. તેઓ બોલ્યા:

ચુકાદો

“મિ. ગાંધી, તમે આરોપનો સ્વીકાર કરી એક રીતે માફ કામ સરળ કરી આપ્યું છે, પણ તમને કેટલી સજ આપવી એ નક્કી કરવાનું કામ સહેલું નથી. મને નથી લાગતું કે આ દેશમાં કોઈ પણ જન આગળ આટલું અધર્મ કામ કોઈ બાર આવી પડ્યું હોય. કાયદાની દૃષ્ટિએ કોઈ નાનું કે મોટું નથી. છતાં અત્યાર સુધી મેં જેમના જેમના ફેસલા કર્યા છે અથવા જેમના ફેસલા કરવાના ભવિષ્યમાં મારા હાથમાં આવશે તે બધા કરતાં તમે જુદી જ કોટિના પુરુષ છો તે તરફ મારાથી હુલ્લેશ કરાય એમ નથી. તમારા કરોડો દેશબંધુઓની દૃષ્ટિમાં તમે મહાન દેશભક્ત છો, મહાન નેતા છો એ વસ્તુ તરફ પણ હુલ્લેશ કરાય તેમ નથી. રાજ્ય-પ્રકરણમાં જેઓ તમારાથી જુદા પડે છે તેઓ પણ તમને ઉચ્ચ આદર્શવાન ગણે છે, તેઓ તમને અલૌકિક એટલું જ નહિ પણ સંતકોટિના પુરુષ માને છે.

“પણ મારે તો તમારો એક જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો રહ્યો. બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ તમારો કાજ બનવાની કે તમારી દીકા કરવાની મારી અહીં રરજ નથી અને તેવો દાવો પણ હું નથી કરતો. મારે તો જેણે પોતાની મેઝે કાયદાનો ભંગ કર્યાનું કબજા કર્યું છે અને જે સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ સરકાર સામેનો ગંભીર ચુનહો અણચ છે તે કર્યાનું પોતાને મોઢે કબજા કરે છે તેવા તમને એક કાયદાને અધીન મનુષ્ય તરીકે ગણીને જ તમારો ધનસાર કરવો રહ્યા છે. તમે હિંસા ને તોશન સામે નિરંતર ઉપદેશ કર્યો છે એ હું બૂલતો નથી, અને હું એ પણ માનવા તૈયાર છું કે ઘણા પ્રસંગોએ તમે તોશન અટકાવેલ પણ છે. પણ તમારા રાજકીય ઉપદેશનું સ્વરૂપ જેતાં અને તે ઉપદેશ જે લોકોને તમે કર્યો છે તેમના સ્વભાવ જેતાં તમારી પ્રવૃત્તિને પરિણામે તોશન થાય નોંહ

એવી આજ્ઞા તમે કેમ રાખી એ મારી સમજશક્તિની બહાર છે. કેમ પણ સરકારને માટે તમને જુદા રાખવાનું તમે અશક્ય કરી મુક્યું એનું ખરેખર જોમને દુઃખ ન થયું હોય એવા બાબે જ કેમ લોક હિન્દુસ્તાનમાં હશે. પણ તમે તે સ્થિતિ આણી.

ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન

“છતાં તમને ન્યાય પણ મળે અને સાર્વજનિક હિત પણ સચવાય એમ બન્ને વાતનો મેળ કદી રીતે બેસાડી શકાય એનો જ હું વિચાર કરી રહ્યો છું અને તમને સળ કસવાની બાબતમાં બારેક વરસની વાત પર ચાલેલા આવા જ બીજા એક મુકદ્દમાને હું અનુસરવા માયું છું. મિ. બાળ મંગાધર તિલકને આ જ કલમની રૂએ સળ થયેલી. તે વખતે હવે છ વરસની આસાન કેદની સળ તેમને બેગવવી પડેલી. મને ખાતરી છે કે જો હું તમને મિ. તિલકની હારમાં બેસાડું તો તેમાં તમને અગોચર નહિ લાગે. તેથી તમને દરેક ગુન્હાને માટે બખ્ખે વરસની આસાન કેદ, એટલે કે બધી મળીને છ વરસની આસાન કેદની સળ ફરમાવવાની મને મારી ફરજ લાગે છે. આ સળ ફરમાવતાં હું એટલું ઉમેરવા માયું છું કે ભવિષ્યમાં જો હિન્દુસ્તાનનું રાજદારી વાતાવરણ શમે અને સરકાર તમારી સળ જોણી કરી તમને છોડી મેલી શકે તો તે દિવસે મારા બેટલે આનન્દ બીજા કોઇને નહિ થાય.

શ્રી ૦ શંકરલાલને એક વરસ

“મિ. બકર, હું ધાંડું છું કે તમે તો ઘણે બાબે તમારા મુખીની જાવામાં છો. તમારા સમ્રેના અરોપમાંથી પહેલા બે બાબને સાર દરકને માટે ૬ મહિનાની આસાન કેદ તથા ત્રીજા બાબને સાર એક હજાર રૂપિયા દંડ અને તે ન બરો તો વધુ છ મહિનાની આસાન કેદની સળ ફરમાવું છું.”

જજનો આભાર

માંધીજી [જજનો]—હું એક જ ચપ્પ ઉમેરવા છઠ્ઠું છું. મારી ઉપર સળ ફરમાવતાં સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય બાળ મંગાધર તિલકના મુકદ્દમાની વાદ દેવડાવીને આપે મને મોટું માન આપ્યું છે. હું એટલું જ કહેવા માયું છું કે એ મહાન પુરુષના નામ સાથે મારું નામ જોડાય એને હું મારું મોટામાં મોટું ભાગ્ય અને મોટામાં મોટી ઇજ્જત સમજું છું. અને મને કરવામાં આવેલી સળની બાબતમાં તો હું અલબત્ત મારું છું કે કેમ પણ જજ મારા ઉપર જે હળવામાં હળવી સળ ફરમાવી

શકે તેટલી હળવી સગ્ગ મને કરવામાં આવી છે. અને અહીંયાં વસેલા કામચળને વિષે પણ મારે એટલું કહેવું જોઈયે કે અહીંયાં જેટલો વિનય બતાવનામાં આવેલો મેં જોયો એથી વધુની આશા રાખી શકાય નહિ.”

‘યાદતપુનર્દર્શનમ્’

સગ્ગ આપી જજ સાહેબે રગ્ગ લીધી. દરમિયાન પૌલીસ અમલદારો મહાત્માજી સૌ જોડે મળાહળા લે પછી તેમને લઈ જવાની ગોઠવણ કરવા બહાર ચાલ્યા ગયા. તે પછી તો કોરટ હતી ત્યાં મંદિર બની ગયું. જે કૃત્યને સરકારી અદાલતે ગુન્હો ઠરાવ્યો તે જ કૃત્ય કરવાને માટે નાનામોટા સહુ કેટલું મહાત્માજીને પગે લાગ્યા. અદાલતના અમલદારો અને સરકારી વકીલ સુધાં પગે લાગ્યા ! જે વિચારો મહાત્માજીના છે તે જ આજે કરોડો દિનવાસીઓ ધરાવે છે, છતાં સરકારે આ એક જ પુરુષને કેમ પરહેજ કર્યા હશે, એનો આપણે વિચાર કરવો ઘટે છે. મહાત્માજીના મેકે સમા ધૈર્યથી ઘણાખરાને ધીન્જ આવી હતી, છતાં કેટલીયે આંખો પ્રેમભીની તો થઈ જ. કેટલાયે લોકોને મહાત્માજીની વાણી અન્તરાત્માના અવાજ સમી હતી. તેમને લાગણી થયા વગર કેમ રહે ? પણ આ લાગણી દુર્ગમતાનું દુઃખ ન હતું. તે તો પ્રેમનો ફલ હતો. સેંકડો લોકોમાં એકલા મહાત્માજી જ હરખથી ઉભરાઈ રહેલા દેખાતા હતા. તેઓ બધાને દિલાસો દેતા હતા; ખૂબ કામ કરવાને, સંપત્તી રહેવાને, રૈંટીયો ચલાવવાને અને ખાદી પરહેરવાને તેઓ બધાને કહેતા હતા. તેમની સરદારી હેઠળ કામ કરનારાઓએ તેમના આશીર્વાદ મેળવ્યા. રસ્તા ઉપરના લોકો બહારથી દોડી આવી પગે લાગ્યા. મહાત્માજીએ બધાને શાન્તિ જળવવાનો અને એકલી ખાદી જ પરહેરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ઘણા વખત પછી એક મોટર આવી. મોટર ઉપર પિત્તળની એક રાજહસની મૂર્તિ હતી મહાત્માજી મોટરમાં બસ બેઠા. લોકોએ મનાઈ છતાં લાંબી ટેવને લીધે તેમની બધી પોકારી અને મહાત્માજી જેલ તરફ વિદાય થયા.

માંધીજીની ‘જય’

મહાત્માજીને સગ્ગ થઈ મર્ઝી જ વરસની સગ્ગ થઈ જજ સાહેબે આશા પ્રગટ કરી છે કે દેશમાં એવી સ્થિતિ પેદા થાય કે સરકાર તેમને વહેલા છોડી શકે. આપણે પણ એ જ ઇચ્છીયે છીએ કે દેશમાં એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય કે જેથી સરકારને તેમને છોડવા પડે. પણ આપણે આશય જુદો છે. આપણે હિંમત હારીયે, અન્તરાત્માને છેલરીયે, જાપને પુણ્ય કહીયે અને પેટે ચાલીયે તો બજાર સરકાર મહાત્માજીને છોડી દે. પણ તે હિન્દુઆતને મરમનો કા થઈ પડશે. આપણે તોશન

કરીયે તો મહાત્માજીને દેખો દીધા જેવું થશે. તોરણ કરીયે ને મહાત્માજીની જય પોકારીયે તો તે જય નહિ પણ ક્ષય છે. મહાત્માજીને ઊડાવવાનો—માન સાથે ઊડાવવાનો—અને મહાત્માજીની સાથે હિન્દમાતાને ઊડાવવાનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તી, બહુદી વગેરે બધી કામો એક થઇ આપણે મહાત્માજીના ઉપદેશ પ્રમાણે રંડીયાનું સેવન કરીયે, ખાદી જ પહેરીયે અને શાન્તિ જાળવી પ્રેમના પ્રવાહથી વેર અને અણવિશ્વાસના અગ્નિ હોલવી નાખીયે. મહાત્માજી એટલે મૂર્તિમન્ત શાન્તિ, પ્રેમ અને સત્ય.

+ લેખી એકરાર

મારી
શામાન્ય-
સેવા

હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે તેમજ જે વિલાયતની પ્રજાને સતોષવા ખાતર મુખ્યત્વે કરીને આ મુકદ્દેમો માંડવામાં આવ્યો છે તે પ્રજાની પ્રત્યે રહેલો મારો ધર્મ વિચારતાં મને લાગે છે કે એક ચુસ્ત રાજનિષ્ઠ અને સહકારી શહેરી મઠીને આજે હું એક કદો રાજદ્રોહી અને અસહકારી શા, સાર બન્યો છું એનો ખુલાસો આપવાને હું બંધાયેલો છું. સિવાય કોઈને પણ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદાથી રચાયેલી સરકાર સામે અપ્રીતિ ફેલાવા વાના આરોપને હું શા કારણે સ્વીકારી લઉં છું એ મારે જણાવવું જોઈયે.

મારા જાહેર જીવનની શરૂઆત સને ૧૮૯૩માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિષમ સંજોગો વચ્ચે થઈ. એ દેશમાં અંગ્રેજ સત્તા જોડેના મારા પહેલવહેલો સમાગમ ઝાઝો મુખદાયી ન કહેવાય. મને માલમ પડ્યું કે માણસ તરીકે અને એક હિન્દી તરીકે મને કદા જ હક નહોતા; ઉલટું મેં જોયું કે હું હિન્દુસ્તાની હતો એટલા જ કારણસર માણસ તરીકેના પણ મારા હકો માર્યા જતા હતા.

પણ આથી હું હાર્યો નહિ. હિન્દીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું દુર્વર્તન એ એક મોટું ભાગે સારા એવા રાજ્યતંત્ર ઉપર વજેલો બહારનો મેલ છે, મૂળ હાડે તો તંત્ર સાફ છે એમ મેં મારા મનને મનાવ્યું અને જ્યાં મને એ સરકારમાં દોષ જણાયા ત્યાં તે સાફ તેને વખતોવખત વખોડવા છતાં તેનો નાશ કદી પણ ન ઇચ્છતાં એ સરકાર જોડે હું સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સાચા દિલથી સહકાર કરતો રહ્યો.

આથી સને ૧૮૯૯માં જોઆર યુદ્ધ વેળાએ સક્તનતની હસ્તી જોખમમાં આવી પડી ત્યારે મેં તેને મારી સેવા અર્પણ કરી. મેં જખમીઓની માવજત કરનારી સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઉભી કરી અને લેડીસ્મિથના બચાવને સાફ થયેલી

સંખ્યાબંધ લડાઇઓ દરમિયાન મારાથી બનતુ કર્યું. તેજ પ્રમાણે સને ૧૯૦૬માં ઝુલુ બળવા દરમિયાન પણ મેં જખમીઓને ઉઠાવનારા ડોળાવાળાઓની એક ટુકડી ઉભી કરેલી અને 'બળવો' શબ્દનાં સુધી સેવા બજાવેલી. આ બન્ને પ્રસંગે મારી સેવાઓને માટે મને ચાંદ મળેલા અને સરકારી ખરીદાઓમાં મારા કામની ખાસ નોંધ લેવાયેલી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મારા કામની કદરમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગ તરફથી મને કેસરેડિન્ડ સુવર્ણપદક મળેલો. સને ૧૯૧૪માં જ્યારે ઇંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જમી ત્યારે મેં લંડનમાં તે વખતે વસતા હિન્દીઓની—મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓની—એક 'એમ્પ્યુલન્સ' ટુકડી ઉભી કરેલી. આ ટુકડીએ કિંમતી સેવા બજાવ્યાની ત્યારના અમલદારોની કળ્લાતો છે. અને છેલ્લે હિન્દમાં જ્યારે ૧૯૧૭ની સાલમાં દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદમાં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ લશ્કરખરતીને સાડ આગ્રહભરી અરજ કરી ત્યાંમે સુદ્ધાં મારી તખ્તીયત સામું ન જોતાં ખેડા જીલ્લામાં લશ્કરખરતીને સાડ હું મળ્યો, જોકે મારા પ્રયત્નને યજ્ઞ આવવા માંડ્યુ એટલામાં લડાઈ બંધ થઈ અને વધુ રંજ-શ્ટોની જરૂર ન રહ્યા બાબતના ટુકડો નીકળ્યા. આ બધા સેવાના પ્રયત્નો દરમિયાન હું એ જ આશાની દૃષ્ટિ જીવતો હતો કે આવી સેવાઓ બજાવતી મારા દેશબંધુઓને સાડ સત્તાનતમાં સંપૂર્ણ સમાનતાના દરજ્જે મેળવી શકાશે.

આશા પર
ફટકો

એ મારી આશા પર પહેલવહેલો ફટકો 'રોલેટ ઍક્ટ'ના રૂપમાં પડ્યો. એ કાયદા સામે મારે ફટકી ઝુંબેશ ચલાવવી પડી. ત્યાર બાદ પંજાબને કાંડ સાર થયો, જેનો આરંભ જલ્લીયાંવાલાની કતલથી થયો અને અવધિ પેટે ચલાવવાના હુકમોમાં, જાહેર રસ્તાઓ પર ફટકા મારવામાં અને એવા જ બીજાં અકસ્માતીય અપમાનભર્યાં કૃત્યોમાં થઈ. મેં એ પણ જોયું કે તુર્કી તેમજ ઇસ્લામનાં પવિત્ર સ્થળો પર હાથ ન નાખવાના સંબંધમાં હિન્દી મુસલમાનોને વડા પ્રધાને આપેલો કોલ પાળવાનો ઝાંઝો સંભવ નહોતો. પણ એ બધાં લક્ષણ દેખાતાં છતાં અને મિત્રોએ પણ મને જાંબીર ચેતવણીઓ આપ્યા છતાં અમૃતસરની મહાસભા વેળાએ સરકાર જોડે સહકારની તેમજ મૌન્ય-ચેમ્સફર્ડ સુધારા સ્વીકારવાની તરફેણમાં હું ઝૂઝ્યો, એવી આશાએ કે વડા પ્રધાન હિન્દી મુસલમાનોને આપેલો પોતાનો કોલ આખરે પાળશે, પંજાબનો જખમ રૂઝવવામાં આવશે અને સુધારા જોડે અધુરા અને અસંતોષકારક હતાં છતાં તે હિન્દના જીવનમાં એક નવા અને આશાદાયી યુગના સૂચક નીવડશે.

પણ મારી આશાએ બધી ધૂળ મળી. ખિલાફતને લખતો કોલ પાળવાનો મોજ નહોતો. પંજાબના કાંડ પર સફેદો ફેરવવામાં આવ્યો અને યુદ્ધેમારોને શિક્ષા

પરવાનું તો કોરે રહ્યું પણ ઉલટા તેઓ પોતાની નોકરીઓ પર કાયમ રહ્યા અગર ના તેમનાં પેન્શનો હિન્દી ખજાનામાંથી અપાવાં ચાલુ રહ્યાં, અને વળી કેટલાક લાખલાઓમાં તો તેમને ઉલટાં ઇનામ અકરામો એનાયત કરવામાં આવ્યાં ! 'મે' એ પણ જોયું કે સુધસતઓથી જે દિલ્લા પલટાની આશા બાંધવામાં આવી હતી તેને કશોયે પલટો ન થતાં માત્ર હિન્દુસ્તાનનું ધન વધુ ચૂસવાની અને માત્ર તેની સુલામીને લાંબાવલ્લી જ તે એક નવી તદબીર હતી.

બ્રિટિશ
અમલદાર
પરિશ્રમ

અકસોસપૂર્વક હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે બ્રિટિશ હકુમતે રાજદારી તેમજ આર્થિક બંને દૃષ્ટિએ હિન્દને તે અગાઉ કરી નહોતું તેટલું લાચાર જ કરી મેલ્યું છે. નિઃશસ્ત્ર હિન્દ આજે કોઇ પણ હુમલાખોર સામે શસ્ત્રની લડાઈમાં ઉતરવા મળે તો તેમ કરવાની આજે તેનામાં કશી જ તાકાત નથી. અને આ સ્થિતિ એટલી તો હઠ સુધી વ્યાપેલી છે કે અમારા કેટલાક સારામાં સારા માણસો પણ આજે એવું માને છે કે હિન્દે વસાહતોની દબનું સ્વરાજ મેળવવાને પણ હજી અનેક પેઢીઓ વીતાડવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાન આજે એટલું તો નાદાર બન્યો ગયું છે કે તેનામાં દુષ્કાળોની સામે ટકાવ કરવાની ખિલકુલ શક્તિ નથી. અંગ્રેજોએ અહીં ખમલાં કર્યાં તે અગાઉ હિન્દ પોતાનાં લાખો ઝૂંપડાઓમાં કાંતનું તથા વણનું અને બેતીમાંથી મળી રહેનારી પોતાની નાનીશી આજીવિકામાં રહેતી ખાટ બારી કાઢતું. જીવાદોરી સમે આ હિન્દને ગૃહકલોષ માની ન શકાય એટલા નિર્હર અને અમાનુષ ઉખરો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બચાનો અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે. હિન્દની અધષ્ટે રહેનારી આમ પ્રજા કેવી ધીમે ધીમે મૃતપ્રાય થતી ગય છે. એની શહેરોના રહેનારાઓને ભાગ્યે જ ભાગ છે. તેઓને ખબર નથી કે તેમને ભેગવવા મળતા છુદ્દ એજન્સારામ તેઓ હિન્દને ચૂસનારા પરદેશી મૂડીદારોનાં ધર બરવા જે મહેનત કરે છે તેની દલાલી સિવાય બીજું કશું નથી. અને પેલા-ઓનો બધો નફો તેમજ આમની દલાલી બંને હિન્દની ગરીબ પ્રજાને નીચોવીને જ નીતારી કાઢેલાં હોય છે. તેમને ગમ નથી કે બ્રિટિશ હિન્દમાં કાચદાથી સ્થપાયેલી સરકાર એ ગરીબ આમપ્રજાને આ રીતે ચૂસવાની ખાતર જ ચલાવવામાં આવે છે. અહીં તેવા વિતંટાવાદથી કે આંદડા અહેવાલોનાં ચાહે તેવાં મામાવી ટોણકાથી આજે જે જૂસો હિન્દનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાં ચાલતાં હાડપિંજરોથી નરી આંખને પણ અપી રહેલ છે તેને ઉડાવી શકાય તેમ નથી. મારા મનને તો છંદબાર કંઈ નથી કે ધ્યર જેવો કોઇ માલિક જો દુનિયાને માથે હોય

તો તેના દરબારમાં ઇચ્છાંકને તેમજ હિન્દુસ્તાનના આ બધા શહેરોમાં વસનારાઓને બેઠને આ મુહાને માટે—છતિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી શકે એવાં આ માનવજાતિના સામેના ગુહાને માટે જવાબ દેવો પડ્યો. જુદ કમ્પોઝે પશુ આ દેશમાં હિન્દને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થે જ વપરસ છે. પંજબ માર્શલ લોના મુકદ્દમાઓની મારી તટસ્થ તપાસને પશ્ચિમને મારા ઉપર એવી છાપ પડી કે સેંકડે ઓઢામાં ઓછી પંચાણું ટકા સળગ્યો કેવળ છુલ હતી. હિન્દમાંના રાજદારી મુકદ્દમાઓના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોતું છે કે તેમાં સળ પામેલા લોકોમાંના દરેક દસમાંથી નવ સાવ નિર્દોષ હતા. સ્વદેશપ્રીતિ એ જ એમનો ગુન્હો. હિન્દની અઘાલતોમાં ધરોપીઓની સામે કામ માંડનારાઓમાંથી નવાણું હિન્દીઓને ન્યાય મળતો નથી. આ ચિતારમાં રંગપૂરણી કે અતિશયેષ્ટિ ક્યાંયે નથી. આવા મુકદ્દમાઓ જોડે સંજન્ય ધરાવવાનો જે જે કાલ હિન્દીઓને પ્રસંગ પડ્યો છે તેવા નગભજ દરેક હિન્દીનો અનુભવ આવો જ છે.

સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે અંગ્રેજ લોક તેમજ દેશનો કારભાર કરવામાં મળનારા તેમના હિન્દી સાથીઓ પોતે મેં ઉપર વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવા કશો ગુન્હો કરવામાં શકાયેલા છે એ સમજી શકતા નથી. અને ખચર છે કે ઘણા અંગ્રેજ તેમજ હિન્દી અમલદારો પ્રામાણિકપણે એવું માનનારા છે કે પોતે દુનિયામાંનું એક સારામાં સારું રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને તેનીએ હિન્દુસ્તાન પીમે પમલે પશુ સંગીન પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. તેમને ભાળ નથી કે પ્રજાને થયેલા મુકદ્દમાની એક અદૃશ્ય પરંતુ અસરકારક કાર્યપદ્ધતિથી તથા પશુખળના વ્યવસ્થા દેખાવથી અને ખીલ બાળુએ પ્રતિકાર કરવાની અગર આત્મરક્ષણની સુદ્ધ બધી શક્તિ પ્રજા પાસેથી ખૂંચવી લેવામાં આત્યાથી પ્રજા આત્મી નયુંસક બની ગઇ છે અને તેનામાં દબ અને પામરતા ફેલાયાં છે. અને આ બધાનક કુટેવને પશ્ચિમે દારબારીઓમાં અજ્ઞાન અને આત્મવંચન બેવડા બન્યાં છે. જે ૧૨૪ જ કલમનું સદ્ભાગ્યે મારા ઉપર તહોમત મેલવામાં આવ્યું છે તે કલમ હિન્દી નામરેકની સ્વતંત્રતા કચડી નાખવા સારૂ ઘડવામાં આવેલી રાજદારી કલમોમાં કદાચ સર્વેપરી છે. પ્રીતિ કંઈ કાયદાથી પેદા થનારી કે નિયમમાં રહેનારી વસ્તુ નથી. માણસને જો કાલ શખ્સ કે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય હો બન્યાં સુધી તે મારદાડ કે ખુનામરફીને કારણે ન રાખતો હોય અગર તો ખુનામરફીને ઉત્તેજન કે હરફેશી ન કરતો હોય ત્યાં સુધી તેને પોતાની અપ્રીતિ દર્શાવવાનો પૂરેપૂરો અખતયાર હોવો જોઈએ. પણ જે કલમમાંનો

અપ્રીતિ
ફેલાવવાનો
ધર્મ

આરોપ બાદ ચંકરલાલ ઉપર તેમજ મારા ઉપર મુકવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તો માત્ર અપ્રીતિ ફેલાવતી એટલું પણ ગુન્હો છે. આ કલમ નીચે ચાલેલા કેટલાક મુકદ્દમાઓ મેં તપાસ્યા છે અને હું જાણું છું કે હિન્દના કેટલાક મોટા મોટા પ્રબંધના પુરુષોને એ કલમ હેઠળ સજાઓ કરવામાં આવી છે. અને તેથી આ કલમ હેઠળ મારા પર આરોપ મુકાયો એમાં હું મારી મોટી ધન્યતા થઈ સમજું છું. મારી અપ્રીતિનાં કારણોની ટુંકામાં ટુંકી રીતે આપી દેવા મેં ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ પણ અમલદાર કે કારભારી સામે મારે અંગત કે વ્યક્તિગત એવું કશું જ વેર નથી, તો રાજની સામે તે મારે અપ્રીતિ હોઈ જ શી શકે? પણ જે સરકારે અગાઉના બીજા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કરતાં સરવાળે હિન્દુસ્તાનનું અહિત જ વધારે કર્યું છે તેની સામે અપ્રીતિ થવી એને તો હું સહયુષ્ જ સમજું છું. બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળ હિન્દમાં અગાઉ કોઈ કાળે ન થયેલો એટલો મદાનગીના લોપ થયો છે. આવી મારી માન્યતા હોવાથી એવા રાજ્યતંત્રને વિષે મનમાં પ્રીતિ હોવી એને હું પાપ માનું છું. અને તેથી મારી સામે પુરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવેલા ગુદા ગુદા લેખોમાં મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે બધું હું લખી શક્યો એ વાતને હું માર્ફે અહોભાગ્યે ગણું છું.

સખતમાં
સખત સભા
દો

પરંતુ જોતાં તો હું માનું છું કે જે અરવાભાવિક સ્થિતિમાં અત્યારે દેશમાં તેમજ હિન્દુસ્તાન રહે છે તેમાંથી ઉગરી જવાતો અસહકારનો માર્ગ ખતાવ્યો તેમાં મેં બનેલી સેવા જ બળવી છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તો ખૂશની સામે અસહકાર કરવો એ નેહાની જોડે સહકાર કરવાના જેટલી જ માણસની ધરજ છે. પણ ખૂશ કરનાર સામે ધરાદાપૂર્વક હિંસા અખત્યાર કરીને જ એવો અસહકાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આટલા કાળ દુનીયામાં ચાલતી આવી છે. હું મારા દેશવાસીઓને ખતાવી આપવા મથી રહ્યો છું કે હિંસાસ્થિતિ ચલાવેલો અસહકાર સરવાળે દુનીયામાં ખૂશને ઘટાડવાને બદલે વધારવાનું જ હથિયાર બને છે અને ખૂશને નબાવવાનું એકમાત્ર સાધન હિંસા હોવાથી પોતા તરફથી તેને મળતો ટેકો ખેંચી લેવા માગનારે હિંસાનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવો રહ્યો. એવી અહિંસાસ્થિતિમાં ખૂશ જોડે અસહકાર કરવા જતાં ખમવા પડનારાં દુઃખોને સ્વેચ્છાપૂર્વક માથે લેવાં નેહાયે એ આવી જાય છે. તેથી કાયદાની નજરે જે મારો ધરાદાપૂર્વક કરેલો ગુન્હો ગણાય અને છતાં મારી પોતાની નજરમાં જે શહેરી તરીકેનો માણસનો સર્વોપરી ધર્મ છે, તેને સાફ આકરામાં આકરી સજા માગી લેવા અને તે સજા આનંદપૂર્વક માથે ચઢાવવા હું અહીં ઉભો છું. જજ સાહેબ ! આપને મારે એટલો જ માર્ગ ખુલ્લો છે કે જે કાયદાનો અમલ કરવાનું તમને સોંપવામાં

આવ્યું છે તે કાયદો જ ખરું જોતાં દુષ્ટ છે અને હું વસ્તુતઃ નિર્દોષ છું એમ જો તમે માનતા હો તો તમારે તમારી જાનનાં રાજનામું આપી દેવું ને એ રીતે પાપની ભાગીદારીમાંથી નીકળી જવું. આથી ઉલટું જે તન્ત્ર અને જે કાયદો ચલાવવામાં તમે આત્મારે મદદ કરી રહ્યા છો તે હિન્દની પ્રજાને સારું હિતકર છે અને તેથી મારી પ્રશ્નિ જાહેર હિતને નુકસાન કરનારી છે એવો જો તમારો વિશ્વાસ હોય તો તમને ધટે છે તમારે અને સખતમાં સખત સજા દેવી.

ગિરફતારી પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો

§ બેહૂદો ચિતાર

જિલ્લાલદી
અમલું
અડાલત

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નેશનલ લિબરલ એસોસિએશને છૂટે હાથે વેરવા માંડેલી પત્રિકા-
ઓના વાચકોએ મારી આગળ હમલો વાળ્યો છે. એ મંડળમાં ખંડ અને ઉત્સાહ
નોંધ હું રાજ થાઉં છું. એનાથી વેચક લાભ થાય છે. અસહકારીઓને તે સદા
નિશ્ચય રાખે છે અને તેમની આગળ તેમની નબળાઈ બાજુ હમેશાં રજૂ કરીને તેમને
સાવચેત રાખે છે. આ ચળવળ કરનાર મંડળને હું માત્ર એટલું જ કહેવા છાઉં છું કે
અતિશયોક્તિની ટેવથી તેમને તેમની પ્રવૃત્તિમાં કશો લાભ નહિ થાય. હું માનું છું
કે જાણીજીલને તો એમનું મંડળ અતિશયોક્તિભરી હકીકતો ફેલાવવામાં નહિ જ
હતરતું હોય, અને તેથી જ આ મંડળે કરેલાં કેટલાંક અસત્ય કથનાને સુધારવાની
હું હિંમત કરું છું. હાખલા તરીકે આ મંડળે બહાર પાડેલી નં. ૬ની પત્રિકામાં
નીચે મુજબ છાપવામાં આવેલ છે:

“ ગાંધીશાળ આવશે ત્યારે હિન્દુસ્તાનના શા હાલ થશે ?

નહિ રેલવે, નહિ ઇસ્પીવાલ, નહિ સાંચાકામ.

હરકર અને નીમજળની જરૂર નહિ રહે, કાચ માંધાળ ખીબ દેશોને ખાવરી આપશે
કે હિન્દુસ્તાન તેમના માગમાં આડે નહિ આવે અને તેથી એ દેશો પણ હિન્દુસ્તાનને
નહિ છોડે.

કાયદાની જરૂર નહિ રહે, અદાલતો નહિ એકંદરે, કારણ દરેક જણ સ્વ-રાજ્ય ભોગવતો હશે. સોને મરજી મારફત મહાલવાની છૂટ રહેશે. જાદગીમાં બહુ શ્રમ ઉઠાવવાપણું નહિ રહે કારણ દરેક જણને ખાદીની લંગોટી પહેરવાની હશે ને મેદાનમાં સવાલું હશે. ”

સ્વરાજ કેવું હશે ?

આ અતિશયોક્તિ છે એમ મારાથી નહિ કહી શકાય. એને વિલાયતી દબ્બતું જૂઠાણું કહી શકાય, જે પશ્ચિમમાં બે લડવૈયા પક્ષો વચ્ચે ક્ષમ્ય ગણાય છે. એમાં પ્રત્યક્ષ જૂઠું નહિ પણ તેનું સૂચન હોય છે. મારા કહેવાનો અર્થ હું સ્પષ્ટ કરી બતાવું. પ્રથમ તો હિન્દુસ્તાન આજે કાંઈ ‘ગાંધીરાજ’ની સ્થાપના કરવા નથી નીકળ્યું. તેણે તો સ્વરાજની સ્થાપનાને સારું જીવસટોસટનું યુદ્ધ આદર્યું છે. એ સ્વરાજની પ્રાપ્તિને માટે તે રાજામુશીથી ગાંધીના પણ ભોગ દેશે અને એમ કરવું વ્યાજબી ગણાય. ‘ગાંધીરાજ’ એ એક આદર્શ કલ્પલેષ છે અને ઉપરના હસ્તપત્રકમાં વર્ણવેલા પાંચે અભાવ એ આદર્શ સ્થિતિનું સાચું ચિત્ર ખટું કરશે એમાં શક નથી, પણ હિન્દી મહાસભાએ સ્થાપવા ધારેલા સ્વરાજમાં રેલવે, ઇસ્પીતાલો, સાંભાકામ, લશ્કર અને નૌકા જે કાયદા અને ન્યાયની અદાલતોનો ત્યાગ કરવાનું તો કોઇને સ્વાને પણ નથી આવતું. ખરેખર મને પોતાને તો એવો ખ્યાલ સરખો નથી. ઉલટું સ્વરાજમાં તો રેલવે હશે જ; માત્ર તે હિન્દુસ્તાનની લશ્કરી અને આર્થિક લૂટને માટે નહિ હોય પણ દેશના અન્તર્ગત વ્યાપારની વૃદ્ધિ અને ખીલવણી કરવાને સારું હશે અને એ રેલવેઓમાં ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને સામાન્ય સુખ અને આરામની સગવડો તો હશે જ. એ રેલવેઓમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરનાર પ્રજા જે ભાડાં આપતી હશે તેનો કંઈક બદલો તો વાળવામાં આવશે જ. સ્વરાજમાં રોજનું નામનિશાન સરખું નહિ હોય એમ તો કોઇએ કહ્યું નથી; તેથી સ્વરાજમાં ઇસ્પીતાલો પણ અવશ્ય હશે; પણ એટલી આશા તો રાખી જ શકાય કે તે વેળાએ ઇસ્પીતાલોનો લાભ જેઓ પોતાના જ અસંયમથી દુઃખી છે એવા લોકોના કરતાં જેઓ અકસ્માતને લીધે પીડાતા હશે તેવાઓને જ વધારે મળતો હશે. યન્ત્રો તો તે વખતે પણ રેડીયાના રૂપમાં મોજૂદ હશે, કારણ આખરે રેડીયો પણ છે તો એક નાન્યુક યન્ત્ર જ. છતાં મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે સ્વરાજમાં આજની પેઠે જનસમૂહને ચૂસી ખાવાને નહિ પણ પ્રજાના જ લાભને માટે નીકળેલાં એવાં અનેક કારખાનાં ઉભાં થયાં હશે. નૌકાખાળની મને ખબર નથી, પણ એટલું જોઈ જાય છે કે બાવિ ભારતનું સૈન્ય બાહુલી લોકોનું અનેકું નહિ હોય અને એનો ઉપયોગ હિન્દુસ્તાનને ગુલામીમાં રાખવામાં અને ખીજી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં પણ નહિ થતો હોય. ઉલટું એવા સૈન્યમાં મોટો છટાડો કરવામાં આવશે, તે માટે

ભામે સ્વયંસેવકોનું બનેલું હશે અને એનો ઉપયોગ હિન્દુસ્તાનની અંદર જ બંદોબસ્ત રાખવાના કામમાં થશે. સ્વરાજમાં કાયદો અને ન્યાયની અદાલતો પણ હશે જ, પણ આજ જેમ તેઓ એક આખી પ્રજાનું પુરુષત્વ હજીનાર અને હજી પણ વધારે પુરુષત્વ હજીવા તત્પર એવી નોકરશાહીના હાથનાં હથિયાર થઇ પડ્યાં છે તેમ તે વેળાએ નહિ રહ્યાં હોય, પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનાં હવાલદાર બની રહ્યાં હશે. છેલ્લું સ્વરાજમાં જે કે જેમને લંગોટી પહેરી પ્રવાની અને મેદાનમાં સવાની ઇચ્છા હશે તેમને સૌને તેમ કરવાની સ્વતંત્રતા રહેશે જ, છતાં મને આશા છે કે આજ જેમ લાખો સ્ત્રીપુરુષોને પૂરતાં કપડાં પણ ખરીદવાના સાધનને અભાવે એક મેલા ઝીંથરાની લંગોટીથી ચલાવી લેવું પડે છે અને ઘરને અભાવે પોતાનાં થાક અને બૂખમરાથી ક્ષીણ થઇ થયેલ શરીરને આરામને સાર ખુલા મેદાનમાં નાખવાં પડે છે તેવું સ્વરાજના તે દિવસોમાં નહિ રહ્યું હોય. તેથી ‘હિન્દ સ્વરાજ્ય’માં દર્શાવેલા છૂટાછવાયા વિચારોને તેમના આગલા પાછલા સંબંધમાંથી છૂટા પાડી, તોડીમચોડી હાસ્યાસ્પદ બનાવવા અને જાણે હું આ વિચારો સ્વીકારવાનો કોઈને ઉપદેશ કરી રહ્યો હોઉં એવી દબે મુકવા એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી જ.

અસહકારમાં
વિનાશતત્ત્વ

ખીજ એક પત્રિકામાં અસહકારીઓ અથવા તેમની પ્રત્યે સમભાવ ધરાવનારાઓએ વર્તાવેલી મવાલીશાહીના દૃષ્ટાન્તો, જાણે કે અસહકારીઓનો એ રોજનો ધધો જ ન હોય એવી દબે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; અને એ આખા વર્ણનને અન્તે જ ઉપસંહાર કર્યો છે તે તો સાચે જ હબકાવી નાખે એવો છે:

“અસહકાર એ વિનાશ છે, ઘોર નદવાસ્થળ અને અધાધુધીના કારમાં જૂતા જમાનાને પાછા ખેંચી આણનાર છે.”

અસહકારમાં જરૂરજોઈું વિનાશનું તત્ત્વ તો અવશ્ય છે જ, પણ એ વિનાશ તે પત્રિકામાં સૂચવવામાં આવ્યો છે તેવો મુંબઈનાં રમખાણોના જેવો નહિ પણ એક પાપમય તન્ત્રનો શાન્તિમય ઉપાયોથી કરેલો વિનાશ છે. અને જૂતા જમાનાનાં ધીમાણાં અને ખૂનખરાખીના દિવસો એટલે શું તે હું એકવાર જાણી લેવા ઇચ્છું ખરો. એવી વિષમ અવસ્થા જૂના કાળમાં હતી એવું માનવાને ઇતિહાસમાં શો પૂરાવો છે ? મેં તો લોકોને પુરાતન કાળની જાહેજલાલીનાં ગીતો ગાતા સાંભળ્યા છે. દેશી ભાષાના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં ધ્રિટિશ રાજ્યનાં યશોગાન અને તેને ખાતર ધ્રિટિશ પહેલાંનાં રાજ્યોની નિન્દાની કેટલીક કવિતાઓ જોઈ છે, પણ હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ‘ઘોર નદવાસ્થળ’ અને અધાધુધી’ ચાલી એવો કાળ કદી પણ આવ્યો હોય એવું મારી જાણમાં તો છે જ નહિ.*

§ અહિંસા વિષે વધુ

સવિનય
ભંગ અને
શાન્તિ

મયા રવિવારના અંકમાં 'અહિંસા' ઉપર મારો જે લેખ છપાયો છે તે કાળજીપૂર્વક વાંચી જવાની વાચકવર્ગને મારી ભલામણ છે. અહિંસાનાં સુખ્ય તત્ત્વોની ચર્ચા કરવા જતાં પણ એ લેખ લાંબો થઇ ગયો તેથી બીજા કેટલાક મોજી છતાં મહત્ત્વના મુદ્દાઓની ચર્ચા મેં તેમાં ન કરી.

અહિંસાની ચર્ચામાંથી દાખલા તરીકે આવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે :

૧. વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ પણ ફરી ક્યારે શરૂ થઇ શકે ?

૨. કેવા પ્રકારની અશાન્તિથી સવિનય ભંગ અટકશે ?

૩. અહિંસાની ચર્ચામાંથી કલ્પનામાં આત્મરક્ષણને સ્થાન છે ખરું ?

૪. ધારો કે મુસલમાન અથવા હિન્દુ આ લડતમાં તોખા પડી જાય તો પછી બેમાંની એક કોમથી એકલે હાથે શાન્તિમય લડત ચલાવી શકાય ખરી ?

૫. ધારો કે હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને મારો ત્યાગ કરે, તો પછી મારા સિદ્ધાન્તોના શા હાલ થાય ?

આ પ્રશ્નોની હું એક પછી એક અનુક્રમે ચર્ચા કરીશ. સવિનય ભંગ—વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ સુદ્ધાં—ને માટે શાન્તિનું વાતાવરણ અનિવાર્ય છે. કાર્યકર્તાઓ જ્યાં સુધી અહિંસાવૃત્તિને જીવનમાં ન ઉતારે અને તે બાબત અંગ્રેજ તેમજ હિન્દી સહકારીઓ પાસેથી સુદ્ધાં પ્રમાણપત્ર ન મેળવે એટલે કે મનથી પણ તેમનું ખરું ઇચ્છવાનું ખરેખર છોડી ન દે ત્યાં સુધી સવિનય ભંગની શરૂઆત ન જ થવી જોઇએ. જ્યારે આપણી સભાઓમાંથી અસહિષ્ણુતા નીકળી જશે અને આપણાં લખાણોમાંથી બધી કડવાશ નીકળી જશે ત્યારે જ એની સાચામાં સાચી કસોટી થશે. બીજી જરૂરની કસોટી આપણે આપણા રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાછળ પૂર્ણ ગંભીરતાથી લાગી જાયે તેમાં રહેલી છે. એ કાર્યક્રમની અંદર ગિરજતાર થઈ જવાનું આપણાથી નહિ બની શકે તો અહિંસામાં સફળતા મેળવવાની શક્તિ વિષે આપણામાં હલુ અશ્રદ્ધા ભરેલી છે એમ માનવાને મને તો ચોક્કસ સાબીતી મળી જશે.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે જેને રાજદ્વારી સંબંધ નથી એવી ગમે તેવી અશાન્તિથી પણ સવિનય ભંગ અટકે. કુટુંબ કુટુંબના કળ્યાણોથી કેઇ જગ્યાએ ભોલી રેડાયું તો તેટલાથી કંઇ હું દેશની પ્રબળતા લડતને વિષે નિરાશ ન થાઉં.

તેજ પ્રમાણે લૂંટાર ઘાડપાડુ લોક કોઈ જગાએ હિંસા કરે તો તેથી પણ હું પાછો ન પડું, જોકે એવા બનાવમાંથીયે પ્રજામાં હજી પૂરી આત્મશુદ્ધિ પ્રસરી નથી એટલું અનુમાન તો હું ખેંચી જ લઉં. સવિનય ભંગ અટકે તે તો રાજ્યપ્રકરણી અશાન્તિ થાય તો જ. ચૌરીચૌરા એ રાજ્યપ્રકરણી અશાન્તિનું એક દૃષ્ટાન્ત હતું. એનો જન્મ એક રાજ્યપ્રકરણી જલસામાંથી થયો. એ જલસો સંપૂર્ણ શાન્તિથી પાર લેવાવાની શક્તિ આપણામાં નહોતી તો પછી એથી બચવાની આપણી ફરજ હતી. મેં મલબાર અને માલેગામના બનાવોને આપણી પ્રગતિમાં આડે એટલા સાડા ન આવવા દીધા કે મોપલા એ જુદી જ વ્યવસ્થા લોકો હતા અને તેઓને અહિંસાનો સંદેશો જોઈયે તેટલો પહોંચ્યો ન હતો. માલેગામનો કિસ્સો એથી વધારે ગૂંચબર્યો ગણવો જોઈયે, છતાં ત્યાંના મુખ્ય અસહકારીઓએ ખૂનરેણુ અટકાવવાને પોતાથી બનતું કરેલું એવો સ્પષ્ટ પૂરાવો બહાર આવ્યો હતો. વળી તે વખતે સામુદાયિક સવિનય ભંગની તૈયારીઓ નહોતી ચાલતી અને બીજા દેશોએ ચાલતા વ્યક્તિગત સવિનય ભંગમાં એનાથી વિધન આવું એમ ન હતું.

અહિંસાનો
શાશ્વત ધર્મ

અસહકારીની પ્રતિજ્ઞામાં તેનો ખાનગી બાબતોમાં બચાવ કરવાનો હક જતો કરવાની ફરજ નથી આવતી. રાજ્યપ્રકરણી હિંસાને માટે જ અસહકારીઓને સખત નિષેધ છે. તેથી જોએ! અસહકારને શાશ્વત ધર્મ ન માનતા હોય તેમને હુમલો કરનાર વિરોધીઓ સામે પોતાનો અથવા પોતાનાં આશ્રિતો અને બાળબચ્ચાંઓને બચાવ કરવાની છૂટ છે. પણ પોતાની સત્તાને અમલ કરતી પોલીસ સામે તેમનાથી પોતાનો બચાવ ન કરી શકાય, પછી એ સત્તા ખરી હોય કે ગેરકાયદે ધારણ કરેલી હોય. તેથી જ કલેક્ટરોએ સ્વયંસંવકેતે મારી માન્યતા અનુસાર ગેરકાયદે માર માર્યો તેમની સામે સ્વરક્ષણ કરવાનો હક આપણી પ્રતિજ્ઞામાંથી પ્રાપ્ત નહોતો થતો.

મોટી કોમોમાંની એક જો અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાના બંધનને ફેંકી દેતો હું કપૂલ કરું છું કે બીજા પક્ષને એકલા જ આ લડતની ઝીંક ઝાલવી અશક્ય નહિ તો અતિ અધરી તો થઈ પડે જ. એ પક્ષને અહિંસાની નીતિમાં અડગ શ્રદ્ધા હોવી જ જોઈશે. પણ જો એક કોમ પણ સમજી જાય કે હિંસામય સાધનોથી હિન્દુસ્તાન સૈકાઓ મુર્ખી સ્વરાજ્ય ન જ મેળવી શકે તો તે કોમ પોતાપોતાના સતત અહિંસામય એટલે પ્રેમમય વર્તનથી સર્વ વિરોધી પક્ષોને જીતી પોતાના પક્ષમાં બેળવી શકે.

જે બંને પક્ષ મારો ત્યાગ કરે તો હું હમેશની માણક શાન્તિ જ ધારણ કરું અને હેઠે દેયે પૂર્ણ દૃઢતાપૂર્વક મારી આદિસાની ચળવળ ચલાવું. કારણ આજે તેમને લાધે મારો પગ બંધાયેલો રહે છે તે તે વેળાએ નહિ રહે. આજે તો હું મારા માત્ર વ્યવહાર ધર્મતત્ત્વને જ અમલમાં મુકતો જણાઉં છું. પણ તે દિવસે તો હું મારા શ્રાવિત ધર્મને અમલમાં મુકતો હોઈશ *

રેંટીયાનો ઉદ્દોગ

સાહેબ,

મિ. હોજ મને લખે છે કે મારી સાથે કલાકેક વાત કરવાની આપની ઇચ્છા છે. મિ. હોજ મને એમ પણ સૂચના કરી છે કે પત્રવ્યવહારની શરૂઆત મારે જ કરવી. હું ખુશીથી તેમ કરું છું. રેંટીયા સિવાયની મારી બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં આપને રસ પાડવાનો પ્રયત્ન કરી આપનો વખત હું નહિ લઉં. હું તો માનું જ છું, કે મારી સર્વ બાબ પ્રવૃત્તિઓમાં રેંટીયા એ સૌથી વધારે સ્થાયી અને કસ્યાણકારી છે. હિન્દુસ્તાનનાં લાખો ઘરોના આર્થિક દારિદ્રના પ્રશ્નનો ઉકેલ રેંટીયાથી આવશે અને રેંટીયા એ દુકાળની સામે અસરકારક વીમારૂપ છે એ મારા કથનોનું સમર્થન કરવાને અત્યારે મારી પાસે પુષ્ટિ સાબીતી છે.

રેંટીયાનો
ઉદ્દોગ

હિન્દના મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયને તમે ઓળખતા હશે, પણ તમને એ ખબર નહિ હોય કે તેઓ પણ રેંટીયાના ચુસ્ત હિમાયતી બન્યા છે. હિન્દુસ્તાનને 'ઓર્થોગિક'ના આજના અર્થમાં ઓર્થોગિક દેશ બનાવવાની જરૂર નથી. હિન્દુસ્તાનમાં ૧૯૦૦ માણસની લંગાઈ અને ૧૫૦૦ માણસના પહેળાઈ વાળા વિશાળ ક્ષેત્ર પર પથરાયેલાં ૭,૫૦,૦૦૦ ગામડાં છે. લોકો જમીનને વળગીને રહેલાં છે અને એમાંના મોટા ભાગ તો મહામુશીબને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

મારા કથનની સામે ગમે તેટલું કહેવામાં આવે છતાં દેશને એક છોડથી બીજે છોડે કલાકી આંખે મેં સુસાદરી કરી છે, લાખો માણસો સાથે ભળીને અનુભવ મેળવ્યો છે તેને આધારે હું કહું છું કે ભુખમરો વધતો જાય છે. એમાં તલભાર પણ શંકા હોઈ શકે નહિ.

એ પણ નિર્વિવાદ વાત છે કે લાખો માણસોને વરસમાં ઝોલામાં ઝોલા ચાર મહિના તો પરાણે નકામું ખેતી રહેલું પડે છે. ખેતીમાં ધરમળથી ઉચલપાથલ થવાની જરૂર નથી. હિન્દી ખેડૂતને ખેતીની સાથે કોઇ ગૌણ ઉદ્યોગ જોડાયે છે.

સૌથી સ્વાભાવિક ઉદ્યોગ રેંટીયાનો છે, હાથસાળનો નહિ, ઘેરેઘેર સાળ દાખલ નહિ કરી શકાય, જ્યારે રેંટીયો કરી શકાશે અને એક સડા પહેલાં પણ હિન્દુસ્તાનના ધરેધરમાં રેંટીયાને સ્થાન હતું. રેંટીયાને પદચ્યુત કરવા માટે આર્થિક દબાણનો નહિ પણ હેતુપૂર્વક પશુબળનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવેલો, એ વાત સત્તાવાર લખાણો પરથી પુરવાર થયેલી છે. તેથી રેંટીયાના પુનરુદ્ધારથી હિન્દુસ્તાનના આર્થિક પ્રશ્નનો એકેસપાટે ઉકેલ આવી જશે.

ધર્મરક્ષક
રેંટીયા

આપ હિન્દુસ્તાનને ચાહનારા છો અને મારા દેશની આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિમાં ઉડો રસ લો છો એ હું બાણું છું. આપની લાગવગ બારે છે એની પણ મને ખબર છે. એ લાગવગનો લાભ રેંટીયાને મળે એમ હું ઇચ્છુ છું. પરસ્પરસહકારી મંડળો ઉભાં કરી તેમને સરળ બનાવવામાં રેંટીયો એ બારે અસરકારક થકિત છે. લાખોના પ્રામાણિક સહકાર વિના એ સાહસ કોઇ કાળે સફળ થવાનું નથી; વળી લાખો સ્ત્રીઓને પતિત જીવનમાંથી ઉગારી લેવાના સાધનરૂપ પણ તે બનતો જાય છે. આમ રેંટીયો જેટલો દરિદ્રુઃખનાશક છે તેટલો જ ધર્મરક્ષક પણ છે.

મને આશા છે કે સાંચા વિષેના મારા વિચિત્ર વિચારો વિષે આપે જે કંઈ સાંભળ્યું હોય તે કથાથી આપ આપના વિચારોને દોરવાઇ જવા ન દેશો. હિન્દુસ્તાનમાં સાંચાકામ દ્વારા ખીળ કોઇ પણ ઉદ્યોગની ખીલવણી કરવામાં આવે તે સામે મારે કશું કહેવાનું નથી, પણ એટલું તો હું કહું જ છું કે હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં ઉભાં થયેલાં ગંભીર બહીઆરો મારફતે દેશને રોટલા સસ્તે બાવે પુરા પાડવા અને ધરના ચુલાનો નાશ કરવો એ જેટલી બમંકર બૂલ છે તેટલી જ વિનાશક બૂલ દેશ બહાર અથવા દેશની અંદર રાક્ષસી મીલો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા કાપડથી હિન્દુસ્તાનને ઢાંકવામાં રહેલી છે.*

સેવક

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ઠરાવો

રેલેટ કાયદા વિષે અરજી

૧૧ નેકનામદાર વજર સાહેબની હજુરમાં

નામદાર શહેનશાહની નીચે સહી કરનાર હિન્દી પ્રજાની નમ્રતાપૂર્વક અરજી કે:

૧. આમની સભામાં આપને પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નના હિતરમાં આપ નામદારે કે અરજીક અને કાનિતકારક શુન્હાઓ સંબંધીનો સને ૧૯૧૯ નો ૧૧મો જે સામાન્ય રીતે રેલેટ કાયદાના નામથી ઓળખાય છે તે નામજુર ના. શહેનશાહને આપ સલાહ આપી શકશો નહિ તે સાંભળી આપના રોને અત્યંત દિલગીરી થઈ છે.

આપના અરજદારો રજુ કરે છે કે તે કાયદાની કલમો નામદાર શહેન-હિન્દી પ્રજાની સ્વતંત્રતાની ઘણી વિરોધી છે. તેમાં એ દેશની સામાન્ય માં પોતાનું કામ ચલાવવાવાનો ના. શહેનશાહની હિન્દી પ્રજાનો હક લેવાની કારોબારી અમલદારોને પોતાની મરજી પ્રમાણે વાપરી શકે એવી સત્તા આપનારી કલમો તથા આ કાયદાની રૂએ જેમના ઉપર કામ ચલાવ-માવે એવા તહોમતદારોને સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે તેમનું નિરપરાધીપણું કરવાને ખાસ જરૂરી એવા કેટલાક હકો છે તે છીનવી લેનારી કલમો વિશેષ લી છે.

આપ નામદારના અરજદારો વિશેષમાં જણાવવાની રજા લે છે કે એ કલમો અને સિદ્ધાન્તો સંબંધે ઉપર જણાવેલા તથા બીજા કેટલાક

વાંધાઓ લઇ શકાય તેમ છે. તેને લીધે હિન્દમાં તે સર્વત્ર નાપસંદ થયો છે, તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્વે કદિ ન દોરેલું કે ન સાંભળેલું એવું આંદોલન થયું છે.

૪. આપ નામદારના અરજદારોને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકમતની ખુલ્લી રીતે અને ઠરાદાપૂર્વક અવગણના કરી આ કાયદો હિન્દુસ્તાનની ધારાપોથીમાં રાખવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાનને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવા માટે રાજ્યઅધારણમાં જે સુધારા થવાના છે તેની કશી કિંમત ન હોઇ શકે.

૫. આપ નામદારના અરજદારો વિનંતિ કરે છે કે ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે આપ આપના નિર્ણય સંબંધે ફરી વિચાર કરશો અને ના. શહેનશાહને કાયદો આપની મારફત નામંજુર કરવાની સલાહ આપશો.

૬. આપના આ દયાળુ કાર્યને માટે આપના અરજદારો પોતાની દરજ સમજ પ્રભુ પ્રત્યે હમેશ પ્રાર્થના કરશે.

અમૃતસર * ગ્રેસનો ઠરાવ *

ક ગઈ સાલની બેઠકમાં એવો ઠરાવ કરેલો કે ભારતવાર્ધ સંપૂર્ણ જવાબદારીનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને લાયક છે તેને આ મહાસભા ૪૨ીથી કાયમ રાખે છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારો કે અનુમાનો જ્યાં જ્યાં થયાં હોય તે બધાને ખોટા બહેર કરે છે.

ચ બંધારણના સુધારાઓ વિષે જે ઠરાવો દિલ્લી મહાસભામાં પસાર થયેલા તેને આ મહાસભા વળગી રહે છે અને એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે સુધારાનો કાયદો અપૂરતો, અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે.

ગ આ મહાસભા વધુમાં આગ્રહ કરે છે કે પાર્લામેન્ટે આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ભારતવાર્ધમાં સંપૂર્ણ જવાબદારીનું રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાના ઇલાજો તુરતમાં લેવા જોઈએ.

ઘ આવા ઇલાજો લેવાય તેની અપેક્ષામાં આ મહાસભા વિશ્વાસ રાખે છે કે લોકો બની શકે ત્યાં સુધી સુધારાઓની એવી રીતે અમલબજવણી કરશે કે

* ૧૯૧૯ ની અમૃતસર કોંગ્રેસમાં સર્વાનુમતે પસાર થયેલો ઠરાવ.

જેથી સંપૂર્ણ જવાબદારી રાજ્યતંત્રની સ્થાપના વહેલી મેળવી શકાય; અને આ મહાસભા રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ ઇ. એસ. મોન્ટગ્યુનો સુધારાના સંબંધમાં તેણે ઉઠાવેલા શ્રમ માટે આભાર માને છે.

ગુજરાતનો ઠરાવ*

પંજાબ

૧. પંજાબમાં ગઠ સાલ થયેલાં રમખાણો અને અત્યાચારો વિષે પુરેપુરી તપાસ કરીને કૅબિનેટ સભ્ય કમિટીએ નીમેલા કમિશને તે વિષે જે નિર્ણય રજૂ કર્યા છે તે આ પરિપદ સ્વીકારે છે. પરિપદની એવી માન્યતા છે કે રોસેટ કાયદો પસાર થવાથી દેશમાં ખૂબ અસંતોષ વ્યાપી ગયો હતો તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજી, ડૉક્ટર કિચલુ અને ડૉક્ટર સત્યપાલને પકડવાથી જ રમખાણો થયાં હતાં. તે રમખાણોને સરકારની સામે બળવાનું નામ આપી શકાય જ નહિ; અને રમખાણો બંધ થયા છતાં તેને દાખી દેવાને બદલે માર્શલ લૉ (લશ્કરી કાયદો) જાહેર કરવાના હુકમ બીજાજરી હતા એટલું જ નહિ પણ પ્રજાને દાખી દેવાને અને ત્રાસ પહોંચાડવાને જ કરવામાં આવ્યા હતા.

૨. આ પરિપદની એવી માન્યતા છે કે ડૉક્ટર કમિટીની બહુમતીનો રીપોર્ટ કેવળ એકપક્ષી અને અમલદારોના જ નહીં બહુમતીની કૃત્યોના પ્રસારપૂર્વક અચાવ કરવાના હેતુથી લખાયેલો છે, તથા અમલદારોની પોતાની બુઝાનીની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ અત્યંત ગેરન્યાયી છે. વળી આ બહુમતીના વિચારોને સ્વીકારીને હિન્દી સરકારે અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે પણ પંજાબના તમામ અત્યાચારોમાંથી માત્ર જલિયાંવાળા બાગની કતલને વિષે વિચારદોષને જ માટે જતરલ ડાયરને દોષિત ઠરાવીને નોકરીમાંથી પેન્શન સહિત પ્રાર્થ કર્યા છે તે સિવાય બીજા કોઈ પણ અમલદારને કોઈ પણ કામને સારું દોષિત ઠરાવ્યા નથી એટલું જ નહિ પણ સર માઇકલ ઓડવાયરને અને ખાસ કરીને લૉડ ચેમ્સફર્ડને શાખાશી આપી છે, એ જોઈને આ પરિપદ અત્યંત દિલગીરી જાહેર કરે છે.

* ચોથી ગુજરાત રાજ્યીય પરિષદે અમદાવાદમાં કરેલો ઠરાવ.

૩. ઉપર મુજબ માત્ર જનરલ ડાયરને પાછા બોલાવી લેવામાં આવ્યા તેની પશુ સામે બ્રિટિશ આમની સભામાં જે ચર્ચા થઈ અને અમીરોની સભામાં જે ઉન્નત ભાષણો થયાં તથા ત્યાં જે ઠરાવ પસાર થયો એ જોઈને આ પરિષદને અત્યંત નિરાશા, રોષ અને દુઃખની લાગણી થાય છે, કારણ કે તે ઉપરથી એમ માનવાની ધરજ પડે છે કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંત્રીને જે બચકર અન્યાય કર્યો છે તેને બ્રિટિશ પ્રજાનો મોટો ભાગ સંમતિ આપે છે.

૪. કૉંગ્રેસ કમિશનરોએ કરેલી બલામણીને ધ્યાનમાં લઈને આ પરિષદ એવો ઠરાવ કરે છે કે:—

ક રાલેટ કાયદો રદ કરવો જોઈએ.

ચ નામદાર વાઘસરાયને પાછા બોલાવી લેવા જોઈએ.

ગ પંજાબમાં થયેલા અત્યાચારોને માટે સર માઇકલ ઓડવાયરની રાજનીતિ જ કારણરૂપ હોવાથી તેમને બ્રિટિશ રાજ્ય નીચેની સર્વ જગ્યાઓમાંથી બરતરફ કરવા જોઈએ અને તેમના ઉપર દંડપીચમેન્ટ કે બીજી કોઈ રીતે કામ ચલાવવું જોઈએ.

ઘ જનરલ ડાયર, કર્નલ ફ્રેન્ક ગૅન્સન, કર્નલ ઓશ્વાયન, મિ. ઍસ્વર્થ સ્મિથ, રાયસાહેબશી રામસુદ અને મલેક સાહેબખાનને પણ બરતરફ કરી તેમની સામે પણ કામ ચલાવવું જોઈએ.

ઙ કૉંગ્રેસ કમિશનરોએ જે અત્યાચારો વિષે દુસ્લેષ કર્યો છે તેને વિશે સ્થાનિક તપાસ કરીને જે અમલદારો ગુન્હેગાર જણાય એમને પણ બરતરફ કરવા જોઈએ અને

ચ સમગ્રી કોર્ટ અને સ્પેશીઅલ ટ્રિબ્યુનલે પંજાબની જે પ્રજાને ગુન્હેગાર ઠરાવી છે તેમની પાસેથી ઉધરાવેલો દંડ પાછો આપવો જોઈએ, શહેરો ઉપર નાખવામાં આવેલો દંડ છોડી દેવો જોઈએ અને જે ઉધરાવવામાં આવ્યો હોય તો પાછો આપવો જોઈએ, તથા શિક્ષા રૂપે સુકવામાં આવેલી પોલીસ પાછી ખેંચી લેવી જોઈએ.

ખિલાફત

આ પરિષદનો એવો અભિપ્રાય છે કે તુર્કી સાથે થયેલી સુલેહની શરતો અન્યાયી તેમજ તુર્ક પ્રજાનું માનસંજ કરનારી અને ઇસ્લામનું અપમાન કરનારી છે તથા હિન્દુસ્તાનની અંદર તેમજ બહારના મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીઓને

આધાત પહોંચાડનારી છે તથા ધરલાભનાં પવિત્ર સ્થળોને વિષે (૮૬) પ્રધાનો અને હિન્દી સરકારે આપેલાં વચનોથી તેમજ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્તથી એ સરતો વિરુદ્ધ છે, તેથી મુસલમાનોની ધર્મની લાગણી અને પ્રધાનોનાં વચનોને અનુસરીને તે સરતોમાં જરૂરનો ફેરફાર તરત જ કરવો જોઈએ.

અસહકાર

૧. આ પરિષદની એવી માન્યતા છે કે ખિલાફત અને પંજાબ વિષે ઉપર રજુ કરવામાં આવેલી માગણીઓમાં અત્યાર સુધીમાં ખિલકુલ અન્યાય થયેલો હોવાથી આ દેશમાં તીવ્ર અસન્તોષ સર્વત્ર ફેલાયો છે અને બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપરથી પ્રજાને વિશ્વાસ હટી ગયો છે, તેથી રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે કાયમનો ટુટા અને ભેદ ન રહે તે માટે તેમજ પ્રજાને પોતાની દુખાયેલી લાગણી મર્યાદાપૂર્વક દર્શાવવાનો માર્ગ બતાવવાને અને ખુતામરફી કર્યા સિવાય પ્રજાની માગણીનો અમલ કરાવવાને આ પરિષદ સરકારને રાજ્ય ચલાવવામાં પ્રજા તરફથી મળતી મદદ ક્રમે ક્રમે પાછી ખેંચી લેવાની અને જ્યાં સુધી પ્રજાને સંતોષકારક દાદ ન મળે ત્યાં સુધી તે અસહકાર ચાલુ રાખવાની પ્રજાને સલાહ આપે છે.

૨. અસહકારની શરૂઆત ઓછામાં ઓછું જોખમ ખેડીને થવી જોઈએ, એ સરખાત આજ લગી મનાયેલા અગ્રેસર અને શિક્ષિત વર્ગથી થવી જોઈએ, અને પ્રથમ પગલે સરકાર તરફથી મળતી કહેવાતી મદદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વિચારોને પસંદ કરીને અને ધ્યાનમાં રાખીને આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે કે—

ક સરકાર તરફથી ખિતાબ હત્યાદિ ઉપાધિ ધરાવનારા હિન્દીઓએ એ ઉપાધિઓનો જાહેર ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

ખ વડીલવર્ગે પંજાબ અને ખિલાફતનો અન્યાય ચાલતાં સુધી વડીલાત કરવાનું મોટુંકા રાખી પ્રજાવર્ગ પાસે અદાલતોનો ત્યાગ કરાવવા અને ખાનગી તકરારોનો રડ્યો પંચ મારફતે કરાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ગ સરકારી નિશાળો અને કૉલેજો સરકારનો કાબૂ કાયમ કરવાનું મહાન સાધ હોવાથી એ કૉલેજો અને નિશાળોના ત્યાગ કરી અને કરાવીને પ્રજાએ પ્રજાકેળવણી પોતાના હાથમાં મેળવી લેવી જોઈએ.

ઘ પંજાબ અને ખિલાફતના સવાદોમાં સરકાર તરફથી પુરેપુરો ન્યાય આપવામાં આવે અને પ્રજાનું દુખાયેલું મન શાન્ત થાય ત્યાંસુધી ધારાસભામાં

દાખલ થઈને કે ચુટણીમાં મત આપીને સરકારને રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં મદદ કરવી એ પ્રજાનું માનભંગ કરનારું છે. તેથી આ પરિષદ બલામણુ કરે છે કે કોઈએ નવી ધારાસભાની ઉમેદવારી કરવી નહિ, અને જો કોઈ ઉમેદવાર તૈયાર થાય તેને મત આપનારાઓએ મત આપવો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કોઈને પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં મોકલવા નથી ઇચ્છતા એમ તેમણે ઉમેદવારને અને સરકારને સ્પષ્ટ રીતે લખી જણાવ્યું.

કલકત્તા કૉંગ્રેસનો ઠરાવ*

ખિલાફતના સંઘર્ષમાં હિન્દી તેમજ બ્રિટિશ સરકાર હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનો તરફ પોતાની ધરજ બળવવામાં ચોખ્ખી રીતે નિષ્ણ નીવડી છે, તથા વડા પ્રધાનને પોતે આપેલાં વચનનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કર્યો છે, તે વળી મુસલમાન ભાઈઓ ઉપર આવી પડેલાં ધાર્મિક સંકટને દૂર કરવામાં દરેક વ્યવસ્થા રસ્તે જોગ્ય મદદ આપવાની દરેક મિત્રમુસલમાન હિન્દીવાનની ફરજ છે,

તેમજ અને ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસના બનાવોના સંઘર્ષમાં આ બંને સરકાર પંજાબની નિર્દોષ પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં તથા તેમની તરફ દૂર અને સીપાઇને એજ લગાડે તેવી રીતે વર્તનાર અમલદારોને શિક્ષા કરવામાં અત્યંત બેદરકાર કે નિષ્ણ નીવડી છે, અને અમલદારોના ઘણાખરા ગુન્હાઓને માટે સીધી કે આડકતરી રીતે સર માઇકલ ઓડવાયરની જવાબદારી પુરવાર થયેલી છે, તથા તેઓ તેમના પ્રાન્તની પ્રજાનાં હુખો તરફ નિષ્ઠુર જણાયા છે, તેમને આ બંને સરકારે દોષારહિત ઠરાવ્યા છે, તથા આમની સલાની—અને ખાસ કરીને ઉમરાવોની સલાની—ચર્ચામાં હિન્દી પ્રજા તરફ ભયંકર હૃદયશૂન્યતા જણાઈ છે, અને તેમાં પંજાબના ત્રાસદાયક જીલમનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, તથા ખિલાફત અને પંજાબને વિષે સરકારને રહેજ પણ પશ્ચાત્તાપ થયો નથી એ નામદાર વાઇસરાયના છેલ્લા ભાષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે,

તેથી આ કૉંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઉપર જણાવેલા બંને અન્યાયો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી દિન્દમાં અસંતોષ કાયમ રહેશે અને એવા અન્યાયો ભવિષ્યમાં પણ થવા ન પામે તે માટે તથા રાષ્ટ્રીય સ્વમાન જાળવવા માટે સ્વરાજની સ્થાપના એ જ એક રામબાણુ મલાજ છે.

* ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કલકત્તામાં બરાયેલી મહાસભાએ કરેલો ઠરાવ.

વળી આ કૌઝિસનો એવો અભિપ્રાય છે કે જ્યાં સુધી આ ખર્ચ અન્યાયો દ્વર થાય અને સ્વરાજ સ્થપાય ત્યાં સુધી અહિંસાનું પાલન કરીને ક્રમે ક્રમે અસહકાર કરવાની રાજનીતિ પસંદ કરી તેનો અમલ કરવા સિવાય હિન્દી પ્રજા સારૂ બીજો ઇલાજ રહ્યો નથી.

અને અત્યાર સુધી જે વર્ગે પ્રજામત ઘડવામાં તથા રજૂ કરવામાં આગેવાન તરીકે ભાગ લીધો છે તેમના જ તરફથી શરૂઆત થવાની જરૂર છે અને લોકોને માનવ્યંદ આપીને, પોતાના અંકુશ હેઠળ સાલતી નિશાળો દ્વારા તથા પોતાની અદાલતો અને ધારાસભાઓ દ્વારા સરકાર પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવે છે અને આ ચળવળ ચલાવવામાં ધારેત્રા હેતુથી સિદ્ધિ માટે જરૂર જણાય તેટલું જ જોખમ જોડવાની, તેમજ એછામાં એછા સ્વાર્થત્યાગની માગણી કરવી યોગ્ય છે. તેથી આ કૌઝિસ સલાહ આપે છે કે:

૧. ખિતાબો, ખિતપગારી સરકારી હોદ્દા તથા મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ વગેરે સ્થાનિક નંદળમાં સરકારી નિમણૂકથી થયેલી જગ્યાઓ સુધી દેવી.

૨. સરકારી લેવી, દરખાસ્ત તથા સરકારી અમલદારો તરફથી કે તેમના માનમાં ભરવામાં આવેલા મેળાવડામાં ન જવું.

૩. સરકારી—સરકારના અંકુશવાળી કે સરકારની મદદ લેતી—નિશાળો તથા પાઠશાળામાંથી વિદ્યાર્થીઓને ક્રમે ક્રમે ખેંચી લેવા અને તે શાળાઓમાં ખાટ પુરવાને બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતોમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ સ્થાપવી.

૪. વફાદો તથા અસીલોએ સરકારી અદાલતોને અહિંકાર કરવો અને તેમની મદદથી ખાનગી તકરારોના કેસલા માટે ખાનગી લવાદો કોર્ટો સ્થપાવી.

૫. લરકરી કારકુન અને મજૂર વર્ગે મેસોપોટેમીયાની નોકરીની ભરતીમાં ન જવું.

૬. નવી ધારાસભાના ઉમેદવારોએ ચુંટણી માટેની પોતાની ઉમેદવારી ખેંચી લેવી અને કૌઝિસની સલાહ વિરૂદ્ધ ચુંટણી માટે ઉભા રહેનાર ઉમેદવારોને મતદારોએ મત આપવાની ના પાડવી.

૭. પરદેશી માલનો અહિંકાર.

અને તે ઉપરાંત પ્રજાની સાચી પ્રગતિને માટે જરૂરી આત્મભોગ અને તાલીમ આપવાના એક સાધનરૂપે અસહકારની આ ચળવળ થોજનામાં આવી છે તેથી એ

મળવળના પહેલા જ ક્રમમાં દરેક સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકને આવા આત્મભોગ અને તાલીમ માટે તક આપવાના હેતુથી આ કૌંગ્રેસ સર્વેને કાપડ વિષે મોટા પ્રમાણમાં સ્વદેશીના સ્વીકાર કરવાની સલાહ આપે છે. અને દેશી મુડીથી તથા દેશી વહીવટ નીચે ચાલતી મીલોમાં દેશની જરૂરીયાત પૂરતું સુતર તથા કાપડ તૈયાર થતું નથી અને હજુ કેટલોક વખત સુધી થવાનો સંભવ નથી તેથી આ કૌંગ્રેસ એવી સલાહ આપે છે કે ઘેર ઘેર હાથે કાંતવાના તથા કુત્તેજનને અભાવે લાખો વણપુરોએ મુકી દીધેલા હાથે વણવાના પુરાણા અને આબરૂદાર ધંધાને સજીવન કરી ગુજ વધારે માલ તરત ઉત્પન્ન કરવા પ્રયાસ કરવો.

નાગપુર મહાસભાનો ઠરાવ

આ કૌંગ્રેસ એવો મત ધરાવે છે કે ચાલુ હિન્દી સરકારે હિન્દી પ્રજાને વિશ્વાસ ખોલ્યો છે તેથી; હિન્દી પ્રજાએ હવે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેથી; છેલ્લી ખાસ કૌંગ્રેસ અગાડની આજ સુધી મળેલી એકેએક કૌંગ્રેસ મેતાના હક અને સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાના તથા અનેક બારે રાષ્ટ્રીય અન્યાયોની અને તેમાંથી ખાસ કરીને ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોની દાદ મેળવવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે તેથી—આ કૌંગ્રેસ તેણે કલકત્તાની છેલ્લી ખાસ બેઠક વેળાએ પસાર કરેલો અહિં-સાત્મક અસહકારનો ઠરાવ ફરી બદાલ રાખે છે અને જાહેર કરે છે કે ચાલુ સરકાર સાથે સ્વેચ્છાપૂર્વક રાખવામાં આવતા પહેવારના ત્યાગથી માંડીને છેક કરો આપવાની ના પાડવા સુધીના આખો કાર્યક્રમ અગર તેનો ચોક્કસ ભાગ કે ભાગો કૌંગ્રેસ અગર ચોલ હનિયા કૌંગ્રેસ કમિટી નક્કી કરે તે તે વેળાએ અમલમાં મુકવો અને દરમ્યાન પ્રજાને તેને સારૂ કેળવવા માટે નીચેની ઢબે અસરકારક પગલાં લેતા રહેવું.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

ક ૧૬ વરસની અંદરનાં શિક્ષણોમાં જતાં છોકરાંઓનાં માથાપોતે (બાળકોને પોતાને નહિ) સરકારની માલિકીની, સરકારી મદદ લેનારી અગર કોઈ પ્રજા જાતના સરકારી અંકુશ હેઠળની શાળાઓમાંથી હડાડી લેવાની બાબતમાં વધુ જોરવાર પ્રયત્નો કરવાની અને તેની સાથે સાથે જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અગર તેને અભાવે તેમના હાથમાં હોય તેવાં બીજાં સાધનો ઉમાં કરીને એવાં છોકરાંઓની કેળવણીની ગોઠવણ કરવી.

૧૨૬૨૦ની નાગપુરની મહાસભાએ સર્વાનુમતે પસાર કરેલો ઠરાવ.

જા ૧૬ વર્ષ અને તેથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીઓએ જે તેમને લાગતું હોય કે જે સરકારનો નાશ કરવાની પોતાના રાષ્ટ્રે ગંભીર પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેવી સરકારના હાથ અગર અંકુશ હેઠળ ચાલતી કે તેની મદદ લેતી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં કેળવણી લેવી એ તેમના અંતઃકરણની વિરુદ્ધ છે તો તેમણે વગરવિલંબે અને પરિણામ સામું ન જોતાં તત્કાળ પોતાપોતાની શાળા છોડેજોમાંથી ઉઠી જવું અને કાં તો અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ખાસ સેવા બજાવવામાં રોકાઈ જવું અગર તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં જઈ ત્યાં પોતાની કેળવણી ચાલુ રાખવી.

જો સરકારી, સરકારી યુનિવર્સિટીને જોડાયેલી અગર તો સરકારી મદદ લેનારી શાળાઓના શિક્ષકો, સંચાલકો, વ્યવસ્થાપકો તથા ટ્રસ્ટીઓએ તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીએ તથા લોકલ બોર્ડોએ પોતાપોતાની શાળાઓ અને શિક્ષણસંસ્થાઓને રાષ્ટ્રીય બનાવી દેવી.

અદાલતોનો બહિષ્કાર

જો વકીલો અને ધારાશાસ્ત્રીઓએ પોતાની વકીલાત છોડી દેવા વધુ જોર-બળ પ્રયત્નો કરવા અને દેશસેવાના કાર્યમાં રોકાઈ જવું; અને અસીલોને તેમજ વકીલોને પણ લવાદ મારત ઘરમેજે કચ્ચા પતાવવા તથા અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવા બીનવવા.

વિદેશી માલનો બહિષ્કાર

જો હિન્દુસ્તાનને આર્થિક દશાએ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી બનાવવા સાર દેશના વેપારીવર્ગ ધીરે ધીરે પરદેશીઓ જોડેનો વેપારી સંબંધ તોડવાનો કાર્યક્રમ પાર ઉતારવા મથવું, હાથવણાટ અને હાથકંતામણીને ઉત્તેજન આપવું અને જે દિશાએ આર્થિક બહિષ્કારની સંગીન યોજના તૈયાર કરવા સાર ચાલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીની પાસે એ વિષયમાં બહુકાર માણુમાંની એક કમિટી નીમાવવી.

જો અને આમજનને આ કોંગ્રેસ એવી બલામણુ કરે છે કે અસહકારની રતેહ પ્રજના આપબોમ ઉપર જ આધાર રાખતી હોવાથી દેશના પ્રત્યેક પુરુષ અને પ્રત્યેક સ્ત્રીએ આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના કાર્યમાં સૌથી વધારેમાં વધારે આપબોમનો ફાળો આપવા તૈયાર થવું.

જો દરેક પ્રાન્તનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં કામચલાઉ મધ્યવર્તી મંડળો સ્થાપીને તેની દેખરેખ હેઠળ ગામડાંઓના પ્રદેશમાં અસહકારની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારવા સાર મંડળો સ્થાપવાં.

જ રાષ્ટ્રીય સેવા કરનારા રાષ્ટ્રસેવકોનો એક સંઘ તૈયાર કરવો અને તેને 'હિન્દી રાષ્ટ્રીય સંઘ' એવું નામ આપવું.

૩. આ સંઘને તેમજ સામાન્યરીતે આખી અસહકારની હીલચાલને નબાવવા એક રાષ્ટ્રીય દ્રવ્યનિધિ—યાને ફંડ—ઉભું કરવા પગલાં લેવાં અને તેને 'ઓલ ઇન્ડિયા તિલક મેમોરીઅલ સ્વરાજ્ય ફંડ' એવું નામ આપવું.

કાઉન્સિલરોને—

આ કૌન્સિલ અસહકારના કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવાની દિશાએ પ્રજાએ બતાવેલી પ્રગતિને માટે તેનું અભિનંદન કરે છે. ખાસ કરીને કાઉન્સિલોના ગાદિધારીની બાબતમાં મતદારોએ બતાવેલા જોરને માટે તેમનું અભિનંદન કરે છે અને જે રીતે એ કાઉન્સિલો ઉભી થઈ છે તે જોતાં તેઓ બિલકુલ પ્રજાની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ નથી તેથી આ કૌન્સિલને ઉમેદ છે કે પોતપોતાના મતદાર મંડળના ઘણા જ મોટા ભાગના મતદારો ધરાદાયુર્વક મત આપવામાંથી અળગા રહ્યા છતાં તેમની મુશ્કેલી ઉપરવટ થઈને જેઓએ પોતાને પ્રજાના પ્રતિનિધિને નામે ધારાસભાઓના સભ્યો તરીકે ચુંટાયેલા જાહેર થવા દીધા છે તેઓ ધારાસભાઓમાંની પોતાની જગાઓનાં રાજનામાં આખી દેશે. છતાં લોકસત્તાના સિદ્ધાન્તનો સાફ ઇન્કાર કરીને પોતપોતાના મતદાર સંઘોની જાહેર મનાઈની સામે થઈને જે તેઓ પોતાની એ જગાઓ ન છોડે તો આ કૌન્સિલ ઉમેદ રાખે છે કે મતદારો આવા સભાસભો પાસેથી કોઈ પણ બળતરી રાજદારી સેવા લેવાની ના પાડશે.

સરકારી નોકરો

આ કૌન્સિલ પોલીસ તેમજ લશ્કરના લોકો અને આમપ્રજ્ઞ વચ્ચે દિવસે દિવસે વધતો જતા બાઇચારાની નોંધ લે છે અને આશા રાખે છે કે પોલીસ તેમજ લશ્કરના લોકો પોતાના ઉપરી અમલદારોના દુક્રમ બળવવામાં પોતાના સ્વધર્મ અને સ્વદેશની સામા જવા ના પાડશે અને પ્રજા તરફ વિવેક અને નમ્રતાભરી રીતે વર્તીને તેઓ પોતાના જ સંદેશ બંધુઓ પ્રત્યે કશી લાગણી વગરના હોય છે એ આજસુધી તેમની સામે મુકાતો આવેલો આરોપ ઘોષ કહાડશે. વળી આ કૌન્સિલ સરકારી નોકરીમાંના એકેએક માણસને વીનવે છે કે આ મહાન રાષ્ટ્રકાર્યની ખાતર રાષ્ટ્રીય આહવાન થતાંની ક્ષણે જ તેમણે પોતપોતાની નોકરીઓ છોડી દેવા તૈયાર રહેવું અને તેમ કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી પોતાની નોકરીને અંગે દેખબંધુઓની જોડે કરવા પડતા વહેવારોમાં વધુ નહિ અને વધુ પ્રામાણિક બનવું.

વળી તેમણે જાહેર સભાઓ અને પ્રજાકીય મેળાવડાઓમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ ન લેવો. છતાં પણ એવા બધા પ્રસંગોમાં નિર્ભય થઇને ખુલ્લી રીતે હાજરી આપવી એટલું જ નહિ પણ દ્રવ્યની અને એવી આર્થિક મદદ પણ ખુલ્લી રીતે આપીને આ રાષ્ટ્રીય પ્રજાતને સહાય કરવી.

અહિંસાની સર્વોપરી અગત્ય

આ કૉંગ્રેસ અહિંસાને અસહકારના પ્રધાન અંશ તરીકે મણવા ઉપર ખાસ ભાર મુકે છે અને જેમ સરકારની જોડેના વહેવારમાં તે જ રીતે આપસના વહેવારમાં પ્રજાનાં પાણી તેમજ વર્તનમાં અહિંસાની તેટલી જ સર્વોપરી અગત્ય છે એમ માને છે. આ કૉંગ્રેસ એમ પણ માને છે કે ખૂનામરડી કે શરીરબળની કલ્પના સાચા લોકસત્તાવાદની વિરોધી છે, એટલું જ નહિ પણ એ અસહકારનાં બીજાં પગથીયાં એના અમલની પણ આડે આવનારી છે.

અંતમાં ખિલાફત અને પંજાબ પ્રકરણોનો ન્યાય મળે અને એક વરસની અંદર સ્વરાજ્ય સ્થાપી શકાય તે સારૂ આ કૉંગ્રેસ તેને જોડાયેલાં તેમજ વગરજોડાયેલાં સર્વે જાહેર મંડળોને વીનવે છે કે તેમણે અત્યારે બીજાં બધાં કામ પડતાં મુકીને સરકારની સામે અહિંસા અને અસહકારનો પ્રચાર કરવામાં જ પોતાની બધી શક્તિઓને રોકવી. વળી સરકાર સામેનો આવો અસહકાર પ્રજા આપસના ભેદ બૂલીને સંપૂર્ણ સહકાર બતાવે તો જ અને ત્યારે જ પ્રતેષમંદ થઇ શકે તેમ હોવાથી આ કૉંગ્રેસ બધાં જાહેર મંડળોને વીનવે છે કે તેમણે હિન્દુમુસલમાન એકતાને વધારવા દરેક પ્રયત્ન કરવો. આ કૉંગ્રેસના હિન્દુ પ્રતિનિધિઓ પણ આવેવાન હિન્દુઓને વીનવે છે કે તેમણે બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણ વચ્ચેના બધા કલેશકળાઓનો સમાધાની કરી દેવી અને અસ્પૃશ્યતાની એજમાંથી હિન્દુ ધર્મને ઉગારી લેવા પ્રયત્ન કરવો. તેઓ ધર્મચાર્યોને પણ માનપૂર્વક વીનવે છે કે તેમણે દયાયેલા વર્ગો પ્રત્યેના વર્તનની બાબતમાં હિન્દુ ધર્મની સુધારણા કરવાની સમાજમાં વધતી જતી હિચ્છાને સહાયકતાં થવું.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું બધારણુ*

૧. ધ્યેય—હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને માટે શુદ્ધ અને શાન્તિમય માર્ગે સ્વરાજ્ય મેળવવું એ મહાસભાનું ધ્યેય છે.

૨. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકો

ક હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સાધારણ બેઠક દર વરસે નાતાલના તહેવાર દરમ્યાન, આગલી બેઠક વેળાએ નક્કી થયેલે સ્થળે અગર તો મહાસમિતિ(બૉલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી, જેની સમજણ આગળ ઉપર આપવામાં આવી છે.)એ નક્કી કરેલા સ્થળે મળશે.

જ મહાસભાની અસાધારણ બેઠક મહાસમિતિ પોતાની સૂચનાથી અગર મોટા ભાગની પ્રાન્તિક સમિતિઓની માગણીથી એવી બેઠક જરૂરી જણાશે ત્યારે ત્યારે બોલાવી શકશે. મહાસમિતિને જરૂરી જણાય તેવા ફરકાર સાથે એવી દરેક બેઠકને આ બધારણનાં ધારાધારણુ લાગુ પડશે.

૩. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં અંગ—હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં અંગ નામે મુજબ રહેશે:

ક હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા

જ પ્રાન્તિક સમિતિઓ (પ્રિવિન્શીઅલ કૉંગ્રેસ કમિટીઓ)

ગ જિલ્લા સમિતિઓ (ડિસ્ટ્રિક્ટ કૉંગ્રેસ કમિટીઓ)

ઘ પરગણા અગર પેટા પરગણાની, તાલુકા અગર તહેસીલની, શિરકાની કે એવી જ સ્થાનિક સમિતિઓ

ઙ મહાસમિતિ (બૉલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી)

ચ હિન્દુસ્તાન બહારની જે જે સમિતિઓને આ બાબતમાં મહાસભા વખતોવખત મંજૂર કરે તે સમિતિઓ

છ પ્રાન્તિક, જિલ્લાની, તાલુકા કે તહેસીલની, શિરકાની કે એવી જ સ્થાનિક સમિતિઓ તરફથી બીજી જે જે કોઈ કામચલાઉ સમિતિઓ સ્થાપવામાં આવે—જેવી કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્વાગત-

---

* નાગપુરમાં મળેલી મહાસભાની ૩૫મી બેઠકમાં મંજૂર થયેલું નવું બધારણુ—તેમાં થયેલા સુધારા સાથેનું.

સમિતિ અગર તેા પ્રાન્તિક જીલ્લાની, તાલુકાની, તહેસીલની કે ખીજી સ્થાનિક પરિષદો.

૪. સભાસદો—૧૮ વરસથી ઓછી વયનાં કોઇ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી ઉપલી ક્લસમાં વર્ણુવા મુજબના કોઇ પણ મંડળ કે સમિતિના સભાસદ થઇ શકશે નહિ, અને સભાસદ થઇ શકનાર દરેક પુરુષે તેમજ સ્ત્રીએ મહાસભાનાં ધારાધારણુ અને તેના આ બંધારણની કલમ ૧લીમાં દર્શાવેલાં બ્યેય અને સાધનો પોતાને કબૂલ છે એવી પોતાની લેખી સંમતિ આપવી પડશે.

૫. પ્રાન્તિક સમિતિઓ (કૉંગ્રેસ કમિટીઓ)—આ બંધારણની રૂએ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કામકાજ માટે હિન્દુસ્તાનના પ્રાન્તો નીચે મુજબ પાડવામાં આવ્યા છે. દરેક પ્રાન્તનું મથક તે તે પ્રાન્તના નામ સામે જણાવવામાં આવ્યું છે અને જ્યાં નથી જણાવેલું ત્યાં તેમજ ખીજે બધે કેકાણે તે નક્કી કરવાનો અધિકાર તે તે પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને રહેશે.

પ્રાન્ત	બાપા	મથક
૧ મદ્રાસ	તામિલ	મદ્રાસ
૨ આન્ધ્ર	તેલુગુ	
૩ કર્ણાટક	કાનડી	મદ્રાસ
૪ કેરલ	મલિયાળમ્	
૫ મુંબઇ શહેર	મરાઠી અને ગુજરાતી	મુંબઇ
૬ મહારાષ્ટ્ર	મરાઠી	પૂના
૭ ગુજરાત	ગુજરાતી	અમદાવાદ
૮ સિંધ	સિંધી	
૯ સંયુક્તપ્રાન્ત	હિન્દુસ્તાની	અલ્લાહાબાદ
૧૦ પંજાબ	પંજાબી	લાહોર
૧૧ વાયન્ય સરહદ પ્રાન્ત	હિન્દુસ્તાની	પેશાવર
૧૨ દિલ્હી	હિન્દુસ્તાની	દિલ્હી
૧૩ અજમેર, મેવાડ અને બ્રિટિશ રજપુતાના	હિન્દુસ્તાની	અજમેર
૧૪ મધ્યપ્રાન્ત	હિન્દુસ્તાની	જામલપુર
૧૫ મધ્યપ્રાન્ત	મરાઠી	નાગપુર

૧૬ બિહાર	મરાઠી	અમરાવતી
૧૭ બિહાર	હિન્દુસ્તાની	પટણા
૧૮ ઉત્કલ ઓરિસ્સા	કુરીયા	
૧૯ બંગાળ અને સુરમા પટ્ટી	બંગાળી	કલકત્તા
૨૦ આસામ	આસામી	ગૌહાટી
૨૧ બ્રહ્મદેશ	બર્મી	રંગુન

ક્યાં દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ કયા પ્રાન્તમાં કરવો તે મહાસમિતિ દ્વારાવશે અને એ રીતે પોતાને સોંપાયેલાં દેશી રાજ્યોમાંથી ક્યાંને કયા જીલ્લામાં ગણવાં તે તે પ્રાન્તની સમિતિ દ્વારાવશે.

આબુ પ્રાન્તિક સમિતિઓ આ બંધારણની રૂઝે વગરહીકે પોતપોતાની નવેસર રચના કરી લેશે અને એવી નવેસર રચાયેલી સમિતિઓમાં કંઈ ફેરફાર કરવો મહાસમિતિ દ્વસ્ત ન ધરે તો અને ત્યાં સુધી કાયમ ગણાશે.

૬. ક. હપલી કલમમાં જણાવેલા દરેક પ્રાન્તમાં તે તે પ્રાન્તને સાફ એક એક પ્રાન્તિક સમિતિ (કૉંગ્રેસ કમિટી) રચાશે.

જે દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ કલમ ત્રીજામાં જણાવ્યા મુજબની જીલ્લા સમિતિઓ અને બીજી સમિતિઓ સ્થાપશે અને તેમાં સભાસદો દાખલ કરવાને તથા કામકાજ ચલાવવાને લગતાં ધારાધારણુ બાંધશે; પણ તે આ બંધારણના અગર મહાસમિતિએ બાંધેલા કોઇ નિયમથી વિરોધી ન હોવાં જોઈયે.

ગ દરેક પ્રાન્તિક સમિતિમાં પ્રાન્તિક સમિતિએ બાંધી આપેલાં ધારાધારણુને અનુસરીને જીલ્લા સમિતિઓ અને બીજી સમિતિઓએ વરસે વરસે ચૂંટી આપેલા પ્રતિનિધિઓ રહેશે.

૭. સ્થાનિક સમિતિના સભાસદો—કલમ ચોથીની રૂઝે સભાસદ થવાને અપાત્ર ન હોય તે કોઇ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી વાર્ષિક ચાર આના લવાજમ ભરીને પ્રાન્તિક સમિતિના હાથ નીચેના કોઇ પણ સ્થાનિક સમિતિના સભાસદ થઇ શકશે, પણ એકીવખતે એ સમિતિમાં સભાસદ થઈ શકશે નહિ.

૮. પ્રતિનિધિઓ—દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ મહાસભા માટે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાવવાને જોખમદાર રહેશે. ૨૧ વર્ષની અંદરના અને મહાસભાના થોયને માન્ય ન કરનાર કોઇ પણ માણસ પ્રતિનિધિ થઇ શકશે નહિ.

છેલ્લા વસ્તીપત્રક મુજબ દેશી રાજ્યો સુદ્ધાની દરેક પ્રાન્તની વસ્તીમાંથી વધારેમાં વધારે દર પચાસ હજારે એક પ્રતિનિધિ મહાસભામાં મોકલી શકાશે. પણ દેશી રાજ્યની પ્રજાને ચુંટણીમાં ભાગ આપવાથી તે રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થામાં વચ્ચે પડવાનો મહાસભાને અધિકાર રહેશે નહિ.

મહાસભિતિના સભાસદો પોતાના હોદ્દાની રૂએ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ ગણાશે. પ્રાન્તિક સમિતિઓએ, તેમના પ્રાન્તમાંથી કોઈ હોદ્દાની રૂએ મહાસભિતિમાં એક ધરાવતા હોય તો તે તથા ચૂંટી મોકલેલા મહાસભિતિના સભાસદો જેટલી સંખ્યા ઘટાડીને પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા.

દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓનાં, નાની કોમોનાં અને જે જે વર્ગો કે મંડળોને ખાસ રક્ષણની જરૂર છે તે અધાને ઘટતું પ્રતિનિધિત્વ મળે એ રીતે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા વિષે નિયમો ઘડશે.

આ નિયમોથી ચતુદ્ધાર સંઘો સ્વયંમાં આપશે અને દરેક જાતનાં રાજદ્વારી મત કે પંથને મહાસભામાં સ્થાન મળી શકે એવું ચુંટણીનું એક ઘટતું ધોરણ ઘડવામાં આવશે.

આવી પ્રાન્તિક સમિતિઓ પોતે બાંધેલા નિયમો આ વર્ષે એપ્રિલ આખર અગાઉ મહાસભાના સાધારણ મંત્રીઓ ઉપર મોકલી આપશે અને તેઓ જાહેર પ્રજાની જાણને સારૂ તે જેમ અને તેમ જલદી બહાર પાડશે.

દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ ભવિષ્યમાં મળનારી મહાસભાની સ્વાગત સમિતિને દર વર્ષે તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બરની અંદર અને ખાસ એક હોય તો એકની તારીખથી એછામાં એછા દસ દિવસ અગાઉ પોતાના પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની એક કક્કાવારી યાદી તેમનાં પૂરાં નામ, ધર્મ, ઉંમર, ધર્મ અને ઠેકાણાની વિગતો સાથે મોકલી આપશે.

૯. સલાજમ—ક દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ મહાસભિતિને તે વખતોવખત ઠરાવે તે વાર્ષિક સલાજમ આપે.

જો મહાસભાની સમિતિનો કોઈ પણ સભાસદ જેણે પોતાનું સલાજમ ભર્યું ન હોય તે પ્રતિનિધિની ચુંટણી વેળાએ ચુંટણીમાં ભાગ લઈ શકશે નહિ અગર જો તે ચુંટાઈ શકશે નહિ.

૧૦. પ્રતિનિધિનું પ્રમાણપત્ર—કલમ ૮ માં જણાવેલી દરેક સમિતિ રીતસર ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને માટે આપેલા નમુના મુજબનું સમિતિના મંત્રીની સહીવાળું પ્રમાણપત્ર આપે.

૧૧. પ્રતિનિધની ફી—દરેક પ્રતિનિધિ ઉપર મુજબના પ્રમાણપત્ર સાથે રૂ. ૧૦) રી આપવાથી મહાસભાના મંડપમાં દાખલ થવાની ટિકિટ મહાસભાના કાર્યાલયમાંથી મેળવી શકશે.

૧૨. મતાધિકાર—મહાસભાની બેઠકોમાં મત આપવાનો અગર તો તેના કામકાજમાં બીજી જાતના ભાગ લેવાનો અધિકાર માત્ર પ્રતિનિધિઓને જ રહેશે.

૧૩. સ્વાગતસમિતિ—જે પ્રાન્તમાં મહાસભા મળવાની હોય તે પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ મહાસભાની વાર્ષિક બેઠક પહેલાં ઓછામાં ઓછા છ મહિના અગાઉથી સ્વાગત સમિતિ સ્થાપન કરશે અને પ્રાન્તિક સ્વાગત સમિતિના સભાસદ ન હોય એવા ગૃહસ્થોને પણ તેમાં દાખલ કરી શકશે. સ્વાગતસમિતિનો દરેક સભાસદ ઓછામાં ઓછું રૂ. ૨૫ નું લવાજમ આપશે.

૧૪. સ્વાગતસમિતિ પોતાના સભાસદોમાંથી જ પોતાને માટે પ્રમુખ અને બીજા અમલદારોને ચુંટી કહાડશે.

૧૫. સ્વાગતસમિતિ મહાસભાની બેઠકના ખર્ચને સારૂ પૈસા એકઠા કરશે. નીચેની કલમમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ મુજબ મહાસભાને માટે પ્રમુખની ચુંટણી કરશે, અને મહાસભાને માટે આવનાર પ્રતિનિધિઓ અને પરોણાઓ તેમજ બનતાં લગી પ્રેક્ષકોના પણ સ્વાગતની અને ઉતારાની બધી સજવડો કરશે, મહાસભાના કામકાજનો અહેવાલ છાપવાની તથા બહાર પાડવાની જોડવણુ કરશે અને મહાસભાની બેઠક વીત્યા બાદ ૪ મહિનાની અંદર થયેલ આવકખર્ચનું સરવૈયું પ્રાન્તિક સમિતિ આગળ રજુ કરશે.

૧૬. પ્રમુખની ચુંટણી—જુદી જુદી પ્રાન્તિક સમિતિઓ બનતાં સુધી જુનની આખર સુધીમાં મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે પોતપોતાની પસંદગીનાં નામો સ્વાગતસમિતિને સૂચવશે. ત્યાર પછી સ્વાગત સમિતિ બનતાં લગી જુલાઈના પહેલા જ અઠવાડિયામાં આવી રીતે સૂચવવામાં આવેલાં બધાં નામો એકઠાં કરી પ્રાન્તિક સમિતિઓને છેલ્લી પસંદગીને માટે પાછાં મોકલશે. છેલ્લી પસંદગીમાં દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ વધારે નહિ પણ એક જ નામ સૂચવશે; આવી રીતે જેનું નામ

અહમતીથી પસંદ થાય તે નામ જે ખાસ બોલાવવામાં આવેલી સ્વાગતસમિતિની બેઠકમાં વધુમતે પસંદ થાય તો આવતી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે તેઓ કાયમ થશે. પરંતુ પ્રાન્તિક સમિતિઓએ સૂચવેલું નામ જે સ્વાગતસમિતિને પસંદ ન પડે અથવા આવી રીતે ચૂંટેલા પ્રમુખનું મરણ થાય, તેઓ રાજનામાં આપે અગર બીજું કોઈ અકસ્માત કારણે અને, તો સ્વાગતસમિતિ તરત જ તે બીજા મહાસમિતિને જણાવશે, અને તે પોતાનો ચુકાદો જનતાં સુધી સપ્ટેમ્બરની આખર પહેલાં જાહેર કરશે. ચુંટાયેલા પ્રમુખ જે પ્રાન્તમાં મદાસભા મળવાની હોય તે પ્રાન્તના ન હોય એ શરતે ઉપરની સ્વાગતસમિતિએ કરેલી અગર તો તેને અભાવે મહાસમિતિએ કરેલી આવી નિમણૂક કાયમની ગણાશે. મહાસભાની ખાસ અગર અસાધારણ બેઠકના પ્રમુખની ચુંટણી ઉપરની શરત સાચવીને મહાસમિતિ કરશે.

૧૭. નાણાંની વ્યવસ્થા—જે સ્વાગતસમિતિ પોતાના પ્રાન્તની સાધારણ કે અસાધારણ પ્રાન્તિક સમિતિ મારફત, મહાસભાની સાધારણ કે અસાધારણ બેઠક વીત્યા બાદ એ અઠવાડિયાની અંદર મહાસભાનાં નાણાંમાંની પ્રતિનિધિઓના લવાજમની આવેલી રકમમાંથી અરધી રકમ મહાસમિતિને આપશે.

જે મહાસભાની બેઠકનો અર્ધો ખર્ચ કાઢતાં સ્વાગતસમિતિ પાસે જે કંઈ નાણાં અથવા તે પોતાના પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને તે પ્રાન્તના પ્રાન્તિક મહાસભા કંઈ તરીકે રાખવા સોંપશે.

૧૮. હિસાબ તપાસણી—સ્વાગત સમિતિના આવક તથા ખર્ચના હિસાબ તે પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિએ નીમેલ એક કે વધારે તપાસનીસ તપાસશે અને તેમની નોંધ સારેનું આવકખર્ચના હિસાબનું સરવૈયું મહાસભા વીત્યા બાદ મોડામાં મોડું ૭ મહિના સુધીમાં પ્રાન્તિક સમિતિને મોકલી આપશે.

૧૯. મહાસમિતિ—મહાસમિતિમાં હોદ્દાની રૂએ થનારા સભાસદો ઉપરાંત ૩૫૦ સભાસદોની જનશે. મહાસભાની પાછલી અર્ધી બેઠકોના પ્રમુખો, ચુંટાયેલા પ્રમુખ તેમજ મહાસભાના મંત્રીઓ અને ખજાનચીઓ જે તેઓ મહાસભાનું ધ્યેય માન્ય રાખી કોઈ સમિતિમાં સભાસદ તરીકે જોડાય તો પોતાના હોદ્દાની રૂએ મહાસમિતિના સભાસદો ગણાશે.

દરેક પ્રાન્તિક સમિતિ પોતાને બાજે આવતી મહાસમિતિના સભાસદોની સંખ્યાને પોતાના હાથ નીચેની (મહાસભાની) સમિતિઓના સભાસદોમાંથી ચુંટી મોકલે.

દરેક પ્રાન્તની ભાષાની દૃષ્ટિએ નવેસર રચના કરવામાં આવશે અને પછી તેના વસ્તીપત્રકના પ્રમુખ ઉપર અગર મહાસમિતિને વધુ થોડા લાગે તેવા બીજા કોઇ ધોરણે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા દરેકી આપવામાં આવશે અને તે સંખ્યા બન્યુંઆરી ૧૯૨૧ ની ૩૧ મી તારીખ પહેલાં મહાસમિતિ તરફથી જાહેર કરવામાં આવશે.

આ ચુટણી પ્રતિનિધિઓને વિષે ઉપર આપેલી પદ્ધતિ મુજબ કરવામાં આવશે.

મહાસમિતિના સભાસદોની ચુટણી સામાન્ય રીતે નવેમ્બર મહિનામાં થશે.

આ સાધારણ મુજબ પહેલી મહાસમિતિ તા. ૩૦મી જુન ૧૯૨૧ સુધીમાં રચાશે; ત્યાં સુધી હાલના સભાસદો ચાલુ રહેશે.

૨૦. મહાસમિતિમાં ચુટી મોકલેલા સભાસદોને તે તે પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રીઓ મહાસમિતિના સભાસદ તરીકે ચુટ્યા બાબતનું પ્રમાણપત્ર આપે.

૨૧. મહાસમિતિ મહાસભાની વરસોવરસની કારભારી સમિતિ ગણાશે અને મહાસભાએ જે વિષે નિર્ણય ન કર્યો હોય એવી જે કોઇ નવી બાબત હોવી થાય તેના ને નિકાલ કરશે. આ કામને માટે મહાસમિતિ આ સાધારણના વિરોધી ન હોય એવા પોતાના પેટાકાયદા ઘડી શકશે.

૨૨. મહાસભાના પ્રમુખ ત્યાર પછીના વરસને માટે મહાસમિતિના પ્રમુખ ગણાશે.

૨૩. સાધારણ મંત્રીઓ-મહાસભાના ત્રણ સાધારણ મંત્રીઓ તથા બે બખ્તન-આઓ નીમશે અને તેમની ચુટણી મહાસભા વરસોવરસ કરશે. સાધારણ મંત્રીઓ મહાસમિતિના વરસ દરમિયાનના કામકાજનો અહેવાલ તૈયાર કરશે અને તેમના હાથમાં આવેલાં નાણાંના પૂરા હિસાબો સાથે તે વરસની મહાસભાની બેઠકના દિવસો પહેલાં તે જ સ્થળે મહાસમિતિની સભા બોલાવીને તેની સમક્ષ તે રજુ કરશે. ત્યાર પછી એ હિસાબો તેમજ અહેવાલોની નકલો મહાસભા આમળ મુકવામાં આવશે અને તે જુદી જુદી મહાસભાની સમિતિઓને પણ મોકલવામાં આવશે.

૨૪. કારોબારી સમિતિ-મહાસમિતિ પોતાની પહેલી જ સભામાં એક કારોબારી સમિતિ નીમશે; જેમાં, પ્રમુખ, મંત્રીઓ, બખ્તનચીઓ ઉપરાંત બીજા નવ સભાસદો ચુટાશે અને તેમાં આ સમિતિ મહાસમિતિ તરફથી વખતોવખત સોંપવામાં આવનાર કામો કરશે.

૨૫. મહાસમિતિની બેઠકો—મહાસમિતિ પોતાના માથા ઉપરનાં કામો પાર પાડવાને જોટલી વાર જ ૨ પડે તેટલી વાર અગર તો તેના પંદર સભાસદો સ્પષ્ટ હિદેશ બહાર કરીને મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવાની માગણી કરે ત્યારે મળશે.

૨૬. ચર્ચાસમિતિ—મહાસમિતિ ચુંટાયા બાદ મહાસભાની જે સાધારણ કે અસાધારણ બેઠક મળે તેની ચર્ચાસમિતિ (સપ્તએકસ કમિટી) ઉપલી મહાસમિતિના સભાસદોની જ બનશે.

૨૭. ચર્ચાસમિતિ મહાસભાની બેઠક પહેલાં બોલામાં બોલાબે દિવસ પછી મળશે. મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે ચુંટાયેલા સહગૃહસ્થ જ તે સમિતિનું પ્રમુખસ્થાન લેશે અને તે દ્વારા થતા મંત્રીઓ મહાસભાની મળનારી બેઠકમાં રજુ કરવાના કાર્યક્રમો તેમજ જુદી જુદી માનિતક સમિતિઓ તરફથી ભલામણ થઇ આવેલા ઇરાવોના ખરડા રજુ કરશે.

૨૮. ચર્ચાસમિતિ એ કાર્યક્રમ ઉપર ચર્ચા કરશે અને મહાસભાનાં બુદ્ધી બેઠકમાં રજુ કરવા માટે ઇરાવો તૈયાર કરશે.

૨૯. મહાસભાની બેઠકના દિવસોમાં પણ જરૂર હોય ત્યારે ત્યારે બેઠકના વખતની બહાર ચર્ચાસમિતિ વખતોવખત મળશે.

૩૦. જે વિષયની સામે હિન્દુ અથવા મુસલમાન પ્રતિનિધિઓમાંથી ૩ ભાગના પ્રતિનિધિઓ વાંધો હો તે ચર્ચાસમિતિમાં ચર્ચવા યોગ્ય ગણાશે નહિ; અને કોઇ વિષયની ચર્ચા થવા દીધા બાદ હિન્દુ અગર મુસલમાન પ્રતિનિધિઓમાંથી ૩ ભાગના તે ઇરાવોની સામે છે એવું જણાઇ આવશે તો તેવો ઇરાવ પણ રદ કરવામાં આવશે.

૩૧. ધારાધોરણ—આ બંધારણમાં ન આવી જનારી અને તેના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ ન હોય એવી બીજી કંઈ બાબતોને લગતા ધારાધોરણ બનાવવાનો મહાસમિતિને આધકાર રહેશે.

૩૨. જુના બંધારણનાં ધારાધોરણો અને ધ્યેય મુજબ આજ સુધી થયેલાં કાર્યોને બાધ ન આવે એવી રીતે તે રદ કરવામાં આવે છે.

પ્રાન્તિક સમિતિઓ માટે—

પ્રાન્તિક સમિતિઓનું કાર્ય સરળતાપૂર્વક ચલાવી શકાય તેટલા માટે મેં નીચે મુજબ કાયા નિયમો ઘડી કાઢ્યા છે. તેમાં બેશક તે સમિતિઓ તેમની ઇચ્છા મુજબ સુધારાઓ કરી ફેરફાર કરી શકે છે, યા તો તેને નાપસંદ કરી શકે છે. માર્ગદર્શક તરીકે જ એ ઘડી કઢાડવામાં આવ્યા છે. જીન માસની આખર સુધીમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની આખી સંસ્થા નવા બંધારણ મુજબ આપણે નવેસરથી રચવા બંધાયેલા છીએ અને એ કામ ઝટ આટોપી લેવું હોય તો આપણે સમય શુભાવી શકતા નથી. આપણે વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્તમ કાર્યદક્ષતાથી આ નવી સંસ્થાને ઉપજાવી શકીએ અને હજારો સ્ત્રી અને પુરુષોને સભાસદો બનાવી શકીએ. જેઓ ચાલાક કાર્ય કરનારાઓ હોય અને અસહકારનો દરાવ અમલમાં મુકવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેમનામાં હોય તો સ્હેજમાં તેઓ તો જોધ લેશે કે એક વર્ષની અંદર સંપૂર્ણ શાન્તિ જાળવી લોહીનું એક ધિન્દુ રેડ્યા સિવાય આપણે મહાન રાજ્યકાન્તિ કરી શકીએ છીએ. અસહકારના દરાવનો આખો કાર્યક્રમ એ જ માન્યતા ઉપર રચાયેલો છે કે બ્રિટિશ સત્તાનો કાણુ પ્રજાના મરજઆત સંબંધને જ વશ છે. એ સત્ય છે કે એ કાણુ અજાણુપણે નબ્બે જાય છે. ધાર્સ્તીને લઇને એ કાણુ હસ્તી ધરાવે છે. એ પણ સાચું છે કે આપણામાંના કેટલાકો પણ જુદી જુદી જાતની લોભાવનારી લાલચોને વશ થયેલા છે, તેથી સુદ્ધાં એ સત્તા ટકેલી છે. એટલે આ ચળવળ એમ બતાવી આપવાનો પ્રયાસ છે કે જે પળે આપણે આપણી મરજઆત મદદ આપતા બંધ થઈ જઈએ, ધાર્સ્તીને ત્યજ દઈએ અને લાલચોમાં લોભાતા અટકી પડીએ તે જ પળે આપણે સ્વાધીન પ્રજા થઈ શકીએ છીએ. મારી માન્યતા છે કે ધણાઓ માને છે તેમ આ વિધિમાંથી પસાર થવું એ સુશીલતનું કાર્ય નથી. મારો અભિપ્રાય બરાબર છે કે નહિ એ ચાલુ વર્ષ દર્શાવી આપશે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંડપની છાયા નીચે જે હજારો દેશબંધુઓ એકત્ર થયા હતા તેમનામાંના ધણાએ મારી એ માન્યતાને સ્વીકારેલી છે. એ માન્યતાને વ્યવહારમાં યોગ્ય બતાવવી એ હવે તેમના હાથની વાત છે

નિયમોનો ખરડો

૧. નવા થોળેલા પ્રાન્તની જીની પ્રાન્તિક સમિતિ અને જીલ્લા સમિતિ નવા બંધારણ નીચેની પ્રાન્તિક સમિતિઓના ભાગ તરીકે ગણી શકાશે.

૨. એવી સમિતિના જેઓ હાલ સભાસદો છે તેઓ જે નવા બંધારણને કમ્પ્લેટ રાખે તો ઇલાકાની જીલ્લામાં વહેંચણી કરી નાખવાનું કામ તુરત હાથમાં લેવું. જ્યાં જ્યાં સંભવિત હોય ત્યાં ત્યાં હાલના જે જે જીલ્લાઓ હસ્તીમાં છે તેને કાયમ રાખવા.

૩. એવા દરેક જીલ્લાને તાલુકા અગર તો તહેસીલમાં વહેંચી નાખવા અને જે જે તાલુકા કે તહેસીલ હાલ હયાતીમાં હોય તેને ખતી શકે ત્યાં સુધી કાયમ રાખવા.

૪. દરેક તાલુકાને કરના અગર ફરકામાં વહેંચવા.

૫. હયાતી ધરાવતી દરેક જીલ્લા સમિતિ પોતાની હદમાં આવતાં ગામડાંઓમાંથી નવા બંધારણના નિયમ મુજબ સભાસદ થવાને યોગ્ય હોય તેવા અનેક સભાસદો ખતાવે અને એ સભાસદોનાં નામો ચુંટણીના પત્રકમાં મુકે. જુદી જુદી જીલ્લા સમિતિના પ્રતિનિધિ તેમજ મહાસભાના પ્રતિનિધિ ચુંટાવાને તેઓ હકદાર રહેશે.

૬. પ્રત્યેક સામવારે જીલ્લા સમિતિને સભાસદોની ક્રમવાર યાદી તેનાં પૂરાં નામ, શીરનામાં તથા ધંધા સાથે મોકલી આપવી.

૭. દરેક જીલ્લા સમિતિ સભાસદોની શી ઉધરાવવા માટે જોખમદાર રહે અને કલમ છ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેમાંની અરધી શી પ્રાન્તિક સમિતિને તે જ વખતે મોકલી આપે.

૮. દરેક ગામમાં પાંચથી વધુ માણસો સભાસદ થઈ શકે તો મહાસભા સમિતિ સ્થાપી શકાય. સભાસદોમાંથી એક પ્રમુખ, એક મંત્રી, એક ખજાનચી અને બીજા જે સભાસદો મળી ગ્રામ પંચાયત અથવા મહાજન સ્થાપવું.

૯. આવી પંચાયત તે ગામમાં રહેતા દરેક બાળક—પછી તે છોકરો ચા છોકરી હોય—તેની પ્રાથમિક કેળવણી માટે જોખમદાર રહેશે, દરેક ઘરમાં રેડીયો દાખલ કરશે, ગામની તન્દુરસ્તી ઉપર દેખરેખ રાખશે અને ગામને લાગુ પડી શકે તેટલા પ્રમાણમાં મહાસભાના અસહકારના દરાવના કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવા જોખમદાર રહેશે.

૧૦. દરેક જીલ્લા સમિતિની એ શરૂં છે કે પોતાની હદમાં આવેલાં ગામોની સમિતિ ઉપર દેખરેખ રાખે અને તેના કામને વ્યવસ્થિત કરે.

૧૧. પ્રત્યેક જીલ્લા સમિતિ દસ સભાસદોની અનેલી હોવા જોઈએ; તેની ચુંટણી જુદી જુદી સંસ્થાના સભાસદો કરે. જીલ્લાની મુસલમાન વસ્તીના પ્રમાણમાં જીલ્લા સમિતિમાં મુસલમાન સભાસદ પણ હોવા જોઈએ. વળી બની શકે ત્યાં સુધી એક જી સભાસદ અને એક પછાત વર્ગના એવા પણ બે સભાસદો હોવા જોઈએ.

૧૨. આવી રીતે ચુંટાયેલી જીલ્લા સમિતિના પ્રતિનિધિઓ પોતામાંથી એક પ્રમુખ, એક મંત્રી તથા એક ખજાનચીને ચુંટી લે.

૧૩. જીલ્લા સમિતિના ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ કલમ ૧૧માં બતાવેલા ધોરણે પ્રાન્તિક સમિતિ માટે પ્રતિનિધિઓ ચુટે. મહાસમિતિ માટે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નક્કી કરેલી છે તે સંખ્યાથી બીજા દસ વધુ પ્રતિનિધિઓ પ્રાન્તિક સમિતિ માટે ચુંટવા.

૧૪. આવી રીતે ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પોતામાંથી એક પ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી અને બીજા ચાર સભાસદો ચુંટી લે. તેઓ ઇલાકાતું કામકાજ ચલાવે અને વખતો વખત મહાસભાના હસ્તને અમલમાં મુકવા માટે પ્રાન્તિક સમિતિને જોખમદાર રહે.

૧૫. જીલ્લા સમિતિના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી ફેબ્રુઆરી માસની તા. ૨૧ મીએ થાય અને ફેબ્રુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે પાંચ વાગ્યા સુધી સભાસદોની નોંધણીકર્તા જિલ્લા સભાસદો નોંધાયા હોય તેટલામાંથી જ થાય.

૧૬. ચુંટણીને માટે મતદારોની જાહેર સભા બોલાવવી. દરેક જીલ્લા સમિતિ નિયત કરે તેવી સમવડવાળી જગ્યાએ ખુલી રીતે ચુંટણીની સભા રાખવી. સમિતિનો મંત્રી સભા બોલાવે, અને ચુંટણીનું પરિણામ પણ એ જ જાહેર કરે.

૧૭. ઇલાકાની મુખ્ય આફિસે માર્ચ માસની તા. ૪ થીએ પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી થાય. ચાલુ પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રી સભા બોલાવનાર તરીકે હશે અને તે ચુંટણીનું પરિણામ જાહેર કરશે.

૧૮. પ્રાન્તિક સમિતિના મતદારો પોતાનો મત ટપાલદ્વારા પણ નોંધાવી શકે.

૧૯. દરેક ચુંટણીનું પરિણામ મંત્રી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરે.

૨૦. પ્રાન્તિક સમિતિ તેમજ જીલ્લા સમિતિઓના મંત્રીઓ બની શકે ત્યાં સુધી આખો વખત એ જ કામ કરનારા હોવા જોઈએ અને જરૂર જણાય તો તેમને પ્રાન્તિક યા જીલ્લા કંડમાંથી પગાર આપવો.

૨૧. મહાસભા માટે પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે થાય.

૨૨. પ્રાન્તિક સમિતિ મહાસભા માટે તાલુકાઓમાંથી ચુંટવાના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા તેના પ્રમાણમાં નક્કી કરી આપે, અને તાલુકાઓમાં જીલ્લા સમિતિઓ પસંદ કરે તે સ્થળે જીલ્લાએ મંજૂર કરેલા અમલદારોની દેખરેખ હેઠળ ચુંટણીનું કામ ચાલે.

૨૩. એ ચુંટણીનાં પરિણામ જુદી જુદી જીલ્લા સમિતિ મોડામાં મોડા ડિસેમ્બરની તા. ૧ લી સુધીમાં મોકલી આપે.

૨૪. પ્રાન્તિક સમિતિ દર માસે જોડામાં જોડી એકવાર મળે અને જીલ્લાની સંસ્થાઓ તરફથી મળતા સમાચારો ઉપર વિચાર ચલાવી મહાસભાએ પસાર કરેલા ડરાવેલો અમલમાં મુકવા યોગ્ય પગલાં ભરે.

૨૫. આ ધારાઓ એક વરસ એટલે કે તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી અમર તે નવી પ્રાન્તિક સમિતિ તેમાં વખતોવખત સુધારાવધારા કરે ત્યાં સુધી અમલમાં રહે.

બેઝવાડનો ઠરાવ*

આ સમિતિના અભિપ્રાય છે કે મહાસભાની તમામ સમિતિઓએ અને મહાસભાના કાર્યકર્તાઓએ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન નીચેનાં કામોમાં રોકવું

૧ દરેક પ્રાન્તની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૩૦ મી જુન સુધીમાં

૧ એક કરોડ રૂપિયા ટિળક સ્વરાજ ક્ષણમાં ભેગા કરવા.

૨ એક કરોડ સભાસદો મહાસભાના ચોપટ નોંધવા, અને

૩ ત્રીસ લાખ રેંગીયા ગામડાંમાં અને ઘરોમાં ચાલુ કરવા.

● અને ૧૯૨૧ ના માર્ચ માસની ૩૧ મી તારીખે બેઝવાડમાં મળેલી મહાસમિતિએ કરેલો ઠરાવ.

મુંબઈની મહાસમિતિના ઠરાવો*

૧. શાહનશાના આગમનનો અહિંકાર.

૨. બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવા માટે બધા પ્રાંતોને અને ખાસ કરીને મુંબઈને ધન્યવાદ; તથા સપ્ટેમ્બરની ૩૦ મી તારીખ સુધીમાં પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કરવા પ્રગ્નને આગ્રહભરી ભલામણ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓને બની શકે તેટલો વધુ વખત કાંતવા તથા વણવા પાછળ આપવાની ભલામણ; દેશમાંના વણકર, રેંટીયા, હાથવણાટનું કાપડ ધત્યાદિના આંકડા કાઢવાની તેમજ પરદેશી કાપડ જેની જેની પાસે હોય તેમને તે બાળી નાખવાની અગર તો રમના મોકલવાની ભલામણ; તેમજ આ પ્રવૃત્તિનો લાભ લઈ કાપડના ભાવો વધારી ન મુકવાની માલમાલિકોને વિનંતિ.

૩ દારૂ અગર બીજા કેશી પદાર્થો સામે હાલ ચાલેલી પ્રવૃત્તિ માટે સમિતિ સન્તોષ જાહેર કરે છે અને પીંઠાઓના પહેરા કરનારાઓને જેરવાજબી રીતે અટકાવવાનું ધોરણ સરકાર ચાલુ રાખશે તો તે છતાં પણ પહેરાનું કામ ચાલુ રાખવા સમિતિ સલાહ આપશે. દારૂ તેમજ તાડીના દુકાનદારોને પણ સમિતિની વિનંતિ છે કે તેમણે લોકલાગણીને માન આપી પોતાનો ધંધો તાબડતોબ બંધ કરવો.

૪ માલેગામ તેમજ અલીગઢના લોકોને હાથે સામા પક્ષના લોકોની પગવણી-ભરી વર્તણૂકથી ચીડાઈને જે અત્યાચાર થયા તે માટે સમિતિને દુઃખ થાય છે. સમિતિ મહાસભાસમિતિઓને ભલામણ કરે છે કે અસહકારનું બધું બળ તે પ્રવૃત્તિ શાન્તિપૂર્વક ચલાવવામાં જ રહેલું છે એ વાત પ્રગ્નના મનપર ઠસાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કરવા. બાકી ધારવાડ, માતિઆરી, ગુંતૂર, કાલિકત, ચિરાલા વગેરે ઠંકાણે લોકોએ જે ખામેશી અને સંયમ બતાવ્યાં તે માટે સમિતિ તેમને ધન્યવાદ આપે છે.

૫. ઠેકઠેકાણે થયેલા નાહકના ગોળીબારથી મરણ પામેલા લોકોનાં કુટુંબો તરફ સમિતિ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે અને તેમને મુઆરકબાદી આપે છે. તેમ એવા ગોળીબારમાં જખમી થયેલા તેમજ જુદા જુદા મુકદ્દમાઓમાં આવી જેલ ગયેલા બહાદુર લોકોને પણ સમિતિ મુઆરકબાદી આપે છે. વળી એવા જેલ ગયેલા ઘણાખરા દેશબંડતોએ જમીન ન આપતાં અગર તો અદાલત આગળ પોતાનો બચાવ

* ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના જુલાઈની તા. ૨૮-૨૯-૩૦ મીએ મુંબઈમાં મળેલી મહાસમિતિએ કરેલા ઠરાવો.

ન કરતાં જેલમાં જવાનું પસંદ કર્યું તે માટે આ સમિતિ પોતાનો સંતોષ જાહેર કરે છે. આ સમિતિનો એવો જ મત છે કે સ્વેચ્છાપૂર્વક દુઃખ સહન કરવા તૈયાર થવું એ જ હિન્દુસ્તાનને સારું સ્વરાજ મેળવવાનો માર્ગ છે અને તેથી જ નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાનો કશો જ ખચાવ કરવાની ના પાડી જેલમાં જવું જરૂરનું છે.

૬ આ સમિતિ માને છે કે બધા પ્રાન્તોમાં અને ખાસ કરીને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં જે દબાણ ચાલી રહ્યું છે તે સ્વરાજ નજીક આવતું બન્યું છે તેની નિશાની રૂપ છે. તેથી એવા દબાણથી પ્રભાવ ઈરી કે દબાઈ ન જતાં કામ આવી જતા અગર તો જેલ જતા નિર્દોષ દેશભક્તોની જગા પૂરનારા સેંકડો દેશભક્તો આગળ આવશે એવી સમિતિને આશા છે.

૭ સંયુક્ત પ્રાન્ત વગેરે ઠેકાણાના કાર્યકર્તાઓની ઇચ્છા એવી છે કે સરકારની સખ્તીના જવાબમાં હવે વગરવિલગ્ને કાયદાનો સવિનયભંગ શરૂ કરવો. આ માર્ગથી વ્યાજબી છે એવો આ સમિતિનો અભિપ્રાય છે, તથાપિ આખા દેશભર શાન્તિનું વાતાવરણ ઠંડી રહેવાને વિષે વધુ ખાતરી મેળવવા સારું સ્વદેશીને લગતો સમિતિનો કાર્યક્રમ પૂરો થતાં સુધી કાયદાના એવા સવિનય ભંગની શરૂઆત ન કરવી એવો આ સમિતિનો મત છે. કાયદાના સવિનય ભંગના કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવાને જોઈતી તૈયારીને વિષે ખાતરી થતાંની સાથે જ જરૂર જણાય તો મહાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવીને પણ કાયદાના સવિનય ભંગનો કંઈ પણ કાર્યક્રમ હાથ ધરવાની ભલામણ કરવા સમિતિ અચકાશે નહિ. આમ છતાં એકાદા પ્રાન્તમાં અગર સ્થળમાં એવો ભંગ તાત્કાલિક શરૂ કરવાની સ્થિતિ હોય તો તે પ્રાન્તની મહાસભા-સમિતિ મારફત કાર્યકારી સમિતિની મંજૂરી મેળવીને તે ચોક્કસ પ્રાન્તમાં કે સ્થળમાં કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરવાને હરકત નથી. માત્ર કાર્યકારી સમિતિ તેવી મંજૂરી મહાસભાના બંધારણને અનુસરીને જ આપે.

મુંબઈની કારોબારી સમિતિના ઠરાવો*

સરકારી નોકરી

કારોબારી સમિતિ અહીં ખિરાદરોને તેમજ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય વગેરેને તેમના ઉપર કામ ચાલુ થયા બદલ મુખ્યારકબાદી આપે છે અને કરાંચીમાં મળેલી

* ઇ. સ. ૧૯૨૧ના ઑક્ટોબરની પાંચમી તારીખે મુંબઈમાં મળેલી કારોબારી સમિતિએ કરેલા ઠરાવો.

ખિલાશત પરિષદે સરકારની લશ્કરી નોકરીની આખતમાં પસાર કરેલા ઠરાવનો વિચાર કરતાં એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે ખિલાશત પરિષદે એ ઠરાવ પસાર કરવામાં કલકત્તા ખાતે મળેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકના તેમજ નાગપુર ખાતે મળેલી મહાસભાની સામાન્ય બેઠકે કરેલા ઠરાવોનો જ અનુવાદ કર્યો છે. વળી આ સમિતિ એવા મતની છે કે જે સરકારે લશ્કરી સિપાહીઓનો અને પોલીસનો ઉપયોગ રેલેટ એક્ટ વગેરે પ્રસંગે કર્યો તેમ પ્રજાની વાજબી અને સ્વાભાવિક રાષ્ટ્રભાવનાઓને કચડવામાં અને ઇજ્જત, તુર્કસ્તાન તેમજ અરબસ્તાનની પ્રજાઓની સ્વતંત્ર ભાવનાઓને ઈર્ષ્યા નાખવામાં કરેલો છે, તે સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની નોકરીમાં રહેલું કે જોડાતું એ દરેક હિન્દીના પ્રજાકીય મોભાને લાંછન લગાડનારું છે, અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણનું વિરોધી છે. છતાં મુલ્કી તેમજ લશ્કરી સરકારી નોકરીને મહાસભાને નામે નોકરીઓ છોડવાનું કહેતાં કારોબારી સમિતિ વચ્ચે એટલા જ માટે અચકાચ છે કે એવી રીતે નોકરીઓ છોડેલા જે લોકોને પોતાના શુજરાનનાં બીજાં સાધનો ન મળી શકે તેમને નિભાવવા મહાસભાની હજુ તૈયારી નથી.

છતાં આ સમિતિ એવા મતની તો છે જ કે મહાસભાના અસહકારના ઠરાવના મર્મને લક્ષમાં લેતાં દરેક સરકારી નોકરીની—પછી તે લશ્કરી ખાતાનો હોય કે મુલ્કી ખાતાનો—એ દેખીતી રૂબરૂ છે કે જે કોઈ ચખ્ખસ મહાસભાની મદદવમર પોતાના શુજરાનની જોગવાઈ કરી લઈ શકે તેમ હોય તો તેણે પોતાની નોકરી છોડી જ દેવી.

આ સમિતિ હિન્દી સિપાહીઓનું તેમજ પોલીસખાતાના નોકરોનું ધ્યાન ખેંચે છે કે પીંજવા, કાંતવા તેમજ વણવાના ધંધામાં ટૂંક મુદતની તાલીમ લીધાથી તેમને પોતાનું સ્વતંત્ર અને આજરસર શુજરાન ચલાવવા પૂરતી રાજી મળી શકે એમ છે. આ કારોબારી સમિતિનો વધુમાં એવો પણ અભિપ્રાય છે કે ઉપર જણાવેલા કરાંચીના ઠરાવને સારૂ કામ ચલાવવાનાં જે કારણો સરકાર તરફથી આપવામાં આવેલાં છે તે પ્રજાની ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં નિઃસંશય ગેરવાજબી દખલ દેનારાં છે. આ કારોબારી સમિતિ તમામ મહાસભાસમિતિઓને એવી સલાહ આપે છે કે તેમણે ગામેગામ સભાઓ કરવી અને કારોબારી સમિતિને આ ઠરાવ પસાર કરવો.

અહિષ્કાર

આ કારોબારી સમિતિને એ નોંધ લેતાં ખેદ થાય છે કે પરદેશી કાપડના અહિષ્કારને માટે નક્કી કરેલા બે મહિનામાં જો કે વર્ણી પ્રવૃત્તિ થઈ છે, છતાં એ

બહિષ્કાર સંપૂર્ણપણે પાર ઉતર્યો નથી. તેથી આ સમિતિ મહાસભાની તમામ સંસ્થાઓને વીનવે છે કે ચાલુ મહિનાની આખર તારીખ પહેલાં પરદેશી કાપડને સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવા તેઓ પોતપોતાના જીલ્લામાં ભઝીરથ પ્રયાસો કરે અને એ હેતુથી હાથકંતામણ અને હાથવણાટના કાપડની પેદાશ માટે જરૂરી એવી બધી ગોઠવણ કરે.

સત્યાગ્રહ

આ કારોબારી સમિતિને એમ લાગે છે કે જે જે જીલ્લા કે પ્રાંતોમાં પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ પૂરી અસરકારક રીતે પાર ઉતરી શક્યો નથી તેમજ પોતાની કુલ હાજતને પહોંચી વળવા જેટલી ખાદી પેદા કરી આપે એટલા પ્રમાણમાં બધાં હાથકંતામણ અને હાથવણાટની ખીલવણી થઈ નથી તે જીલ્લાઓમાં કે પ્રાંતોમાં સાર્વત્રિક સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાની કોઈ પણ યોજનાને કારોબારી સમિતિ મંજૂરી આપી શકતી નથી. છતાં જે કોઈ કાર્યકર્તાને સ્વદેશીનો આ કાર્યક્રમ પાર પાડવાના કામમાં અટકાયત કરવામાં આવે અને તે સામે તેને સત્યાગ્રહ કરવો હશે, તેવા વ્યક્તિ દાખલાઓમાં જે તેમની પ્રવૃત્તિ તે પ્રદેશની પ્રાન્તિક મહાસભા સમિતિની સજા હેઠળની હશે, અને તેવી સ્થાનિક પ્રાન્તિક સમિતિ પ્રાન્તમાં સર્વત્ર શાન્તિ જળવાશે એવી ખોળાધરી લેશે-તેવી વ્યક્તિઓને સત્યાગ્રહ કરવાની મંજૂરી આ કારોબારી સમિતિ આપશે.

જાહેરનામું

મુંબઈ સરકારે તેની તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરની યાદીમાં જણાવેલાં કારણોસર અલી ખિરાદરી તેમજ બીજાઓ સામે મોડેલા મુકદ્દમા સામું જોતાં અમે નીચે સહી કરનારા અમારા દરેક જણના અંગત અભિપ્રાય તરીકે એવું જાહેર કરવા માગીએ છીએ કે સરકારના મુદ્દા કે લડકરી ખતાઓની નોકરીમાં ભરતી થવા અગર તેની નોકરીમાં રહેવાના વાજખીપણા વિષે પોતાનો અભિપ્રાય સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક જણાવવાનો દરેક હિન્દીનો કુદરતી હક છે.

અમે નીચે સહી કરનારા એવો અભિપ્રાય જાહેર કરીએ છીએ કે જે રાજ્યતંત્રે હિન્દુસ્તાનની આર્થિક, નૈતિક તેમજ રાજદારી અવનતિ કરી છે, અને જેણે દાખલા તરીકે રૅલેટ ઍક્ટ સામેની લડત વેળાએ હિન્દી સિપાઇઓનો ઉપયોગ હિન્દની પ્રજાકીય આકાંક્ષાઓને કચડી નાખવામાં અને જેમણે હિન્દુસ્તાનનું કશું ખૂંદ નથી

કર્તુ એવા આરબો, મિસરવાસીઓ, તુર્કો તેમજ ખીજ પ્રજાઓની સ્વતન્ત્રતાને કચડી નાંખવાના કામમાં કર્યો છે—એવા રાજતન્ત્રમાં કેાઇ પણ હિન્દીએ મુશ્કી અને ખાસ કરીને લશ્કરી સિપાઈ તરીકેની નોકરી કરવી એ હિન્દના રાષ્ટ્રીય મોભાને ઘણો પહોંચાડનાઈ છે.

અમે એવા પણ અભિપ્રાયના છીએ કે દરેક હિન્દી સિપાઈ અને મુશ્કી નોકરની એ ફરજ છે કે તેણે સરકારની જોડેનો પોતાનો સંબંધ છોડી દેવો અને પોતાના ગુજરાનતું ખીજું કંઈ પણ સાધન શોધી લેવું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
લાલા લજપતરાય—લાહોર
પં. મોતીલાલ નેહરુ—અલાહાબાદ
મૌ. અબ્દુલ ખારી—લખનૌ
મીયાં મહમદ હાજી જાનમહમદ છોટાણ્વી—મુંબઈ
હકીમ અજમલખાન—દિલ્હી
વિક્રમભાઈ જવેરભાઈ પટેલ—મુંબઈ
ડૉ. એમ. એ. અનસારી—દિલ્હી
ખાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ—પટના
વલ્લભભાઈ જવેરભાઈ પટેલ—અમદાવાદ
એન. સી. કેળકર—પૂના
સી. રાજગોપાલાચાર્ય—મદ્રાસ
જમનાલાલ બળજ—વર્ધા
ગંગાધરરાવ દેશપાંડે—ખેલગામ
મૌ. અમુલ કલામ આઝાદ—કલકત્તા
ચાકુબ હસન—મદ્રાસ
અબ્બાસ તૈયબજી—વડોદરા
એમ. આર. જયકર—મુંબઈ
મૌ. આઝાદ સોબાની—લખનૌ
શ્રી. સરોજિની નાયક—મુંબઈ
અનસુયા સારાભાઈ—અમદાવાદ
શંકરલાલ વેલાભાઈ બેન્કર—મુંબઈ

જવાહરલાલ નેહરુ—અલાહાબાદ
હજરત મોહાની—કાનપુર
એસ. ઇ. રટ્ટોક્સ—કોટગઢ, કાંગડા
માધવરાવ અણે—ચત્રમાળ
ડૉ. બી. એસ. મુંજે—નાગપુર
જેરાગદાસ દોલતરામ—હૈદરાબાદ
મહાદેવ હરિભાઈ દેશમ—સામરમતી
કોન્ડા વેંકટાપ્પા—ગુતુર
જીતેન્દ્રલાલ બેનરજી—મુંબઈ
શ્યામસુંદર ચક્રવર્તી—કલકત્તા
બરજેરજી શરામજી ભર્યા—મુંબઈ
હરિસર્વોત્તમગવ—ગન્તુર
મુસીર હસન કિલવાઈ—દિલ્હી
ડૉ. એમ. આર. યોગકર—નાગપુર
વી. વી. દારતતે—ભુસાવળ
અહમદ હાજી સિદ્દિક ખત્રી—મુંબઈ
ડી. વી. ગોખલે—પૂના
લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરસી—મુંબઈ
ખલીફ જમાન—દિલ્હી
કે. એમ. અબ્દુલ ગફુર—દિલ્હી
ગુફુર રામચન્દ્રરાવ—આન્ધ્ર
ડી. એસ. વિજયરાવ—લાહોર
બી. એલ. સુશમણ્ય—આંધ્ર
કે. એન. કરગુપ્તીકર—ખેલગામ

દિલ્હીની મહાસમિતિના કાર્યો

આ વર્ષની આખર પહેલાં સ્વરાજ સ્થાપવાના રાષ્ટ્રના નિશ્ચયને પૂરેપૂરો અમલમાં આણવાને હવે એક માસથી બહુ વધારે વખત નથી; અહીં ભાષાઓ અને બીજા નેતાઓ મકાસાં અને કેદમાં પૂરાતાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરીને પ્રજાએ નમૂનેદાર આત્મસંયમ માટેની પોતાની શક્તિ બતાવી આપી છે; અને સ્વરાજ સ્થાપના માટે પૂરતી થઇ પડે એટલી તાલીમ લેવાને સારું હજી વધારે દુઃખ સહન કરવાની અને વ્યવસ્થા બજાવવાની શક્તિ બતાવવી એ રાષ્ટ્રને માટે ઇષ્ટ છે; તેથી મહાસમિતિ નીચેની શરતોએ દરેક પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને પોતાપોતાની જવાબદારી પર અને પોતાને સૌથી અનુકૂળ જણાય તેવી પદ્ધતિએ સત્યાગ્રહ (કરે) આપવાનો ઇનકાર કરવાની દૃઢ સુધ્ધી પણ) શરૂ કરવાની સત્તા આપે છે:

૧. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરનાર દરેક જણને સારું જરૂરી શરત એ છે કે તેને કંતતાં આવડતું હોયું જોઇએ અને અસહકારના કાર્યક્રમનો જે ભાગ તેને લાગુ પડતો હોય તેનું તેણે સંપૂર્ણ પાલન કર્યું હોયું જોઇએ. દાખલા તરીકે તેણે પરદેશી કપડાંનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરીને હાથે કંતેલા ને હાથે વણેલાં કપડાં અંગીકાર કર્યાં હોવાં જોઇએ. હિન્દુમુસલમાનની એકતા ઉપર તેમજ હિન્દમાંની બુદ્ધિબુદ્ધિ બંને પાળતી કોમોની એકદિલી વિષે શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ, ખિલાફત અને પંજાબના અન્યથો દર કરવા માટે અને સ્વરાજ સ્થાપવા માટે અહિંસાનું પાલન અનિવાર્ય છે એવી તેની દૃઢ માન્યતા હોવી જોઇએ, અને જે તે હિન્દુ હોય તો તે પોતા અસ્પૃશ્યતાને હિન્દી રાષ્ટ્રભાવના પરના એક કલંક રૂપ ગણે છે એમ તેણે પોતાના વર્તનથી સાબીત કરી આપવું જોઇએ.

૨. સામાન્ય સત્યાગ્રહને માટે એક એક જીલ્લો કે તાલુકો તે એક એક ટુકડી ગણાશે. આવી જે કોઇ જગ્યાની ટુકડી બહાર પડે તે જીલ્લા કે તાલુકાની વસ્તીના થણા મોટા ભાગે પૂર્ણ સ્વદેશીનો સ્વીકાર કર્યો હોયો જોઇએ અને એ જીલ્લાની કે તાલુકાની કાયડને લગતી બધી જરૂરીયાત ત્યાંના જ લોકોને હાથે કંતાયેલા અને વણાયેલા કાપડમાંથી પૂરી પડતી હોવી જોઇએ. વળી સદર જીલ્લા કે તાલુકાની વસ્તીના મોટા ભાગને અસહકારનાં બીજાં અંગો પર પણ શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ અને તેમનું પાલન લોકોને હાથે થતું હોયું જોઇએ.

કોઇ પણ સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રીય રાજાઓનાં નાણાંમાંથી પોતાનો નભાવ થશે એવી આશા ન રાખે, કેદ ભોગવતા સત્યાગ્રહીઓનાં કુટુંબનાં માણસોએ પણ કશી જાહેર મદદની આશા ન રાખતાં પીંછે, કાંતીને કે વણીને અગર ખીજી હરકોઇ રીતે પોતાનું ગુજરાન કરવાની તૈયારી રાખવી.

કોઇ પણ પ્રાંતિક સમિતિની અરજી પરથી આ શરતોમાંની કોઇ પણ શરત હીલી કરવી મુતાસજ છે એવી ધારોખારી સમિતિને ખાતરી થાય તો સત્યાગ્રહની શરતોમાં તેવી છૂટછાટ મુકવાની સત્તા આ મહાસમિતિ ધારોખારી સમિતિને આપે છે.

અમદાવાદ મહાસભાનો ઠરાવ

છેલ્લી મહાસભાની બેઠક બાદ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ સ્વાનુભવ ઉપરથી જોયું છે કે અહિંસાત્મક અસહકાર અખત્યાર કરવાને લીધે દેશે નિર્મળતા, આપભોગ અને આત્મમાનમાં ભારે પ્રગતિ કરી છે તેથી, તથા એ પ્રગતિથી સરકારની પ્રતિષ્ઠાને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે તેથી, તથા દેશ આખો સ્વરાજની દિશામાં ઝપાટાભેર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે તેથી, આ મહાસભા કલકત્તાની મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં પસાર થયેલો અને નાગપુરમાં ૧૨ી મંચુર થયેલો ઠરાવ કાયમ રાખે છે, અને જ્યાં સુધી ખિલાફતનાં તથા પંખજનાં દુઃખોનું નિવારણ ન થાય તથા સ્વરાજ ન સ્થપાય અને હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટનો કાયમો બિનજવાબદાર સરકારના હાથમાંથી હિન્દુસ્તાનના લોકોના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી અત્યાર કરતાં વધુ જોડેથી અહિંસાત્મક અસહકારનો કાર્યક્રમ દરેક પ્રાંત પોતાની માટે જે રીતે ચલાવવાનું ઠરાવે તે રીતે ચાલુ રાખવાનો પોતાનો મક્કમ નિશ્ચય જાહેર કરે છે.

અને વાઙ્મય સાહેબે તાજેતરનાં પોતાનાં ભાષણોમાં જે બધી ધમકીઓ આપી છે તેથી, તથા તેનાં પરિણામે હિન્દની સરકારે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સ્વયંસેવકનાં દળો વિખેરી નાખીને, ગેરકાયદે અને આપખુદ રીતે જાહેર સભાઓની તથા સમિતિની સભાઓની પણ જામરદસ્તીથી બંધી કરીને અને કેટલાક પ્રાંતોમાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને પકડીને દમનનોતિ અખત્યાર કરી છે તેથી, તથા આ દમનનોતિનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ મહાસભા અને ખિલાફતની પ્રગતિને ગુંગાગ્રી દેવાનો તથા લોકોને તેમની મદદ મળતી બંધ કરવાનો છે તેથી, આ મહાસભા ઠરાવ કરે છે કે મહાસભાની તમામ પ્રગતિઓ જેટલે દરજ્જે જરૂરી હોય તેટલે દરજ્જે

સુલતવી રાખવી, અને સહુ કોઇને મહાસભા અપીલ કરે છે કે તેમણે ગઈ ૨૩ મી નવેમ્બરે મહાસભાની કાર્યવાહક સભાએ સુધમાં નક્કી કરેલા ઠરાવમાં જણાવેલી શરતો પ્રમાણે આખા દેશભર જે સ્વયંસેવક સંન્યો તૈયાર કરવામાં આવે તેમાં જોડાઈને શાન્તિપૂર્વક તથા કર્શી પણ હોહા કર્યા વિના પકડાવા માટે પોતાની જાતને અપશુ કરવી. વળી નીચે જણાવેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી ન કરે તેને સ્વયંસેવક તરીકે સ્વીકારવો નહિ:

ઈશ્વર સાક્ષી રાખીને હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે

૧. હું રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સૈન્યનો સૈનિક થવા ઇચ્છું છું.

૨. જ્યાં સુધી હું તે સૈન્યમાં રહીશ ત્યાં સુધી હું વાચા અને કર્મણુ અહિંસાપરાયણુ રહીશ તથા મનસા પણ તેવા જ રહેવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરીશ; કારણુ હું માનું છું કે હિન્દુસ્તાનના અત્યારના સંજોગોમાં કેવળ અહિંસા જ ખિલાફત તથા પંખાવને મદદ કરી શકે અને સ્વરાજની સ્થાપના કરી શકે, તથા હિન્દુસ્તાનની તમામ કોમો તથા જાતો, હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી તથા યહુદી તેમાં એકતા જમાવી શકે.

૩. હું આવી એકતામાં માનું છું અને તેવી એકતા વધે તે માટે સતત પ્રયત્ન કરીશ.

૪. હિન્દુસ્તાનના આર્થિક, રાજકીય તથા નૈતિક ઉદ્ધારને અર્થે સ્વદેશી ખાસ આવશ્યક છે એમ હું માનું છું અને હું ખીજાં તમામ કપડાંનો ત્યાગ કરી હાથે કાંતેલી તથા હાથે વણેલી ખાદીનો ઉપયોગ કરીશ.

૫. હિન્દુ તરીકે હું અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દૂર કરવું જરૂરી તથા ન્યાયયુક્ત છે એમ માનું છું. જ્યારે જ્યારે બની શકે તેમ હોય ત્યારે તેમના અંગત સંબંધમાં આવવાના પ્રસંગો હું શોધીશ તથા અન્યજાતિઓની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૬. હું મારા ઉપરી અમલદારોની સૂચનાઓનું તથા સ્વયંસેવક સમિતિ અથવા કારણચારી સમિતિ અથવા તે મહાસભાએ સ્થાપેલી બીજી કોઈ સંસ્થા આ પ્રતિજ્ઞાના તત્વથી વિરોધી ન હોય તેવા જે નિયમો રચશે તે તમામનું પાલન કરીશ.

૭. મારા ધર્મ તથા દેશને ખાતર ગુસ્સો કર્યા વિના હું જેલ, મારપીટ તથા મોતની પણ બરદાસ કરી લેવા તૈયાર છું.

૮. હું જેલમાં જઈ ત્યારે મહાસભા પાસેથી મારા કુટુંબ માટે અથવા મારા ઉપર આધાર રાખનારાઓ માટે કોઈ પણ જાતની મદદ હું માગીશ નહિ.

આ મહાસભાનો વિશ્વાસ છે કે ૧૮ વર્ષનો અને તેની ઉપરનો દરેક શખ્સ સ્વયંસેવક સૈન્યમાં તરત જોડાઈ જશે.

જાહેર સભાઓ ભરવાની અર્ધીનું જાહેરનામું નીકળ્યું હોવા છતાં અને સમિતિઓની સભાઓને પણ જાહેર સભાઓ ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો હોવાથી, આ મહાસભા સમિતિસભાઓ તથા જાહેર સભાઓ ભરવાની સલાહ આપે છે. જાહેર સભાઓ અર્ધ જગામાં ટીકટો રાખીને તથા અગાઉથી જાહેર કરીને ભરાય, તેમાં ખનતા સુધી પહેલેથી જેમનાં નામો જાહેર કર્યાં હોય એવા વક્તાઓ પોતાનાં લખેલાં ભાષણો કરે તથા ઉશ્કેરણી અને તેને પરિણામે લોકો તરફથી તોરાણ થવાનો સંભવ એ અને ટાળવાની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવે.

આ મહાસભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા તરફથી પોતાની સત્તાનો આપખુદી, જુલ્મી અને મદાની હરી લેનારો ઉપયોગ થતો અટકાવવા સારૂ ખીજા બધા ઉપાયો અજમાવી લીધા પછી હથીયારઅર્ધ બળવાની અવેજીમાં કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવો એ જ એકમાત્ર સુધરેલો અને અસરકારક ઉપાય છે. તેથી આ મહાસભા દરેક કાર્યકર્તા તથા ખીજા જેમની શાન્તિમય સાધનોમાં શ્રદ્ધા હોય અને જેની ખાતરી થઈ ગઈ હોય કે ચાલુ સરકારને હિન્દુસ્તાનના લોકો પ્રત્યેના કેવળ ખિનજવાબદાર સ્થાનેથી ઉતારી પાડવાનો કોઈ ને કોઈ પ્રકારના આપભોગ સિવાય ખીજો ઉપાય નથી, તેઓને સલાહ આપે છે કે તેમણે વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ આદરવો અને જ્યારે તેમને લાગે કે લોકસમૂહ અહિંસાનું તથા દિલ્હીમાં મળેલી છેલ્લી મહાસમિતિએ જણાવેલી તેને લગતી ખીજી શરતોનું પાલન કરવા પૂરતો કેળવાશે છે ત્યારે સામુદાયિક સવિનય ભંગ પણ આદરવો.

આ મહાસભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે વ્યક્તિગત અથવા સામુદાયિક સવિનય ભંગ (તે હુમલાના સ્વરૂપનો હોય કે ગયાવના સ્વરૂપનો હોય) યોગ્ય સાવચેતી રાખીને તથા દારોઆરી સમિતિ અથવા પોતાની પ્રાન્તિક સમિતિ વખતે વખત જે સત્યનાઓ કાઢે તેને અતુસરીને ઉપાડવામાં આવે તેમાં તમામ શક્તિ એકાગ્ર કરી શકાય એટલા માટે મહાસભાની ખીજી તમામ પ્રવૃત્તિઓ જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે તેટલે દરજ્જો મોકુફ રાખવામાં આવે.

આ મહાસભા ૧૮ વર્ષના તથા તે ઉપરના તમામ વિદ્યાર્થીઓને અને તેમાંથી ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બહુતા હોય તેમને તથા તેવી સંસ્થાઓના અધ્યાપકોને ઉપર જણાવેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર તુરતાતુર સહી કરવાનું અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સૈન્યમાં જોડાઈ જવાનું નિમંત્રણ કરે છે.

મહાસભાના કાર્ય કરનારાઓના મોટા ભાગનું પકડાઈ જવાનું હાથવેંતમાં હોવાથી આ મહાસભા પોતાનું સામાન્ય તંત્ર જ્યારે જ્યારે બંધી શકે ત્યારે તેના હમશેની રીતે ઉપયોગ કરવાને માટે અકબંધ રહેવા દઈને મહાત્મા ગાંધીને બીજી સૂચનાઓ નીકળે ત્યાં સુધી મહાસભાના સરમુખત્યાર નીમે છે, અને મહાસભિતિની તમામ સત્તા તેમને સોંપે છે તે સત્તામાં મહાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવવાની, મહાસભિતિની અથવા કારોબારી સભિતિની સભાઓ બોલાવવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. આવી સત્તા મહાસભિતિની કોઈ પણ બે બેઠકો થાય તેના વચલા ગાળામાં તેમને અખત્યાર કરવાનો હક રહેશે. વળી અણુધાર્મી પ્રસંગે પોતાની પક્ષીના સરમુખત્યાર નીમવાનો પણ તેમને અધિકાર છે.

એવા ઉત્તરાધિકારી સરમુખત્યાર અથવા તેમના પક્ષી ઉત્તરાધિકારીઓ જે જે બીજા સરમુખત્યારો નીમે તે બધા સરમુખત્યારોને આ મહાસભા ઉપર વજીવેલી સત્તા આપે છે.

તેમાં એક શરત એવી છે કે આ ઠરાવમાં જણાવેલી કોઈ બાબતથી મહાત્મા ગાંધીને કે ઉપર જણાવ્યા એવા તેમના કોઈ ઉત્તરાધિકારીને લિન્દની સરકાર અથવા બ્રિટિશ સરકાર સાથે મહાસભિતિની મંજૂરી લીધા વિના તથા તે મંજૂરી તેને માટે બોલાવેલી ખાસ મહાસભા પાસે પસાર કરાવ્યા વિના સંલેહની શરતો નક્કી કરવાનો અધિકાર નથી. વળી બીજી શરત એ પણ છે કે મહાત્મા ગાંધી અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીને મહાસભાની પ્રથમ પરવાનગી મેળવ્યા વિના મહાસભાના ધ્યેયમાં કોઈ પણ સંજોગમાં કશો ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.

આ મહાસભા જે દેશબંધો પોતાના અંતરાત્માના અવાજને ખાતર અથવા દેશને ખાતર જેલ ભોગવી રહ્યા છે તેમને મુઆરકબાદી આપે છે અને માને છે કે તેમના આપભોગથી સ્વરાજનું આગમન બહુ ત્વરિત થયું છે.

બારડોલી તાલુકાની પરિષદના ઠરાવ

૧. આ તાલુકા સામુદાયિક સવિનય ભંગને સાર તૈયાર છે.

૨. આ પરિષદ માને છે કે—

ક હિન્દુસ્તાનનાં દુઃખોને દૂર કરવા સાર હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કોમો વચ્ચે મિત્રતાની આવશ્યકતા છે.

ખ મજદુર દુઃખોનું ઔષધ શાન્તિ, સખરી અને સહનશીલતા બ છે.

ગ હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને સાર પ્રત્યેક ઘરમાં રેડીયાના ઉપયોગની અને બધાંએ હાથે કાંતેલા અને હાથે વણેલા મુતરનાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

ઘ હિન્દુઓ બધાં સુધી અસ્પૃશ્યતાનો સર્વથા ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી સ્વરાજ અશક્ય

ઙ લોકોની ઉન્નતિને સર ને બંધનમાંથી છુટવાને સાર ગુરસો કર્યા વિના માલમિલકત ખોવા, કેદમાં જવા કે જરૂર પડે તો જીવ આપવા લોકોએ તૈયાર થવાની આવશ્યકતા છે.

૩. આ પરિષદ કમેદ રાખે છે કે બારડોલી તાલુકાને પોતાનો ભોગ આપવાની પ્રથમ તક મળશે.

૪ આ પરિષદ કારોબારી સમિતિને સુચવે છે કે જે કારોબારી સમિતિ બાંને કંઈ પણ બંધનકારક ઠરાવ પસાર ન કરે તો, આગર રાહિન્દ ટેબલ કોન્ફરન્સ ન ભરાય તો બારડોલી તુરત સામુદાયિક સવિનય ભંગ મહાત્મા ગાંધીજી અને પરિષદના પ્રમુખની સલાહ મુજબ શરૂ કરશે.

૫. આ પરિષદ બલામણુ કરે છે કે જેઓ મહાસભાએ ઠરાવેલી શરતોનું પાલન કરવા તૈયાર હોય તેવા બારડોલી તાલુકાના રહેવાસીઓ બાંને ઠરાવ થતાં સુધી સરકારમહેસુલ ન ભરે.

બારડોલી-દિલ્હીના ઠરાવ*

બારડોલી ખાતે ૧૧ મી અને ૧૨ મી તારીખે મળેલી કારોબારી સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવો પર કાળજીપૂર્વક વિચાર ચલાવીને મહાસમિતિ મળકર ઠરાવોને, તેમાં નમુદ કરેલા ફેરફારો સહિત મળકર રાખે છે, તથા વધારામાં ઠરાવે છે કે વ્યક્તિગત સવિનય બંંગ તીવ્ર અથવા રક્ષક રૂપમાં ચોક્કસ જગ્યાઓએ અને ચોક્કસ કાયદાઓનો, તે તે પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ કહે ત્યારે અને તેની પરવાનગીથી શરૂ કરી શકાય; શરત એટલી કે જ્યાં સુધી મહાસભાએ કે મહાસમિતિએ કે કારોબારી સમિતિએ ઠરાવેલી બધી શરતોનું કડકપણે પાલન કરવામાં આવતું હોય.

દારૂની ચોક્કસ જોટલી જરૂરી છે તેટલી જ પરદેશી દાખડ પર ચોક્કસ કરવાની પણ જરૂર છે એવી ખબરો અનેક હેઠાણેથી આવવાથી, મહાસમિતિ આવી ચોક્કસ ખાતરીની હોય તેવી, બારડોલીના ઠરાવોમાં દારૂની ચોક્કસ સંખ્યાની જે નિયમો જાણીતેલા છે તે જ નિયમોએ કરવાની છૂટ આપે છે.

મહાસમિતિ ખુલાસો કરવા મગ્ગે છે કે કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવોનો અર્થ એ નથી કે મહાસભાનો અસહકારનો મૂળ કાર્યક્રમ છોડી દેવો કે સામુદાયિક સવિનય બંંગનો કાયમનો ત્યાગ કરવો. પરંતુ મહાસમિતિ માને છે કે આવશ્યક એવી સામુદાયિક શાન્તિ તો બારડોલીની કારોબારી સમિતિએ ઘડેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમને સ્વયંસેવકોએ અમલમાં મુકવાથી જ સ્થાપી શકાશે.

મહાસમિતિ માને છે કે જ્યારે જ્યારે રાજ્ય જાહેર થયેલા પ્રગ્નકીય નિશ્ચયનો વિરોધ કરે છે ત્યારે ત્યારે સવિનય બંંગનો પ્રયોગ કરવો એ પ્રજાનો હક અને તેની ફરજ છે.

નોંધ—વ્યક્તિગત સવિનય બંંગ એટલે એક વ્યક્તિ કે અગાઉથી નક્કી થયેલી વ્યક્તિઓની સંખ્યા કે મંડળ કાયદા કે હુકમોનો જે સવિનય બંંગ કરે તે. તેથી, જે જાહેર સભામાં હાજર રહેનારાઓ ટીકીટો કાઢીને નક્કી થયેલા હોય અને જ્યાં રજૂ વગર કોઈને દાખલ કરવામાં ન આવતું હોય, તેવી જાહેર સભા છતી બધીએ ભરવી એ વ્યક્તિગત સવિનય બંંગનું દૃષ્ટાન્ત થયું; જે જાહેર સભામાં જાહેરને કોઈ પણ જાતના અંકુશ

* ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી તારીખે મહાસમિતિએ દિલ્હીમાં કરેલા ઠરાવ.

વગર દાખલ થવાની છૂટ હોય તેવી સભા છતી બંધીએ ભરવી એ સામુદાયિક સવિનય ભંગનું દૃષ્ટાન્ત થયું. આવેા સવિનય ભંગ રક્ષણાત્મક ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે મનાઇ થયેલી જાહેર સભા હમેશની પ્રવૃત્તિને અંગે ભરવામાં આવે, પછી ભલે પરિણામે પકડાપકડી થાય. તેવી જાહેર સભા હમેશની પ્રવૃત્તિને અંગે જ હોય, પરંતુ પકડાવા અને કેદમાં જવાના ઉદ્દેશથી જ રક્ત ભરવામાં આવી હોય તો તે તીવ્ર સવિનય ભંગ કહેવાય.

બારડોલીના ઠરાવો

(મહાસમિતિએ કરેલા ફેરફાર સાથે)

૧૧મી ફેબ્રુઆરી

૧. ચૌરીચૌરામાં લોકોનાં ટોળાંએ પશુતાબરીરીતે પોલીસનાં ખૂન કરીને અને નિઃકૃરતાથી પોલીસ ચોટી બાળીને જે અમાનુષી વર્તન ચલાવ્યું છે તેને માટે કારોબારી સમિતિ ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે અને માર્યા ગયેલાંઓનાં કુટુંબો તરફ દિલ-સોછ બતાવે છે.

સામુદાયિક સવિનય ભંગ શરૂ કરવાનો વખત આવતાં દરેક વેળાએ કુદરતે પ્રરીક્ષીને ચેતવણી આપી છે; અને દરેક વેળાએ ક્યાંક ને ક્યાંક લોકો તેજાન કરી ઉઠ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે દેશનું વાતાવરણ સામુદાયિક સવિનય ભંગને સા પૂરતું શાન્તિમય નથી. એનું સૌથી છેલ્લું દૃષ્ટાન્ત ગોરખપુર પાસેના ચૌરીચૌરાના ગોઝારા અને ત્રાસદાયક બનાવો છે. તેથી મહાસભાની કારોબારી સમિતિ ઠરાવ કરે છે કે બારડોલી અને બીજે ઠેકાણે શરૂ કરવા ધારેલા સામુદાયિક સવિનય ભંગ મોકુફ રાખવો. સરકારને આપવાના મહેસુલ અને બીજા કર જે સામુદાયિક સવિનય ભંગની આશાએ ભરવા મુલતવી રાખવામાં આવ્યા હોય તે ભરી દેવા બેઠૂતોને સલાહ આપવાની અને તીવ્ર ભંગની તૈયારી માટેની દરેક પ્રવૃત્તિ મોકુફ રાખવાની કારોબારી સમિતિ સ્થાનિક મહાસમિતિઓને સૂચના કરે છે.

ગોરખપુરમાં બન્યા એવા ટોળાંઓના અત્યાચારો અને યુગ્મર્થ તથા મદ્રાસમાં ૧૯૨૧ની ૧૭મી નવેમ્બરે અને ગામ ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ચાલી એવી શુડાશાહી પ્રીથી નહિ બનવા પામે એવી ખાતરી મળે તેનું અર્ધિસમય વાતાવરણ પેદા થતાં સુધી સામુદાયિક સવિનય ભંગ મુલતવી રાખવામાં આવશે.

શાન્તિમય વાતાવરણ હલુ કરવાના હેતુથી કારોબારી સમિતિ સ મહાસભા સમિતિઓને સલાહ આપે છે કે બીજા સૂચનાઓ મળતાં સુધી તેમણે મહાસભાની

સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ (જ્યાં સંપૂર્ણ શાન્તિમય વાતાવરણની ખાતરી મળી શકે ત્યાં ઐચ્છિક હડતાળ સુધી) સિવાયની ખાસ પકડાઇને જેલ જવાના હેતુથી ઉપારેલી પ્રવૃત્તિઓ બંધ રાખવી અને એમ કરવા માટે દારૂનાં પીઠાંમાં જનાર માણસોને મદ્યપાનનાં અનિષ્ટોથી દૂર રહેવાનું સમજાવવાના શુદ્ધ અને શાન્ત હેતુથી પહેરા ભરવા સિવાય બંધા પહેરા બંધ કરવા તથા દારૂનાં પીઠાં પરન પહેરા પણ જાણીતા શુદ્ધ ચારિત્રવાળા અને સ્થાનિક મહાસભાસમિતિઓએ ખાસ પસંદ કરેલા માણસો પાસે જ ભરાવવા.

ખીજ સૂચનાઓ મળતાં સુધી રૂકત સભાબંધીના હુકમો તોડવાના હેતુથી જ સ્વયંસેવકોનાં સરથસે કાઢવાનું અને જાહેર સભાઓ ભરવાનું બંધ કરવાને કારો-ખારી સમિતિ સલાહ આપે છે; પણ મહાસભા અથવા ખીજ સમિતિઓની ખાનગી સભાઓ અથવા મહાસભાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાને સાર જરૂરની એવી જાહેર સભાઓ ભરવામાં આ દરાવથી હરકત નહિ આવે.

રૈયતલોક જમીનદારોને સાંથ નથી આપતા એવી શ્રિયાદો કારોખારી સમિતિ પાસે આવી છે, તેથી મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને તથા મહાસભાસમિતિઓને કારો-ખારી સમિતિની સલાહ છે કે તેમણે રૈયતલોકને સમજાવવું કે આવી રીતે સાંથ ન આપવી એ મહાસભાના દરાવની વિરુદ્ધ છે અને દેશના હિતને નુકસાનકર્તા છે.

કારોખારી સમિતિ જમીનદારોને ખાતરી આપે છે કે જમીનદારોના કાર્યદેસર હક પર તરોપ મારવાના મહાસભાની પ્રવૃત્તિનો જરા પણ ઉદ્દેશ નથી. કારોખારી સમિતિ તો એમ ઇચ્છે છે કે જ્યાં રૈયતોને દુઃખ હોય ત્યાં પણ એનું નિવારણ અંદરઅંદરની સલાહથી અને હમેશની જેમ લવાદ દારૂ કરી લેવું.

કારોખારી સમિતિ પાસે શ્રિયાદો કરવામાં આવી છે કે સ્વયંસેવક દળ બનાવવામાં સ્વયંસેવકની પસંદગી કરવામાં ખૂબ દીલાવણું ચાલે છે અને હાથે કાંતેલી વણેલી ખાદીના સંપૂર્ણ વાપરનો અને હિન્દુઓ પાસે અસ્પૃશ્યતાનાશના નિયમનું પાલન કરાવવાનો આગ્રહ રાખવામાં નથી આવતો, તેમજ ઉમેદવારોને મહાસભાના દરાવ પ્રમાણે વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં અહિંસાપાલન પર શ્રદ્ધા છે કે કેમ તે નક્કી કરવાની કાળજી રાખવામાં નથી આવતી, તેથી કારોખારી સમિતિ સૌ મહાસભાસમિતિઓને સૂચવે છે કે તેમણે પોતાનાં પત્રો નવેસર બનાવવાં અને જે સ્વયંસેવકો પ્રતિજ્ઞાની શરતોનું કડક પાલન ન કરતા હોય તે બધાનાં નામ તેમાંથી બાતલ કરવાં.

કારોબારી સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે ન્યાં સુધી મહાસભાના સભ્યો મહાસભાના અધારણને અને કારોબારી સમિતિ તરફથી વખતોવખત બહાર પડતા હરોવાને સંપૂર્ણપણે અમલમાં નહિ મુકે ત્યાં સુધી મહાસભાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ મિલકુલ અથવા જરૂર પૂરતી પણ થવી અશક્ય છે.

મહાસમિતિની ખાસ બોલાવવામાં આવનારી સભા મળતાં સુધી અને પછી મહાસમિતિની મંજૂરી મળે તો આ હરાવ અમલમાં રહેશે. મહામંત્રીએ હકીમ અબ્દુલખાનની સાથે મસલત ચલાવીને એ સભા અને તેટલી જલદી બોલાવવી.

૨. કારોબારી સમિતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરકારી નોકરી છોડી દેનાર લોકોને કામ શોધી આપવાને એક યોજનાની જરૂર છે અને તે હેતુથી આવતી મહાસમિતિની ખાસ સભાના વિચાર માટે એક યોજના થી કાઢવાને શેઠ મીયાં મહમદ હાજી જાનમહમદ હોટાણી, શ્રી. જમનાલાલ બજાજ અને શ્રી. વિદ્યુત્તમાર પટેલની સમિતિ નીમવામાં આવે છે.

૧૨ મી દેખુઆરી

૩. ગોરખપુરનો ખેડકારક બનાવ એ વાતની સાબીતી રૂપ છે કે અહિંસા એ સામુદાયિક સવિનય બંધનું અત્યંત જરૂરી અને મૂળભૂત એવું મુખ્ય અંગ હોવાની આવશ્યકતા પ્રગ્ભવે પૂરેપૂરી પિછાણી નથી તેથી, તેમજ મહાસભાની સુચનાઓની વિરુદ્ધ જઈને ગમે તેવા માણસોને સ્વયંસેવક બનાવી દીધાની જે વાતો સાંભળવામાં આવી છે તે બતાવી આપે છે કે સત્યાગ્રહના પ્રાણ રૂપ જે વસ્તુ છે તેની કિંમત લોકોએ હજુ જાણી નથી તેથી, તેમજ કારોબારી સમિતિને મતે પ્રમુખીય ઉદ્દેશ પાડવામાં દીલ થાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે મહાસભા અધારણને દીલો અને અધૂરો જ અમલ થયેલો છે તેથી તથા આંતર્યવસ્થાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાની દૃષ્ટિએ—

કારોબારી સમિતિ મહાસભાની બધી સમિતિઓને નીચે લખી પ્રતિઓમાં લાગી જવાની સલાહ આપે છે:

ક મહાસભાના ઓછામાં ઓછા એક હરોડ સભાસદો નોંધવા.

સુચના ૧—શાન્તિમયર્ અને વ્યાજબી ઉપાયો આ મહાસભાના ધ્યેયને સાર છે તેથી, સ્વરાજપ્રાપ્તિને અર્થે આવા ઇલાજોની અત્યંત આવશ્યકતા ન માનતો હોય તેવા કોઈ માણસને નોંધવો ન જોઈએ. એટલા માટે જેને મહાસભામાં

મૂળમાં— *મંજૂર; †શાન્તિ (અહિંસા) ‡વ્યાજબીપણું (સત્ય)

નેહાવાને સમજવવામાં આવે તે દરેક જાણને મહાસભાનું ધ્યેય થું છે તે સંભાળપૂર્વક ગળે ઉતરવું જોઈએ.

સૂચના—સ્વયંસેવકો પ્ધાનમાં રાખે કે વાર્ષિક લવાજમ ન ભરનાર કોઈ મહાસભાનો યથાર્થ સભાસદ ન ગણી શકાય; તેથી સઘળા જૂના સભાસદોને પોતાનાં નામ ફરીથી નોંધાવવાને કહેવું જોઈએ.

જે રેડીયાને લોકપ્રિય કરવો અને હાથકંતામણીને હાથવણાટની ખાદી તૈયાર કરવાની યોજના કરવી અને ધરોધર ફરીને તેની વપરાશ લોકપ્રિય કરવી. §

સૂચના—આ હેતુ સાધવા ખાતર અધા સ્વયંસેવકો અને મહાસભાના અમલદારો ખાદીના પોષાક પહેરે, અને એવી બલામણુ કરવામાં આવે છે કે બીજાઓને ઉત્તેજન આપવાની દૃષ્ટિએ તેમણે પોતે કાંતતાં શીખવું.

૧ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવી.

સૂચના—સરકારી નિશાળો ઉપર પહેરો મુકવાનો નથી; સરકારી અને સરકારની મદદથી ચાલતી શાળાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષી લેવાને સારૂ જ દરેક જરૂરી આમતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓની શ્રેષ્ઠતા ઉપર જ આધાર રાખવો.

જો પાછાત વર્ગોને ઉચ્ચ જીવન માટે કેળવવા, તેમની સામાજિક, માનસિક અને નૈતિક સ્થિતિ સુધારવી, તેમનાં છોકરાંને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં મોકલવા તેમને સમજવવા અને બીજા શહેરીઓ જે સાધારણ સગવડો ભોગવે છે તે તેમને મેળવી આપવી.

સૂચના—આથી જ્યાં જ્યાં અસ્પૃશ્યો પ્રત્યેના અજુગમે હજી સખત છે તેવાં સ્થળોમાં જુદી શાળાઓ અને જુદા કુવાઓ મહાસભાને પૈસે નમાવવા. તેમનાં છોકરાંઓને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં દાખલ કરવાના અને ગામના કુવાઓ અસ્પૃશ્યોને વાપરવા દેવાની સમજૂતી લોકોને આપવાના દરેક પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

જો મધપાનનિષેધની ચળવળ એ બીજાળા લોકોમાં ધરોધર ફરીને ચલાવવી અને ચોક્કીના કરતાં પીનારને ઘેર જઈ તેને વિનવવા પર વધારે ભરોસો રાખવો.

જો અધા કળ્યાઓનો ખાનગી નીકાલ લાવવા માટે આગ્ય તથા શહેરી પંચાયતો સ્થાપવી, અને પંચાયતોના નિજીયાંનું માન રાખવવામાં જાહેર મતના જોર ઉપર તથા તે નિજીયાંના પોતાના વાજબીપણા ઉપર જ ભરોસો રાખવો.

ફનવો વધારો; જો “વિદ્યાર્થીઓ મેળવવાને સારૂ.”

સૂચના—દખાણુ જેવો ખાસ પણુ થતો અટકાવવા ખાતર, જેઓ પંચાયતોના નિર્ણયોને માન ન આપે તેમની સામે સામાજિક અધિકાર ન વાપરવો.

છઠ્ઠી બીજી તથા બીજી વર્ગોની એકતા અને આપસમાં સહભાવ, કે જેને સ્થાપિત કરવાનો અસહકારની પ્રવૃત્તિના હેતુ છે, તેને વધારવા અને તેને મહત્વ આપવા ખાતર એક એવું સમાજસેવાનું ખાતું કાઢવું કે જે માંદગી અને અકરમાતની વેળાએ સૌને કોઈ જાતના ભેદ વગર મદદ પહોંચાડે.

સૂચના—પોતાના ધ્યેયને દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહેતો છતાં અસહકારી માંદગી કે અકરમાતને પ્રસંગે અંગ્રેજ કે હિન્દી ગમે તેની અંગત સેવા બજાવવી એ પોતાનો ખાસ હક સમજવો.

જ તિલક સ્વરાજ શાળા ચાલુ રાખવો અને મહાસભાના દરેક સભાસદ પાસે તેમજ મહાસભા પ્રત્યે લાગણી ધરાવનાર દરેક સંજ્ઞન પાસે ૧૯૨૧ની સાલની પોતાની વાર્ષિક આવકનો સોમો ભાગ શાળામાં ભરવાની માગણી કરવી. દરેક પ્રાન્ત તિલક સ્વરાજ શાળામાં પોતાને ત્યાં આવેલી રકમનો રૂપ દકા મહાસમિતિને દર મહિને પહોંચાડી દે.

ગાંધીજીનું નવજીવન

અનુક્રમણિકા

સૂચના

કે નિશાનીવાળા લેખો 'અંગ ઇંડિયા'માંથી આપાનતર છે.

† " " અંગ્રેજ પરથી "

¶ " " ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

અનુક્રમણિકા

તારીખવાર

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
અમારો ઉદ્દેશ	૧	કૃષિક અને સ્થાયી	૫૩
ખેડા પ્રકરણ	૫	નવજીવન-કલ્યા	૫૪
નડિયાદ અને ખારેજડીનો દંડ	૭	ઠીક કર્યું	૫૫
પંજાબનો મામલો	૧૨	માતા આગળ થતી હિંસા	"
દુઃખી પંજાબ	૧૩	વિભાગપુરની રેંડીયાની પ્રવૃત્તિ	૫૬
તુકડી	૧૫	નડિયાદ-ખારેજડીનો દંડ	"
દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૬	પંજાબ કમિટી	૬૦
શીજની લડતનું રહસ્ય	૧૮	જગતનો તાત (૧)	૬૧
'નવજીવન'ની જામીનગીરી	૨૦	લેખકોને વિનંતિ	૬૩
પંચમહાલમાં વેઠ	૨૧	ગુલ્લુ પ્રેમની નિશાની	૬૪
મરહુમ શેઠ દાઉદ મહમદ	૨૨	અન્યાયની અસહિષ્ણુતા	૬૫
હાહોદનાં બાણેણી	૨૨	સ્વદેશી ખાંડ	૬૬
વાઘસરાયનું બાણેણ	૨૫	ધર્મસંકટ પર જીત	૬૭
સત્યાગ્રહ	૩૩	તુકડીનો સવાલ	"
સ્વદેશી	૩૬	આગામી ગુજરાત રાજકીય પરિપદ્ધતિ	૬૮
બહેનો પ્રત્યે	૩૭	જગતનો તાત (૨)	૭૧
એક થયેલો સંવાદ	૩૯	મિસિસ બેસન્ટ ધણું જીવે !	૭૩
મૌલાના અબદુલ ખારી સાહેબ	૪૧	'નવજીવન'ની ઉપર વાદળ	"
સંઘા વિરુદ્ધ સ્વદેશી (?)	૪૨	રેંડીયો	૭૪
જાહેરખબરો કેમ ન લેવી ?	૪૪	સ્મશાનસુધારો	૭૫
ક્રાન્સવાલના એશિયાવાસી	૪૫	ઉપવાસ અને પ્રાર્થના	૭૬
નિરાશ્વા	૪૬	વિધવાનો બળાપો	૭૮
બહેનો પ્રત્યે	૪૬	જામીનમાંથી મુક્તિ	૮૦
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૫૧	'અમારી સુસીખત તમને ખબર ન પડે'	૮૧
વેપારીઓની નોકરો પ્રત્યે ૧૨૭૪	૫૨	ખારેજડીનો દંડ	૮૨

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
રોલેટ કાયદાની અરજી	૮૨	પંજાબનો પત્ર (૫)	૧૨૬
સેવાધર્મ	૮૩	સુધારા	૧૩૩
જગતનો તાત (૩)	૮૪	ફ્રેન્ચેશીમાં સ્વરાજ્ય	૧૩૫
ગુજરાતની બેટ	૮૬	પંજાબનો પત્ર (૬)	૧૩૮
મેલું ખરચ	૮૮	ફ્રેન્ચેશીમાં હિન્દીઓ	૧૪૨
ગયું વર્ષ	૮૯	પંજાબનો પત્ર (૭)	૧૪૪
નવું વર્ષ	૯૦	પંજાબનો પત્ર (૮)	૧૪૮
કાલીયાવાડીઓ પ્રત્યે	૯૧	કૌએસ	૧૪૯
ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ	૯૪	બાળવધ	૧૫૫
મજૂર બહેનો	૯૭	હંટર કમિટી	૧૫૯
બહેતાઓની વિટંબણા	"	†પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રયુગ વિરોધ	૧૬૦
દુઃખીને દિવાસો	૯૮	†ગાંધીજીની જુગ્યાની	૧૬૨
જગતનો તાત (૪)	"	પાટથી કતખો	૧૬૦
પંજાબનો પત્ર (૧)	૧૦૧	ફ્રેન્ચેશીમાં વિન સ્વદેશી	૧૬૪
રોલેટ અરજી	૧૦૩	†દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૬૭
પંજાબને મદદ	"	†ગાંધીજીની જુગ્યાની (ચાલુ)	૧૬૯
નત્રાનાં સ્થળો	૧૦૪	ખિલાફત	૨૦૨
પ્રાચીન રંગીયો	૧૦૫	ફ્રેન્ચેશીમાં તિલકનો પત્ર	૨૦૪
રંગીયાની પ્રવૃત્તિ	૧૦૬	પંજાબનો પત્ર (૯)	૨૦૫
ટંનરીઓ	"	ફ્રેન્ચેશીમાં જુગ્યાની (ચાલુ)	૨૦૯
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૦૭	મજૂરોની સ્થિતિ	૨૧૭
ગીજ	૧૦૮	ખાદીની કિંમત	૨૨૦
પંજાબનો પત્ર (૨)	૧૧૦	પંજાબનો પત્ર (૧૦)	૨૨૨
ખિલાફત અને સુલેહોત્તમ	૧૧૩	પંજાબનો પત્ર (૧૧)	૨૨૪
ગૌરક્ષા કેમ કરાય ?	"	પંજાબનો પત્ર (૧૨)	૨૨૬
પંજાબનો પત્ર (૩)	૧૧૫	હિન્દુમુસલમાન એકતા	૨૩૦
પંજાબનો પત્ર (૪)	૧૨૦	પંજાબનો પત્ર (૧૩)	૨૩૩
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૪	મિસિસ બેસન્ટનું અપમાન	૧૨૩

અનુક્રમણિકા

૧૪૮૯

લેખ	પૃષ્ઠ
અ. સૌ. સરલાદેવી ચોધરાણી	૨૩૬
નિયાદમાં સ્વદેશીતા પ્રચાર	૨૩૭
મજૂરોનું મહાજન	૨૩૮
‘નવજીવન’ની સ્થિતિ	૨૪૧
સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આગમન	૨૪૩
પંજબનો પેગમ	૨૪૪
દૂધી અને ૧૩મી એપ્રિલ	૨૪૫
ખિલાફત	૨૪૭
પ્રેસ એક્ટ અને મિ. હૉર્નિંગેન	૨૫૧
છાપખાનાના કાયદો	૩૫૩
ખિલાફત	”
દુહિંસા વિ. અહિંસા	૨૫૬
દુકાઈનો તિરસ્કાર	૨૫૮
કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આગમન	૨૬૦
વફાદારીની શરત	”
દુસત્યાગ્રહનું અઠવાડિયું	૨૬૧
દુસત્યાગ્રહ સપ્તાહ-ચોડાક વિચારો	૨૬૪
‘અનુ’નો અર્થ	૨૬૬
જનસમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર	૨૬૮
એ કાગળો	૨૭૦
ખિલાફત	૨૭૩
સત્યાગ્રહ સપ્તાહ	૨૭૫
રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનાં બાષ્પો	૨૭૬
ખાદીના ઉપયોગ	૨૭૭
ઠાઠીયાવાડી વિવેક	૨૮૧
એક વર્ષ પૂરું થયું	૨૮૩

લેખ	પૃષ્ઠ
હું વિલાયત કેમ જાઉં ?	૨૮૪
વાંચનારને	૨૮૫
ફરદોશમાં વસતા હિન્દીઓ	૨૮૬
મજૂરોનું કલ્યાણ	૨૮૮
હું હોમરૂલીગમાં કેમ જોડાયો ?	૨૯૪
નોન-કોઓપરેશન	૨૯૬
જલિયાંવાલા બાગ સ્મારક અને ચોકગંગત્રિ	૨૯૭
દિલ્હીમાં કલ્યાણ	૨૯૮
સરહદ પર સ્ત્રીપુરુષનાં હરણ	૩૦૦
એક નમ્ર સૂચના	૩૦૨
ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ	૩૦૩
વિધવાના શાપ	૩૦૪
ત્રણ પ્રસંગો	૩૦૬
ખિલાફત વિષે અગત્યની ચર્ચા	૩૦૮
ખિલાફત	૩૧૧
મત આપનારાઓએ શું કરવું ?	૩૧૨
ખાદીનો ઉપયોગ કરનારાઓને સાર	૩૧૫
ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ	૩૧૬
અમદાવાદના મીલમાલિકો અને કામદારો	૩૧૭
વિધવા વિષે વધુ વિચાર	૩૨૦
હવે શું કરીશું ?	૩૨૨
કેટલીક ગુચવણોનો ઉકેલ	૩૨૫
ખાદીનો મહિમા	૩૨૮
અમદાવાદમાં મીલમાલિકો અને કામદારો	૩૩૨
લગનના વરદોડા	૩૩૫

લેખ	પૃષ્ઠ
ગાંડપણુ	૩૩૬
અસહકારમાં કેમ ઢીલ ચામ છે ?	૩૩૮
વિવિધ ચર્ચા	૩૪૨
એક સુંદર નમૂનો	૩૪૪
નોકરીની સ્થિતિ કેમ સુધરે ?	૩૪૫
માતર તાલુકામાં છૂંટ	”
કામદારોની સભામાં બાપણુ	૩૪૬
ખિલાફત	૩૫૧
ફુમુસલમાનોનો નિર્ણય	૩૫૫
ફોજદારીય ગુમ મંડળ	૩૫૬
સ્વદેશી સ્ટોર	૩૬૦
આપભોગનો ધર્મ	”
હું શું કરું ?	૩૬૨
જૂની મૂડી	૩૬૪
ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ	૩૬૫
વાઇસરાયને પત્ર	૩૬૬
ખિલાફત	૩૬૯
જૂની મૂડી	૩૭૦
શિક્ષિત અન્યન્ને	૩૭૪
અસહકાર	૩૭૫
ખિલાફત અને સ્વદેશી	૩૭૮
‘નવજીવન’ કેમ ચલાવાય ?	૩૭૯
પંખાખના અન્યાયની ભરપાઈ	૩૮૨
ગુજરાતની ફરજ	૩૮૩
શાહનવાહાનું આગમન	૩૮૭
શુદ્ધ સ્વદેશી	૩૮૯
શાન્તિનિકેતન	૩૯૧
જૂનાગઢનું ગાંડપણુ	૩૯૨

લેખ	પૃષ્ઠ
ધારાસભાનો બહિષ્કાર	૩૯૪
સ્ત્રીઓની ફરજ	૩૯૬
સ્વદેશી	૩૯૮
માર્શલ લોના કારભાર	૩૯૯
એક ચર્ચાપત્ર	૪૦૧
ગુજરાતને સલાહ	૪૦૨
પંખાખનો પત્ર (૧૪)	૪૦૩
આપણી ફરજ	૪૦૬
મોન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમકી	૪૧૧
ના. શાહનવાહ વિશે	૪૧૩
ફોજદારીનનું ખૂન	૪૧૪
લોકમાન્યની તખ્તીયત	૪૧૫
ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ	૪૧૬
લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ	”
ચંચાલોનો ત્યાગ	૪૧૯
કૌઝેસનું સ્થાન	૪૨૧
શાસ્ત્રપ્રમાણુ	૪૨૩
ગૌરક્ષા	૪૨૫
તલવારનો ન્યાય	૪૨૭
અદાલતો અને નિશાળો	૪૩૧
આગામી ગુજરાત રાજકીય પરિપક્વ	૪૩૪
પંખાખનો પત્ર (૧૫)	૪૩૬
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
હિન્દુ પ્રત્યે	૪૪૩
આપણી ફરજ	૪૫૫
ત્રણ મોહ	૪૫૭
મદ્રાસ ઇલાકાની મુસાફરી	૪૫૯
‘સત્ય’ શિવ’ સુન્દરમ	૪૬૩

લેખ	પૃષ્ઠ
'નવજીવન' નું નવું વર્ષ	૪૬૫
ગુજરાતની પસંદગી	"
એક ડેપુટી કમીશનરનું ખુત	૪૬૮
'નવજીવન' નો તરજુમો	૪૬૯
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
ફોલોક્સના અને ગુણસત્તા	૪૭૯
ફોલોક્સના કૌશલ્ય	૪૮૫
શુદ્ધ સ્વદેશી	૪૮૮
રેલમાં થતી ચોરીઓ	૪૯૦
ફોલોક્સના કૌશલ્યનાં ભાષણ	"
ગુજરાતની ફરજ	૪૯૯
એક વિચિત્ર સરકુલર	૫૦૧
ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ	૫૦૩
ધારાસભાનો અધિકાર	૫૦૫
નિઘ્રલ અને સંયમ	૫૦૬
'શાન્તિનિકેતનમાં એક સપ્તાહ	"
દલતા તથા વીરતાની આવશ્યકતા	૫૧૩
સત્ય અને ખિલાફત	૫૧૫
સ્ત્રીઓનો દિરસો	૫૧૭
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૫૧૮
શિક્ષકવર્ગમાં ગાંધીજી	૫૨૫
રોજનિશી	૫૨૮
નિશાળો	૫૨૯
સુરતનો અનુભવ	૫૩૦
પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને	૫૩૧
'મારા અનુયાયી'	૫૩૨
ગુજરાતના રાજકીય પરિપદ	૫૩૫
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪

લેખ	પૃષ્ઠ
સ્વરાજસભા	૫૫૧
ફોલોક્સનાં શબ્દો	૫૫૪
ફોલોક્સનાં મંત્રણા	૫૫૬
ફોલોક્સની જરૂર	૫૬૦
ફોલોક્સની વાત	૫૬૨
ફોલોક્સનાં પ્રાન્તમાં મુસાફરી	૫૬૭
દીવાળી કેમ ઉજવાય ?	૫૭૦
ફોલોક્સનાં મુસાફરી	૫૭૩
ફોલોક્સનાં દુકાનો	૫૭૫
ફોલોક્સનાં અંગ્રેજોને	૫૮૦
ફોલોક્સનાં કોલેજના ટ્રસ્ટીઓને	૫૮૧
ફોલોક્સનાં જાગૃતિ-૧	૫૮૩
નિર્દોષ બુલ	૫૮૪
કોલેજમાં ગાંધીજી	૫૮૮
ફોલોક્સનાં સ્ત્રીસભા	૬૦૮
ફોલોક્સનાં જાગૃતિ-૨	૬૧૦
જો હું પકડાઉં તો—	૬૧૪
સોળમી નવેમ્બર	૬૧૭
કેટલીક હરકતો	૬૧૮
પ્રજાને વિનંતિ	૬૨૦
મહેમદાવાદનું ભાષણ	૬૨૨
ખાંભવાની પરિપદ	૬૨૭
ફોલોક્સનાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં	
માળાપો પ્રત્યે	૬૩૧
ખાંભવાનાં ગાંધીજી	૬૩૩
ભરતનું વ્યાખ્યાન	૬૩૬
અંકલેખનું ભાષણ	૬૩૯
ખાંભવાનાં ગાંધીજી	૬૪૨

લેખ	પૃષ્ઠ
મહારાષ્ટ્રયાત્રા-૧	૬૪૭
કુલપતિના આશીર્વાદ	૬૫૫
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૬૬૦
મહારાષ્ટ્રયાત્રા-૨	૬૬૫
હિન્દુમુસલમાનને	૬૬૯
સ્વરાજ્યની શરતો અને	
અસ્પૃશ્યતાતિ	૬૭૦
તલવારત્યાગની એક છાન	૬૭૩
મહારાષ્ટ્રયાત્રા-૩	૬૭૬
ચૂંટણીઓની નિષ્ણતા	૬૭૯
બદ્દેનેતો	૬૮૧
મહારાષ્ટ્રયાત્રા-૪	૬૮૨
ગેલગામની સ્ત્રીઓ આગળ	૬૮૫
વૈષ્ણવો પ્રત્યે	૬૮૭
કાશીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
એક સલાહ	૭૦૦
ગાંધીજીની મુસાફરી	૭૦૩
હિંદીશાબ્દ	૭૦૬
વૈષ્ણવો અને અન્યજન	૭૦૯
ફર્લુ-ચવરથા	૭૧૨
જંગલાઓ જવાબ	૭૧૫
કોમે અંગ્રેજોનો જવાબ	,,
ફેટલીક શંકાઓ	૭૨૦
અન્યજનો વિષે વધુ વિચાર	૭૨૧
વિદ્યાર્થી જગતમાં સંક્ષોભ	૭૨૪
ફળગી પાણું ચંપારણી!	૭૨૯
ખિલ્દારમાં ગાંધીજી	૭૩૨
આ તે શું ડાયરશાહી?	૭૩૬

લેખ	પૃષ્ઠ
ફજદારતાની બીક	૭૪૦
'નવજીવન'ની ભાષા	૭૪૩
રાષ્ટ્રીય ભાષા	૭૪૪
સ્ત્રીઓમાં જગૃતિ	,,
પારસી રૂસ્તમજીની સામાવત	૭૪૫
કલકત્તાનું ભાષણ	૭૪૬
સાક્ષર નરસિંહરાવ પ્રત્યે	૭૫૨
નવ મહિનામાં સ્વરાજ	૭૫૭
'ગુરુખા' કેપર વાતચીત	૭૫૮
નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ	૭૬૧
નાગપુરના અન્યજનો આગળ	૭૭૫
નાગપુર મહાસભા	૭૮૧
લો. તિલક સ્વરાજ રાષ્ટ્રીય દંડ	૭૮૪
ક્રૂર ઓફ કોર્નોટ	૭૮૫
સ્વરાજનું ખાતમુદ્દત	૭૮૬
ફનમતાની જરૂર	૭૮૧
ફ્રેન્ડશિપને કેમ પોષવી?	૭૮૩
ચાદવાકર પટવર્ધન	૭૮૬
ફર્મગાળના નવજવાનોને	૭૮૭
રેડીયાનો ધર્મ	૮૦૦
સતરને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧
વણકર પરિપક્વ આગળ	૮૦૮
છિંદવાડાનું ભાષણ	૮૦૯
હૂંટ અને ચોરી	૮૧૨
ફરદોશોમાં પ્રચાર	૮૧૫
વડતાલની યાત્રા	૮૧૭
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
વડતાલનું આખ્યાન	૮૨૪

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
‘ઋષિઓના વંશજો	૮૩૦	શીખ જાગૃતિ	૮૧૫
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧	†શરૂ શીખોને	૮૨૦
ફ્રેન્ચેઝ ડગલ્સ બસ થાય’	૮૪૨	†તારવદેવાર પર બંધી	૮૨૩
ફ્રેન્ચેઝ અને શૌકતઅલી	૮૪૫	†તેમાંથી લેવાનો પાઠ	૮૨૪
જીર્ણગાળની જાગૃતિ	૮૪૬	વસ્તીગણતરી	”
†ના. લૂક ઝામ મોનોટને-		સત્યાગ્રહ સંપ્રદાય	૮૨૫
ખુલ્લો પત્ર	૮૫૯	ગાંધીય તિલક સ્વરાજ કાળો	૮૨૭
રંગીયાની પ્રતિષ્ઠા	૮૬૨	મહાસભાનું બંધારણ	૮૨૮
સનાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫	મારી પંજાબની છેલ્લી મુસાફરી	૮૨૯
ધોળામાં કાળું	૮૭૦	પારસીઓ પ્રત્યે	૮૩૫
અન્યજને વિષે	૮૭૧	રાજનની આણ કે રામની ?	૮૩૮
પારસીઓની મદદ	૮૭૨	મહાસભાનું બંધારણ	૮૪૦
સ્વરાજ મોઢું થશે	૮૭૩	રંગીયો ને ખાદી	૮૪૧
ફ્રેન્ચીસની વાત	૮૭૫	સવપાનનિષેધ	”
ફ્રેન્ચીસનાર કે સત્યાગ્રહ ?	૮૭૭	બહેનોને અરજી	”
જીર્ણગાળ અને બિહારમાં જાગૃતિ	૮૭૯	પણ કેળવણીનું શું ?	”
કલકત્તા મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા	૮૮૨	કેળવણીનું સાધન	૮૪૨
રાષ્ટ્રીય તિલક સ્મારક સ્વરાજ ફંડ	૮૮૫	કર્મયુગનો પ્રવેશ	”
ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું ?	૮૮૬	હોળી ટાળીનો પ્રતિબંધ	૮૪૩
જીર્ણગાળ મિશ્ર અનુભવ	૮૮૮	પંજાબમાં ગાંધીજી	૮૪૪
ઉધો ન્યાય	૮૯૧	આગળ ધપો	૮૪૭
રાવળપિંડીની બહેનો	૮૯૨	ખિલાત	૮૪૯
બિહારમાં ગાંધીજી	૮૯૪	પારસીઓ વિષે વધુ	૮૫૨
બિહારમાં સખ્તી	૮૯૯	ખાદીનો મહિમા	૮૫૦
ફ્રેન્ચીસના વાદળ	૯૦૨	મધ્ય પ્રાંતમાં ગાંધીજી	”
જીર્ણગાળની ઉત્તરની મુસાફરી	૯૦૪	ફ્રેન્ચીસની પ્રતિષ્ઠા	૮૫૮
ફ્રેન્ચીસના થોડા	૯૦૭	સરકારની ચંકડામણ	૮૬૧
સખ્તીનું સંવાદ	૯૧૦	વિચારમય જીવન	૮૬૫

લેખ	પૃષ્ઠ
અસ્પૃશ્યતા વિશે શંકા	૯૬૮
ધોળામાં કાળું	૯૭૧
અપ્રામાણિકતા	"
રેડીયાની પરખ	૯૭૨
સુતાર સ્વયંસેવક	૯૭૩
મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	"
ફનવા વાઇસરાય	૯૭૬
મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી	૯૭૭
ફદાગીળો	૯૮૦
ગુજરાનવાલાનું વ્યાખ્યાન	૯૮૨
પંજાબમાં ગાંધીજી	૯૮૬
વતકેલાપન	૯૮૭
ફરજીય ધ્વજ	"
ફ'ટાઇમ્સ'ની ટીકા	૯૯૧
ફઅવળી સલાહ	૯૯૩
ભાષા અને વિચાર	૯૯૪
અનુચિત પરિપક્વ	૯૯૫
પંજાબમાં ગાંધીજી	૧૦૦૦
ફોદનીતિ	૧૦૦૪
ફસાચી સમજણ	૧૦૦૯
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
ગુજરાતના અનુભવો	૧૦૧૭
'નવજીવન'ની ભાષા	૧૦૨૦
ગુજરાતીઓને	૧૦૨૧
હડતાળોનું સંધારત	૧૦૨૪
જેલ મહેલ	૧૦૨૫
અસમ્યક્તા	"
ખતાવવું કેને ?	૧૦૨૬

લેખ	પૃષ્ઠ
મારી પ્રાર્થના	૧૦૨૬
ગાંધીજી ગુજરાતમાં-૧	૧૦૨૭
પારસીઓની આશા કેમ રાખું છું ?	૧૦૩૩
એક પારસી બહેનનું ઇનામ	૧૦૩૪
નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
ગાંધીજી ગુજરાતમાં-૨	૧૦૪૨
માલેગાંવનો ગુન્હો—	૧૦૫૦
ગાંધીજી ગુજરાતમાં-૩	૧૦૫૩
અજન્મ હુકમ	૧૦૫૭
દાર્શની આવક	૧૦૫૮
એક પારસી ભાઈનો બચાવ	"
રાષ્ટ્રીય શાળા-રેડીયાશાળા	૧૦૫૯
સીધા હિસાબ	૧૦૬૦
કાર્યકુશળતા	૧૦૬૧
મારી ભૂલ	"
રેડીયામાં સ્વરાજ	૧૦૬૩
દાગીના વગેરેનું શું ?	૧૦૬૪
એક અનુચિતનો 'મુદ્દો પત્ર'	૧૦૬૫
કાલોલના હિન્દુઓ	૧૦૬૬
ગુરુવાચેલું કોકું	૧૦૬૭
ફસ્વામી ગોવિન્દાનન્દ	૧૦૭૦
ફમાલેગાંવનું દુર્વિતન	૧૦૭૨
દેશી રાજ્યોમાં શું કરાય ?	૧૦૭૩
ટીકાની અનાવરણકતા	"
અશાન્ત અસહકારી	૧૦૭૪
'સ્વરાજ ઇશ્વર પણ આપે	
એમ નથી'	૧૦૭૫
પાંચસેમો મળલો !	૧૦૭૬

અનુક્રમણિકા

૧૪૬૫

લેખ	પૃષ્ઠ
ફકાણુલનો હાકિ! (૧-૨)	૧૦૭૯
ફહિન્દુમુસલમાન ઐકતા	૧૦૮૩
ફબાઇ દાર્નિમેન વગેરે	૧૦૮૬
ફઝે માર્ગો કયા ?	૧૦૮૭
નવા વાઇસરાય	"
સાથીઓને—	૧૦૮૮
રેંટીયાનો અર્થ	૧૦૮૯
કોણુ બેઠાઇ શકે ?	૧૦૯૦
રાષ્ટ્રીય વાવટો	"
ખિલાફત 'નોટ'	"
રામરાજ્યનો અનર્થ	"
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૦૯૧
ધોળા ટોપી	"
શાશ્વત યંત્ર	"
વસંતનું વ્યાખ્યાન	૧૦૯૨
'હિત્તરમાં મુસાફરી	૧૦૯૫
ફસરહદ પરના ભાઇઓ	૧૦૯૮
ફમદ્ય પ્રાન્તમાં સખ્તી	૧૧૦૧
ગુજરાતમાં વસતા ધનિકવર્ગને	૧૧૦૩
ગુજરાત બહારના ગુજરાતીઓને	૧૧૦૪
મહારાષ્ટ્રની યાત્રા	૧૧૦૫
ધર્મચંકટ	૧૧૦૬
ફમો. મહમદઅલીવાળું ભાષણ	"
ફલાલાળના આક્ષેપ	૧૧૦૭
ફ'દેવતાઇ' પુરુષ	૧૧૦૮
ફહું લરકરભરતી સાર કેમ મર્યો ?	૧૧૦૯
ફઅહિંસાધર્મ	"
ફમહાસમા કેટલો ત્યાગ માગે છે ?	૧૧૧૦

લેખ	પૃષ્ઠ
ફઅસહકારી બચાવ કરે ?	૧૧૧૦
ફઅશ્રદ્ધા	"
ફસ્વરાજ મુલતવી રહે કે ?	૧૧૧૧
જીસીમલામાં ગાંધીજી	"
વાઇસરાય જોડ્યા	૧૧૧૬
ગુજરાતનો નિશ્ચય	૧૧૧૭
સભાસદનો ધર્મ	૧૧૧૮
અલી બાઇઓની પ્રતિજ્ઞા	૧૧૧૯
ભર્યનાં ભાષણ	"
ફકવિની ચિન્તા	૧૧૨૫
આપણી કસોટી	૧૧૨૯
જીગાંધીજીની મનોદશા	૧૧૩૧
ગુજરાતની ફરજ	૧૧૩૭
ફખાણુ પછીનું ભાષણ	૧૧૩૯
ફકાણુલનો હાકિ! (૩)	૧૧૪૩
કટાયેલી તોપો	૧૧૪૭
નિર્દોષ ટોપી	૧૧૪૮
ગુજરાત પરિષદ	૧૧૪૯
બહેનોનું અભિદાન	૧૧૫૧
પ્રદર્શન	"
સરખેજ ને સાણુંદ	"
પરદેશને નુકસાની ?	૧૧૫૨
હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય	"
ફમોડરેટ ભાઇઓને	૧૧૫૩
ફચાંચેજી વિદ્યા અને રવિબાણુ	૧૧૫૭
બહેનો પ્રત્યે	૧૧૬૦
મજૂરોને ઇપકા	૧૧૬૨
ફહદ આવી	૧૧૬૫

લેખ	પૃષ્ઠ
ફગરીબોનો વાલી	૧૧૬૮
ફવાઈસરાય વિષે વધુ	૧૧૭૩
ફવળી પાછા પાલખાણુ	૧૧૭૫
ફ'લીડર'ની ટીકા	૧૧૭૮
ફકરોડ કરો	૧૧૮૧
ગુજરાતમાં આપભોગ	૧૧૮૪
મધુરી અને પુષ્પા	૧૧૮૭
ચાર દહાડાનું કર્તવ્ય	૧૧૯૧
કાલીયાવાડીઓને	૧૧૯૨
એક મહત્વનો પ્રસંગ	૧૧૯૪
કરોડ કર્યા !	૧૧૯૯
ફઆપણી ત્રુટીઓ	૧૨૦૦
વેષ્યુવો પ્રત્યે	૧૨૦૬
ઘડો કે ગાગર	૧૨૦૯
આપણી જવાબદારી	"
પારસી સખાવત	૧૨૧૦
જૂન પછી	૧૨૧૧
ફસુકિતનો માર્ગ	૧૨૧૨
ફબચાવ કરવો ?	"
ફઆતમશુદ્ધિની અસર	૧૨૧૩
ફસાચો સેવાભાવ	૧૨૧૪
એક ટુંકી વાતચીત	૧૨૧૫
અમૃત ચોષડીઉં	૧૨૧૭
પંચમહાયજ	૧૨૨૦
ફબલો ભરવાડ	૧૨૨૨
દક્ષિણ આફ્રિકાથી મદદ	૧૨૨૫
'પોતા તરફ દોરવા માગો છો'	૧૨૨૬
મને ટપકો	"

લેખ	પૃષ્ઠ
સુન્દરલાલજીનો કાગળ	૧૨૨૬
ફપીંઈ પર ચહેરા	૧૨૨૭
ફધારવાડનું અખાણુ	૧૨૨૮
ફશાહબદાની આગમનની વાત	૧૨૨૯
ફઅંચેજ ભાઈઓને	૧૨૩૦
ફવહેતો જામમ	૧૨૩૧
બાળનું શાને ?	૧૨૩૭
વેપારી શું કરે ?	૧૨૩૯
અનુકરણીય	૧૨૪૦
અલી ભાઈઓ પર આક્ષેપ	૧૨૪૧
'સ્વદેશી' ટોપી	"
'સ્વદેશી' નાનકલાક	૧૨૪૨
કોને ફાયદો ?	૧૨૪૩
'સુડી વચ્ચે સોપારી'	૧૨૪૪
પણુ હવે ?	૧૨૪૫
મર્યાદા ઓળંગી	"
એક શંકા	૧૨૪૬
એક બીજી શંકા	"
ઘડપણુનો દોષ ?	૧૨૪૭
મિત્ર-શત્રુ	૧૨૪૮
અરપૂરજીતની મર્યાદા	"
ફમારો દંબ (!)	૧૨૪૯
ફવિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર	૧૨૫૩
ત્યાગ અને ઉત્પત્તિ	૧૨૫૬
ફગિનતિ	૧૨૫૮
અનુકરણીય પહેલ	૧૨૬૦
ચોરશ્વંટારાનો ભય	૧૨૬૧
રેલમાં ચોરી	"

અનુક્રમણિકા

૧૪૯૭

લેખ	પૃષ્ઠ
હિમાચીપત્રોની ખોળમાં	૧૨૬૨
હિમાચી ટોચી	૧૨૬૪
હિમાસભાસમિતિઓ	૧૨૬૬
હિમાસભાની બેઠક	૧૨૬૮
મદ્યમાં ઝગડો	૧૨૬૯
ફક્તોટીના દિવસ	"
ફિન્દુમુસલમાન	૧૨૭૪
નિર્મળ પશ્ચાતાપ	૧૨૭૭
શ્વેતવસ્ત્રું હિન્દ	૧૨૭૯
ઝેડ પારસી બહેન	"
પૂજનો અધિકાર	૧૨૮૦
નવી પ્રતિજ્ઞા	૧૨૮૧
હિંમતવાદ ક્યારે ?	૧૨૮૩
નિર્મળ પાટી પરનું ભાષણ	૧૨૮૫
મુગ્ધાએ હદ વાળી	૧૨૯૦
છત કે હાર ?	૧૨૯૧
કર્મચીમાં શાન્તિભંગ	૧૨૯૨
ફિન્દુમુસલમાન	"
બોલે ભગત મોચી હતા ?	૧૨૯૩
મરણભય	૧૨૯૪
કાશીવાદના રાજમહારાજનઓ	
પ્રત્યે	૧૨૯૬
સ્વરાજની વ્યાખ્યા	૧૩૦૦
અસ્પૃશ્યતા વિ. રાષ્ટ્રીયતા	૧૩૦૧
માંડવાળ ?	૧૩૦૪
ટોપીનો હિંમ	૧૩૦૬
અમારો સંધ	"
નયમેય ને ચરણસ્પર્શ	૧૩૦૭
સ્વયંમેવકો	"

લેખ	પૃષ્ઠ
હિસાબનો તાબો	૧૩૦૭
હાથનાં કર્યાં હરે	"
શાન્તિનું બળ	૧૩૦૮
પારસી બહેનોને	૧૩૦૯
હિમાચી બૂલ	"
હિમાસભાનો ચિન્તા	૧૩૧૨
અસ્પૃશ્યતા	૧૩૧૬
બિદલનો પ્રવાસ	૧૩૧૮
વણકરોની સભા	"
મહાયજ્ઞ	૧૩૧૯
મેપલા ઉત્પાત	૧૩૨૦
મહાસભાની તૈયારી	૧૩૨૨
દગાથી કેમ બચાય ?	૧૩૨૪
આસામના અનુભવ-૧	૧૩૨૫
આસામના અનુભવો-૨, ૩	૧૩૩૧
પતિત બહેનો	૧૩૩૯
બાળકોનો આશીર્વાદ	૧૩૪૩
દીવાળી કેમ ઉજવશે ?	૧૩૪૪
બિદલકાર પ્રશ્નોત્તરી	૧૩૪૫
હિંમતની ચીમાંસા	૧૩૫૦
પરગણુ પારસીઓ	૧૩૫૫
પારમાર્થિક હતાળ	૧૩૫૯
કલકત્તાના કટવા અનુભવ	૧૩૬૩
ગુજરાત શું કરશે ?	૧૩૬૬
જેઠા ક્યાં ઉતારવા ?	૧૩૬૯
ખાવાની સગવડ	"
કેટલાની ગોઠવણ ?	"
પ્રદર્શન	૧૩૭૦

લેખ	પૃષ્ઠ
સ્વયંસેવકો	૧૩૭૦
કુરખે ચૂકતા'	"
અલી બાઇઓની જીત	૧૩૭૫
સિપાહીશાહી	૧૩૭૬
હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય	૧૩૮૧
મોપલા ઉપદ્રવ	૧૩૮૪
ધન્ય એ ધર્મપત્નીને !	૧૩૮૫
સ્વદેશીનો અભાવ	"
મદ્રાસના નાયકો	"
કુરાનગ્રહ	૧૩૮૬
કુમુસલમાન બાઇઓને	૧૩૯૦
મારો કન્હુ	૧૩૯૫
ધર્મ કે અધર્મ ?	૧૩૯૭
મદ્રાસી	૧૪૦૦
મદ્રાસમાં ગુજરાતી	૧૪૦૧
કુવચનભંગ ?	"
કુરુખેશ	૧૪૦૨
કુઆપણી ખિલાફત	૧૪૦૬
સ્વદેશીમાં વિધ્નો	૧૪૦૮
બહેનોને	૧૪૧૨
પૂર્વ આફ્રિકા	૧૪૧૫
હીકેશ	૧૪૧૭
કુસાચા શહીદો	"
હું પકડાઈ તો—	૧૪૧૮
ગુજરાતની પરીક્ષા	૧૪૨૦
કુહિન્દુધમ	૧૪૨૩
પ્રવાસનો અનંત	૧૪૩૧
શાન્તિ એ જ પ્રશ્નિ	"

લેખ	પૃષ્ઠ
શાન્તિનો અર્થ	૧૪૩૨
બ્યવહાર શાન્તિ	"
એક દાકતરનો અનુભવ	૧૪૩૩
રૂનો સંગ્રહ	"
દત્તમંડલ	૧૪૩૪
મેલી સરકાર	"
દીવાળી	૧૪૩૫
અલી બાઇઓનો સાથી	"
અનન્યજો વિષે	"
ધર્મને નામે ધાડ	૧૪૩૬
મુંબઈ શું કરશે ?	"
કુઅલી બાઇઓ અદાલતમાં	૧૪૪૧
થાક	૧૪૪૭
મરજીયાત સ્વીકાર	૧૪૪૬
શાદીમાં ખાદી	૧૪૫૧
રંગદ્રવ્ય	"
પૂર્વ આફ્રિકા	૧૪૫૨
અસ્પૃશ્યતાનું કળા	"
પ્રેક્ષકોની સગવડ	૧૪૫૩
પારસી સ્વયંસેવકો	૧૪૫૪
કુપડતીનું કારણ	"
કુમૂળા કારણ	૧૪૫૫
કુઅલીઓની ઉપર પણ ચડાઈ	"
કુગોલાદીમાંથી પડધો	૧૪૫૬
કુઉપાય	"
કુકવિની ચોકી	"
વાંચનારને	૧૪૬૩
સુરતનો અનુભવ	૧૪૬૪

ક્રમશઃ

લેખ	પૃષ્ઠ
માં અસહકાર	૧૪૬૫
વા વહેમો	૧૪૬૬
ોય શાળાની રાષ્ટ્રીયતા	૧૪૬૭
રોની ખુશામત	૧૪૬૯
લતોમાં હિન્દુસ્તાની	,,
ધરરાવને પત્ર	૧૪૭૦
રો વચ્ચે ગાંધીજી	,,
શાનાદ	૧૪૭૨
ડુ-મુસલમાન	૧૪૭૪
દશહરનો બનાવ	૧૪૭૮
દારોને	૧૪૮૩
કરીની શરત	૧૪૮૪
ળી	૧૪૮૫
ામાં રંડીયો	૧૪૮૭
ા સરપાવ	૧૪૮૮
ત નેતાઓ	,,
ાજ્યો સાથેની રાજનીતિ	૧૪૮૯
ાતી એક	૧૪૯૦
અદાનું સન્માન	૧૪૯૧
ા પાણીમાં ?	૧૪૯૪
જાણુ વિં અક્ષરજ્ઞાન	૧૪૯૬
લોકોને સન્દેશો	૧૪૯૯
શી અને અક્ષરચર્ચ	૧૫૦૦
અને રહીશ નામ	૧૫૦૨
પક્ષ ફેર	,,
શો ને બુદ્ધિ	૧૫૦૩
ાંચો	,,
આપણી ફરકા જમાતને	૧૫૦૪
અપીલ	

૧૪૯૯

લેખ	પૃષ્ઠ
હામાદીની ટોપી પર ચડાશ	,,
મહાસભાના પ્રેક્ષકો	૧૫૦૫
હવધુ પ્રશ્નો	,,
આંદુરની પુનરાવૃત્તિ	૧૫૦૯
હિન્દુઓની ફરજ	૧૫૧૨
જેલમાં લાંબણ	૧૫૧૪
છેવટે જેલ મળી	૧૫૧૫
જેલ શા માટે ?	,,
કાંઈક ચમત્કારિક કરો	૧૫૧૬
નોંકરીયાત વળતે	૧૫૧૭
કુદદાર અક્ષિય	,,
ચોથી હોળી	૧૫૧૮
ડોમોપલા બળવો	૧૫૨૨
હવધુ પ્રશ્નો	૧૫૨૫
અક્ષરચર્ચ કેમ પળાય ?	૧૫૨૯
એક સલાહકાર	૧૫૩૧
સવિનય બંગા	૧૫૩૨
બીરુ સવાલ	,,
ડોમેડો બળવો	૧૫૩૩
પરીક્ષા	૧૫૩૭
ડોમોડી શંકા	૧૫૪૧
હામાદી કાણુબંધુર છે ?	૧૫૪૨
હમારા પકડાવાથી શું થાય ?	,,
હિન્દુસ્તાની	૧૫૪૩
કાંતવાની તરફેણમાં	,,
કુતાબુકા માટે આદર્શ	૧૫૪૫
કુનાની કોમોનું શું ?	,,
કુચીરાળા-પેરાળા	૧૫૪૬

લેખ	પૃષ્ઠ
ફૂફડી લોકો	૧૫૪૬
ફૂજી. ત્યાગીનો પત્ર	૧૫૪૭
ફૂંઝાલિંસાપાલન	૧૫૪૮
લોહાના ચણા	૧૫૪૯
ફૂંઝિરોધાખાસ	૧૫૫૨
ફૂંઝિરોધા સામે ગુન્હેગાર	૧૫૫૬
સત્ય એટલે શું ?	૧૫૬૦
ફૂંઝામનિરીક્ષણ	૧૫૬૩
ફૂંઝાળા કેને કહેતી ?	૧૫૬૫
નાટકશાળામાં ખાલી	૧૫૬૮
દેશી રાજ્યો	..
મહાસભાનાં વૃત્તન અંગ	૧૫૬૯
પંચમુખનો અપવશ	૧૫૭૦
પંચાંશીઓને	૧૫૭૮
ફૂંઝારી બીડ	૧૫૮૨
ફૂંઝોલાનાની ખોલ	૧૫૮૫
દયાધર્મ	૧૫૮૬
બારડોલી-આણંદને	૧૫૯૪
ફૂંઝીતિયળ	૧૫૯૭
અપવાસ પછી	૧૬૦૦
એક ફેરફાર	..
બેઠ	૧૬૦૧
મોટી જરૂર	..
આમાં વિધ્નો	૧૬૦૨
છૂપી પોલીસ	૧૬૦૩
એક જ ઉપાય	..
આત્મનિરીક્ષણ	૧૬૦૪
ફૂંઝીમતી કારણો	..

લેખ	પૃષ્ઠ
વડી ચાવી	૧૬૦૬
હિન્દુ મુસલમાન પારસી	૧૬૦૮
ફૂંઝવદમાને ખાતર	૧૬૧૦
પંચોપલાઓ વિષે	૧૬૧૨
ફૂંઝવવસેવકદળો પર ત્રાસ	૧૬૧૪
આવતી મહાસભા	૧૬૧૬
ફૂંઝસત્યથી અવળું	૧૬૧૮
ફૂંઝઅતિશયોક્તિ ક્યાં કરતી ?	૧૬૧૯
માફ અમાન	૧૬૨૧
હૃદય સુધારો	..
અનોખી લડત	..
સત્ય એટલે સત્ય	..
આપણી સ્થિતિ	૧૬૨૨
રખે જૂલતા	..
વર્ષ પછી	૧૬૨૩
નિરાશા નહિ	..
કેદનો બચ	..
ફૂંઝએ એતવણી	૧૬૨૪
પવિત્રતાની હદ	..
કળેદાં	૧૬૨૬
ધારાળા, ગરાસીઆ વગેરે	..
ભાષાઓને	..
ફૂંઝસરકારની માશી કાં ન માગી ?	૧૬૨૭
ફૂંઝપી પોલીસનો હાથ ?	૧૬૨૮
ફૂંઝઅપવાઓ	૧૬૨૯
ફૂંઝઆગ	..
ફૂંઝો. અખડુલ બારીના ઉદ્ધાર	૧૬૩૦
ફૂંઝાની કેમો	૧૬૩૧

લેખ	પૃષ્ઠ
ફવડુ ટેકા	૧૬૩૧
ફઅલિસા ના ધર્મ	૧૬૩૩
ફાંદી ગાર્ગી	૧૬૩૪
ત પ્રકારથી	૧૬૩૫
અન્યગ્રપોકાર	૧૬૩૬
વરસનો વાયદો	૧૬૪૨
ફોરેન કપર	૧૬૪૫
બારંગાલી	૧૬૪૮
પધારા કર્તા પ્રતાપસિંગજી!	૧૬૫૧
દાસ પકડાયા?	૧૬૫૩
ફેરશળનું દારા અને ના.	
રેનારજો	૧૬૫૪
ફિમ. રોક્સ પકડાયા	”
પારસી બાળપણેના	૧૬૫૫
કપડવંદ અને દાસરા	૧૬૫૬
ફવાહસરાયની મુશ્વણ	૧૬૫૭
ફેરશળનું દાસ	૧૬૫૮
મ્યુનિસિપાલિટીઓ પર ઘાટ	૧૬૬૨
ફઆવતી મતાસમિતિ	૧૬૬૩
પ્રમુખ વિના શું કરીશું?	૧૬૬૪
અમદાસભાના પ્રતિનિધિઓ	૧૬૬૬
ફતિદાસ નાદિ	૧૬૬૭
ફશીખ અલિદાન	”
માયાપોતે	૧૬૬૮
ગુજરાત શું કરશે?	”
સંખ્યાતા	૧૬૭૧
હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર	૧૬૭૪
ધન્ય એ કોને!	૧૬૭૬

લેખ	પૃષ્ઠ
પારસી અદેનો	૧૬૭૯
પોલીસ પર દાખવાની ટેવ	૧૬૮૦
ગણ બચ	૧૬૮૨
વચનભંગ	
‘નવજીવન’માં ભૂલો	૧૬૮૩
શાખધ્વનિ સાથે	”
ફમદાસભાના કાર્યકર્તાઓને	૧૬૮૪
ફદારાવારી સમિતિ	૧૬૮૪
ફશિયાળો	”
ફમરમના ઘા	૧૬૮૫
ફઝીઓના દિરંગો	૧૬૮૮
ફદારનું રાને?	૧૬૯૨
ફરવાજની ઉતાવળ	૧૬૯૪
ફોળી ટોપી સામે હુમલો	૧૬૯૭
ફઆવજનનો યત્ન	૧૬૯૯
ફર્જમાં કામ કરવું કે નહિ?	૧૭૦૧
ફવશ્તિની વાતો	૧૭૦૪
ધર્મ કરતાં ઘાટ	૧૭૦૭
નેહજીની જેલમાં મુલાકાત	૧૭૦૮
રાજકોટવાસી	૧૭૧૦
અમદાવાદ મદાસભાનાં ભાષણ	૧૭૧૧
શોભાવું; શોભશે?	૧૭૧૭
ખિલાફત પરિષદ	૧૭૨૦
ખ્રિસ્તીઓમાં જાગૃતિ	૧૭૨૨
દેશી રાજ્યોમાં શાહબદા	”
યોગ પ્રશ્નો	૧૭૨૩
હવામાં તણાઈ ન જાય!	૧૭૨૪
ખાદીની પ્રતિષ્ઠા	”

લેખ	પૃષ્ઠ
વીરમાતા	૧૭૨૫
બીજો કાખડો	૧૭૨૬
સાલવીમાઝનો પુત્ર	૧૭૨૭
જેઠમાં ભક્તો	"
ગુજરાતને સુયોગ	"
ગુજરાતની બહેનો	૧૭૨૮
નડિયાદનો પ્રયત્ન	૧૭૩૦
લોકેશ્વર પાણી	૧૭૩૨
કીર્તિનો ભાગ	"
નિર્ભયતાની આવશ્યકતા	૧૭૩૩
પશુ પુરુષનું શું ?	૧૭૩૪
મારી આશા	૧૭૩૫
મરણની તૈયારી	"
જન જામ પશુ માણ ન જામ	૧૭૩૬
સેનાર તો મરવાનો જ !	૧૭૩૭
આરોહી—આણંદ	૧૭૩૮
જે સાચા હોય તો—	"
બીજાઓને શું ?	૧૭૩૯
શ્રી. મહાદેવનો કાગળ	૧૭૪૦
ફોરેસ્ટીનો ન્યાય	"
ગુજરાતીનો પશ્ચાત્તાપ	૧૭૪૩
સાલુજીનો પત્ર	૧૭૪૪
કાવ્યરસ	"
દેશબંધુની ગર્વના	૧૭૪૫
પૂનાની બહાદુરી	૧૭૪૬
બલિદાનનું ફળ	૧૭૪૭
સ્વતંત્ર તો થયા જ	"
એક કવિના આશીર્વાદ	૧૭૪૮

લેખ	પૃષ્ઠ
શ્રીમ બહાદુરી	૧૭૪૯
અંગ્રેજ બાકની કબજત	"
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
સંયુક્ત સંગેહન	૧૭૫૪
સુખમાં દુઃખ	૧૭૫૮
'સરકાર એક છે !'	૧૭૬૨
કાઠિયાવાડ	૧૭૬૩
'સ્વરાજ આશ્રમ'	૧૭૬૪
કરોના દબાકાર	"
પહેરાનું શું ?	૧૭૬૫
અમેરિકાની મદદ	"
દસ્તલિખિત કાવ્ય	૧૭૬૬
હિતર-દક્ષિણ	૧૭૬૬
સ્વયંસેવકોની જરૂરી	૧૭૬૭
સરકારી સભ્યતા	૧૭૬૮
સાક્ષતા ક્રમ	૧૭૭૨
અમદાવાદ, નડિયાદ ને મુરત	૧૭૭૪
આપણું રક્ષણ	૧૭૭૫
એક અંગ્રેજ બાદનો આશીર્વાદ	૧૭૭૬
ફોરેસ્ટરી લાપણ	૧૭૭૮
જામ બાદબહેનોને	૧૭૭૯
આરોહી તાલુકાના પટેલોને	૧૭૮૧
ધરતનું મંડાણ	૧૭૮૨
ના. વાલસરાય જોગ—	૧૭૮૬
અંગરેજી	૧૭૮૨
માઈ મુરતમાં બાપણ	૧૭૮૬
આપણી આશા	૧૮૦૦
ફોરેસ્ટરી કાવ્ય	૧૮૦૩

લેખ	પૃષ્ઠ
કુવલ્લુ હસ્તલિખિત વર્તમાનપત્રો	૧૮૦૪
કુમ્ભી, શૈક્ષણિકાદિના કાગળ	"
કુન્નમે' રાખેશે પગાર	૧૮૦૫
કુસામુદાયિક હીલચાલનાં નોંધ	"
કુછાપાં સામે કુખેશ	૧૮૦૭
કુખંજનનું અધિદાન	૧૮૦૮
કુખંજનમાથી એક ચેતવણી	૧૮૦૬
અધિકારમાં ત્રાસ	૧૮૧૦
સ્વરાજની શરતો	૧૮૧૧
સરકારી જવાબ	૧૮૧૩
ઝોરખપુરનો ગુન્હો	૧૮૧૫
શિશુસપાત્ર સેવક કેમ ?	૧૮૧૭
'નથી આવડતું'	"
'નવજીવન'નો વિરોધ	૧૮૧૬
રાષ્ટ્રીય શાળાઓ વિષે	૧૮૨૦
શરીરસંપત્તિ	"
રામદાર અને યાજ્ઞસ	૧૮૨૨
અન્યત્રો વિષે	૧૮૨૩
ગુજરાતના એક કવિ એશિયાના	
એક જ કવિને	૧૮૨૫
જાણવાનું પ્રશ્નો	૧૮૨૬
કુવરનો ધા	૧૮૨૮
કુઆલો બાલ્કો	૧૮૩૬
કેમ્પી અવાજ	૧૮૪૧
જેલીએનું શું ?	૧૮૪૬
બાંદોડીની પ્રજા પ્રત્યે	૧૮૪૭
ગુજરાતીમાત્રને	૧૮૪૮
અમદાવાદ અને સુરતના	
શહેરીઓને	૧૮૪૯

લેખ	પૃષ્ઠ
હસાના દરખાસ્તો સત્યાગ્રહ	૧૮૪૯
ગોવિંદજી વસનજીનો કેસ	૧૮૫૦
બાટીયા બાલકઅહેનોનો	૧૮૫૨
કુઝી, રાયની પ્રસ્તાવના	૧૮૫૩
કુકુકાર	૧૮૫૪
કુછટાદાર	૧૮૫૬
અમદાવાદ સુરતની કસોટી	૧૮૫૯
કલકત્તાની જેલમાં	૧૮૬૨
મોથ કેમ અપાય ?	૧૮૬૩
ઝરીયામાં સવિનય ભંગ	"
એન્જ-સીમાં વડાસાત	૧૮૬૪
આથી કલહ	૧૮૬૫
'આભાસિદ્ધ અદ્વૈત' અંગ	૧૮૬૬
મોતીલાલ તેજવત અને બીકો	"
પદ્દેશી કાપડની ઝાઝી	૧૮૬૭
અમદાવાદની વ્યવસાયિકાઓ	૧૮૬૮
'નવજીવન'નો અધિકાર નથી	૧૮૬૯
ખાદીનો ભરોવા	"
મારી નિરાશા	૧૮૭૦
કુસુકાર ખાદી ?	૧૮૭૧
સ્વદેશી વિનં આદી	૧૮૭૮
મહાસમાનો કર	૧૮૮૧
અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી	૧૮૮૩
વેપારીઓની ચિંતા	૧૮૮૪
કુપતંગત્વ	૧૮૮૫
કુન્ને હું પકડાઈ—	૧૮૮૮
કુઆલિસા	૧૮૯૨
નાસીપાસી	૧૮૯૭

લેખ	પૃષ્ઠ
અસહકારની અણુસમજ	૧૮૯૮
એ નાટક ન હતું	"
એક વર્ષનો અનર્થ	"
કામો કાન	૧૮૯૯
સહરાનું રણ	"
ધાંધલથી ન મળે	"
સ્વરાજના મીઠી	૧૯૦૦

લેખ	પૃષ્ઠ
શાન્તિ વિશે ખેડકારી	૧૯૦૦
ખાદીપ્રચાર	૧૯૦૧
કપાસની મોસમ	૧૯૦૨
લવાદ-પંચાયત	"
કેસરની અપવિત્રતા	૧૯૦૩
જેલનો અનુભવ	"
મહાસભાના અંધમકત ન થઈએ	૧૯૦૪

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧

ગાંધીજીનો મુક્તમો

ગિરફતારીની વિગત	૧૯૦૭
અદાલતમાં	૧૯૦૮
જેલમાં મુલાકાત	૧૯૧૧
જેલમાં ગાંધીજી	૧૯૧૨
ફદ્દામજીને કાગળ	૧૯૧૬
કતિહાસનું પુનરાવર્તન	૧૯૨૧
ફલેખી એકસર	૧૯૩૦

પરિશિષ્ટ ૨

ગિરફતારી પછી પ્રસિદ્ધ

થયેલા લેખો

ફેદ્દો ચિતાર	૧૯૩૬
ફઅલિસા વિશે વધુ	૧૯૩૯
ફરેશીયાનો હથોળ	૧૯૪૧

પરિશિષ્ટ ૩. ઠરાવો

રોલેટ કાયદા વિશે અરજી	૧૯૪૩
અમુતસર કૌંઝેસનો ઠરાવ	૧૯૪૪
ગુજરાતનો ઠરાવ	૧૯૪૫
કલકત્તા કૌંઝેસનો ઠરાવ	૧૯૪૮
નાગપુર મહાસભાનો ઠરાવ	૧૯૫૦
હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અંધારણ	૧૯૫૪
પ્રાન્તિક સમિતિઓ માટે	૧૯૬૨
ખેડવાડાનો ઠરાવ	૧૯૬૫
મુંગઢની મહાસભિતિના ઠરાવો	૧૯૬૬
મુંગઢની કારોબારી સમિતિના ઠરાવો	૧૯૬૭
બાહેરનામું	૧૯૬૯
દિલ્લીની મહાસભિતિના ઠરાવો	૧૯૭૧
અમદાવાદ મહાસભાનો ઠરાવ	૧૯૭૨
બારડોલી તાલુકાની પરિપક્વતા ઠરાવ	૧૯૭૬
બારડોલી-દિલ્લીના ઠરાવ	૧૯૭૭

અનુક્રમણિકા

કક્કાવાર

લેખ	પૃષ્ઠ
મંકલેશ્વરનું બાપણ	૬૩૯
મંગલવિદિ	૧૭૬૨
મંચેન્દ્ર બાઈની કાજીલાત	૧૭૬૬
મંચેન્દ્ર બાઈઓને	૧૨૩૦
મંચેન્દ્ર વિદ્યા અને રવિબાઈ	૧૧૫૭
પંચમ દુકમ	૧૦૫૭
તિસચેતકિત ક્યાં કરતી ?	૧૬૧૯
મદાલતો અને નિરાશો	૪૩૧
મદાલતોની ઇન્કરનાળ	૧૫૬
મદાલતોમાં ઇન્કરનાની	૧૮૬૯
મનુકરણીય	૧૨૪૦
મનુકરણીય પહેલ	૧૨૬૦
મનોખા લડત	૧૬૨૧
મન્યન્દ પરિપક્વ	૯૯૫
મન્યન્દપોદાર	૧૬૩૬
મન્યન્દે પ્રિયે	૮૭૧, ૧૪૩૫, ૧૮૨૩
મન્યન્દે વિષે વધુ વિચાર	૭૨૧
મન્યાયની અસદિશ્ણુતા	૬૫
મપવાસ પછી	૧૬૦૦
મપ્રામાણિકતા	૯૭૧
મધ્વાઓ	૧૬૨૯
૧. અબદુલ બારીના હુદગાર	૧૬૩૦
૨. અબદુલ બારી સાહેબ	૪૧
મમદાવાદ અને સુરતના શહેરીઓને	૧૮૪૯

લેખ	પૃષ્ઠ
અમદાવાદ, નડિયાદ ને સુરત	૧૭૭૪
અમદાવાદના મીલમાલિકો	
અને કામદારો	૩૧૭
અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી	૧૮૮૩
અમદાવાદની સ્વયંસેવિકાઓ	૧૮૬૮
અમદાવાદ મહાસભાનાં બાપણ	૧૭૧૧
અમદાવાદમાં મીલમાલિકો અને કામદારો	૩૩૨
અમદાવાદ સુરતની કરોટી	૧૮૫૯
“અમારી મુશીબત તમને અમર ન પડે”	૮૧
અમારો વિદેશ	૧
અમારો સંઘ	૧૩૦૬
અમૃત ચોખીયું	૧૨૧૭
ફૂઅલીગઢ કોલેજના ટ્રસ્ટીઓને	૫૮૧
ફૂઅલીગઢ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માયાપો પ્રત્યે	૬૩૧
ફૂઅલી બાઈઓ	૧૮૩૬
અલી બાઈઓ અદાલતમાં	૧૪૪૧
અલી બાઈઓની છૂત	૧૩૭૫
અલી બાઈઓની પ્રતિજ્ઞા	૧૧૧૬
અલીબાઈઓનો સાથી	૧૪૩૫
અલી બાઈઓ પર આક્ષેપ	૧૨૪૧
ફૂઅવળી સલાહ	૯૯૨
અશાન્ત અસહકારી	૧૦૭૪

૨૦૦૬

કક્ષાવાર

કેષ	પૃષ્ઠ
આશ્રદા	૧૧૧૦
અસન્નતા	૧૦૨૫
અસહકાર	૩૭૫
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
આસહકાર કે સત્યાગ્રહ ?	૮૭૭
અસહકારની અણસમજ	૧૮૬૮
અસહકારમાં કેમ દીલ થાય છે ?	૩૩૮
આસહકારી બચાવ કરે ?	૧૧૧૦
અસ્પૃશ્યતા	૧૩૧૬
અસ્પૃશ્યતાની મર્યાદા	૧૨૪૮
અસ્પૃશ્યતાનું ફળ	૧૪૫૨
અસ્પૃશ્યતા વિનં રાષ્ટ્રીયતા	૧૩૦૧
અસ્પૃશ્યતા વિષે શોક	૬૬૮
આહિંસા	૧૮૬૨
આહિંસા ના લક્ષ્ય	૧૬૩૩
આહિંસાલક્ષ્ય	૧૧૦૬
આહિંસાપાલન	૧૫૮૮

આ

આગળ લખો	૮૪૭
આગળી યુગરત રાજકીય પરિષદ	૬૯, ૪૩૪
આશ્રદા	૧૬૨૮
આ તે શું હાથરશાહી ?	૭૩૬
આત્મનિર્ણય	૧૫૬૩, ૧૬૦૪
આત્મશુદ્ધિની અસર	૧૨૧૩
આપણી દસોડી	૧૧૨૮
આપણી ખિલાફત	૧૪૦૬
આપણી બવાબદારી	૧૨૦૮

કેષ	પૃષ્ઠ
આપણી ત્રીઓ	૧૨૦૦
આપણી ફરજ	૪૦૯
આપણી સ્થિતિ	૧૬૨૨
આપણું રક્ષણ	૧૭૭૫
આપણોગનો લક્ષ્ય	૩૬૦
આપણી બાચા	૧૮૦૦
‘આભાષિત અદર્શ અંગ’	૧૮૬૬
આમાં વિદ્યો	૧૬૮૨
આયલેન્ડનો યજ્ઞ	૧૬૬૬
આવતી બેઠક	૧૪૬૦
આવતી મહાસભા	૧૬૧૬
આવતી મહાસમિતિ	૧૬૬૩
આજ્ઞાવાદ	૧૪૭૨
આસામના અનુભવ	૧૩૨૫, ૧૩૩૧
હ	
‘હરમાઈલી શિક્ષક જમાતને અપીલ’	૧૫૦૪

ઉ

ઉત્તર-દક્ષિણ	૧૭૬૭
ઉત્તરમાં મુસાફરી	૧૦૬૫
ઉદાર બક્ષિય	૧૫૧૭
ઉપો ન્યાય	૮૯૧
ઉપવાસ અને પ્રાર્થના	૭૬
ઉપાય	૧૪૫૬

ઝ

‘ઝાંખિઓના વંશજો’	૮૭૦
------------------	-----

એ

એક અંગ્રેજ બાઈનો આશીર્વાદ	૧૭૭૬
---------------------------	------

અનુક્રમિકા

૨૦૦૭

લેખ	પૃષ્ઠ
એક અત્યંતનો 'પુલ્લો પત્ર'	૧૦૬૫
એક જામિના આશીર્વાદ	૧૭૪૮
એક ચર્ચા	૪૦૧
એક જા.ઉપાય	૧૬૦૩
એક ટુંકી વાતચીત	૧૨૧૫
એક દગલું બસ થાય'	૮૪૨
એક રોયુટી કમીશનરનું ખૂન	૪૬૮
એક સ્થિતિ સંવાદ	૩૯
એક દાકતરનો અનુભવ	૧૪૩૧
એક નમ્ર સૂચના	૩૦૨
એક પારસી બહેન	૧૨૭૬
એક પારસી બહેનનું ધનાંત્ર	૧૦૩૪
એક પારસી બાઈનો બચાવ	૧૦૫૮
એક દેશદાર	૧૬૮૦
એક બીજી શંકા	૧૨૪૧
૧૧ એક મહત્વનો પ્રસંગ	૧૧૯૮
૧૧ એક મિત્ર અનુભવ	૮૮૮
એક વર્તિના અનર્થ	૧૮૯૮
એક વર્ષ પૂરું થયું	૨૮૩
એક વિચિત્ર સરસુલર	૫૦૧
એક શંકા	૧૨૪૬
એક સલાહ	૭૦૧
એક સલાહકાર	૧૫૩૧
એક સુંદર નમુનો	૪૪૪
એકાન્તની વાત	૫૬૨
એજન્સીમાં વધીલાત	૧૮૬૪
એ નાટક ન હતું	૧૮૯૯
એક માર્ગો ક્યા ?	૧૦૮૭
એક સુ ઉપર	૧૬૪૫

લેખ	પૃષ્ઠ
એગ્રિસામાં દુકાળ ૩૦૩, ૩૧૬, ૪૧૬, ૫૦૩	
ક	
ફકેન્કે ચમત્કારિક કરો	૧૫૧૬
કર્નેશ	૧૬૨૬
કટાયેલી તોપો	૧૧૪૭
કપડવંજ અને ઠાસરા	૧૬૫૩
કપાસની મોસમ	૧૯૦૨
કરો છંકાર	૧૭૬૪
કરોચીમાં શાન્તિબંધ	૧૨૯૨
ફકરોડ કરો!	૧૧૮૧
કરોડ કર્યો!	૧૧૬૬
કર્મયુગનો પ્રવેશ	૬૪૨
ફકલક્તા કૌશલ	૪૮૫
કલક્તા કૌશલનાં બાળજી	૪૯૦
કલક્તાના કડવા અનુભવ	૧૩૬૩
કલક્તાની જેલમાં	૧૮૬૨
કલક્તાનું બાળજી	૭૪૬
કલક્તા મહાવિલાસની	
પ્રતિજ્ઞા	૮૮૨
ફકલિની ચિન્તા	૧૧૨૫
ફકલિની ચોરી	૧૪૫૬
કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ	
દામોરનું આગમન	૨૪૩, ૨૬૦
ફકસોડીના દિવસ	૧૨૬૬
કાલીયાવાડ	૧૭૬૩
કાલીયાવાડના રામમહારાજનો	
પ્રત્યે—	૧૨૯૬

લેખ	પૃષ્ઠ
કાલીવાવાડીઓને	૧૧૮૨
કાલીવાવાડીઓ પ્રત્યે	૯૧
કાલીવાવાડી વિવેક	૨૮૧
કાંતવાની તરફેણમાં	૧૫૪૩
કાણુવનો હાકો! (૧-૨)	૧૦૭૯
” ” (૩)	૧૧૪૩
કામદાર અને દાબલ	૧૮૨૨
કામદારોની સમામાં ભાષણ	૩૮૬
કામદારોને	૧૪૮૩
કારોબારી સમિતિ	૧૬૮૪
કાર્યકુશળતા	૧૦૬૧
કાલોલના હિન્દુઓ	૧૦૬૬
કાવ્યરસ	૧૭૪૪
કાશીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
કિંમતી કારણો!	૧૬૦૪
કુક્રી લોકો	૨૫૪૬
કુલપતિના આશીર્વાદ	૬૫૫
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
કેટલાની ગેઠવણુ ?	૧૩૬૯
કેટલા પાણીમાં ?	૧૮૬૪
કેટલીક ગુચવણોનો ઉકેલ	૩૨૫
કેટલીક શંકાઓ	૭૨૦, ૧૦૧૩
કેટલીક હરકતો	૬૧૮
કેવનો ભય	૧૬૨૩
કેસરની અપવિત્રતા	૧૯૦૩
કેળવણીનું સાધન	૯૪૨
કૌઝેસ	૧૪૯
કૌઝેસનું સ્થાન	૪૨૧
કોણુ જોડાઈ શકે ?	૧૦૯૦

લેખ	પૃષ્ઠ
કોને ક્યાંદો ?	૧૨૪૩
કોઈનો તિરસ્કાર	૨૫૮
કોથ આવે ત્યારે શું કરવું ?	
કાલિક અને સ્થાયી	
ખ	
ખાણા પછીનું ભાષણ	૧૩૩૯
ખાદો ક્ષણભંગુર છે ?	૧૫૪૨
ખાદોના ઉપયોગ	૨૭૭
ખાદોની કિંમત	૨૨૦
ખાદોની ટોપી પર ગટાબ	૧૫૦૪
ખાદોની પ્રતિજ્ઞા	૧૦૨૪
ખાદોના ઉપયોગ કરનારાઓને સાર	૩૧૫
ખાદોના ભરાવો	૧૮૬૯
ખાદોનો મદિમા	૩૨૮, ૯૫૪
ખાવાની સગવડ	૧૩૬૯
ખિલાફત	૨૦૨
”	૨૪૭
”	૨૫૩
”	૨૭૩
”	૩૬૧
”	૩૫૧
ખિલાફત	૯૪૯
ખિલાફત અને સુરેદોલ્લ	૧૧૩
ખિલાફત અને સ્વદેશી	૩૭૮
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૪
ખિલાફત ‘નોટ’	૧૦૯૦
ખિલાફત પરિપદ્ધ	૧૭૨૦
ખિલાફત વિષે અમલની ચર્ચા	૩૦૮

અનુક્રમણિકા

૨૦૦૯

લેખ	પૃષ્ઠ
ખેડા જિલ્લામાં ગાંધીજી	૬૩૩
ખેડા પ્રકરણ	૫
ખોળ બાઈબલનેત્રે	૧૭૭૯
ખ્રિસ્તીઓમાં નવૃત્તિ	૧૭૨૨
જા	
જંગલપરરાત્રને પત્ર	૧૪૭૦
ગરુ વર્ષ	૮૯
ફોરોએના વાલી	૧૧૬૮
ગાંડાણ	૩૩૬
ગાંધીજી ગુજરાતમાં	૧૦૨૭
" "	૧૦૪૨
" "	૧૦૫૩
ગાંધીજીની કનરની મુસાફરી	૯૦૪
જંગલપરરાત્રની વૃત્તાની	૧૬૨, ૧૮૭, ૨૦૯
જંગલપરરાત્રની મનોદશા	૧૧૩૧
જંગલપરરાત્રની મુસાફરી	૭૦૩
ફોરો એ કહેતી ?	૧૫૬૫
ગીતામાં રંગીયા	૧૪૮૭
ગુરુવાચેલું કોટું	૩૦૬૭
ગુજરાતના અનુભવ	૧૦૬૭
ગુજરાતના એક કવિ એશિયાત	
એક જ કવિને	૧૮૨૫
ગુજરાતની પરીક્ષા	૧૪૨૦
ગુજરાતની પસંદગી	૪૬૫
ગુજરાતની ફરજ	૩૮૩, ૪૯૯, ૧૧૩૭
ગુજરાતની બહેનો	૧૭૨૮
ગુજરાતની ભેટ	૮૬
ગુજરાતને સલાહ	૪૦૨

લેખ	પૃષ્ઠ
ગુજરાતને સુયોગ	૧૭૨૭
ગુજરાતનો નિશ્ચય	૧૧૧૭
ગુજરાત પરિવહ	૧૧૪૯
ગુજરાત બદારના	
ગુજરાતીઓને	૧૧૦૪
ગુજરાતમાં આપજોગ	૧૧૮૪
ગુજરાતમાં વસતા	
ધનિકવર્ગને	૧૧૦૩
ગુજરાત શું કરશે ?	૧૩૬૬
ગુજરાતીઓને	૧૦૨૧
ગુજરાતીનો પથાપાપ	૧૭૪૩
ગુજરાતીમાત્રને	૧૮૪૮
ગુજરાતવાસીનું વ્યાખ્યાન	૯૮૨
ફોરોએ કપર વાતચીત	૭૫૮
ફોરોએ ખાલી ?	૧૮૭૬
જેળી અવાજ	૧૮૪૧
જોરખપુરના ગુલો	૧૮૧૫
આવિદહ વસનજીનો કેસ	૧૮૫૦
આદાતીમ. થી પાંચો	૧૪૫૬
ગોસ્તા	૪૨૫
ગોસ્તા કેમ કરાય ?	૫૧૩
ધ	
દાપબુનો દોષ ?	૧૨૪૭
ધોડા કે ગાગર ?	૧૨૦૮
ફરનો ધા	૧૮૨૮
ફરનો વાદળ	૯૦૨
ધેલું ખર્ચ	૪૮
ચ	
ફોરોએ પુનરાવૃત્તિ	૧૫૦૯

લેખ	પૃષ્ઠ
ચાંદોનો ત્યાગ	૩૧૯
ચાર દહાડાનું કનુંવ્ય	૧૧૬૧
ચાલતા ક્રમ	૧૭૭૨
ફૂંટીરાળા-પેરાળા	૧૫૪૬
ચુટણીઓની નિષ્ફળતા	૬૭૯
ચોથ કેમ અપાય ?	૧૮૬૩
ચોથી હોળી	૧૫૧૮
† ચોપાટી પરનું બાપણ	૬૨૮૭
† ચોમેર નમ્રતિ	૫૮૩, ૬૧૦
ચોર લૂંટારાઓનો ભય	૧૨૬૧
ચ્હાની ફકાનો	૫૭૫
છ	
છઠ્ઠી અને તેરમી એપ્રિલ	૨૪૫
છાપખાનોનો કાયદો	૨૫૩
ફૂંછાપાં સામે ઝૂમ્બેચ	૧૮૦૭
છીંદવાડનું બાપણ	૮૦૯
ફૂંછટાદોર	૧૮૫૬
ફૂંછી પોલીસ	૧૬૦૭
ફૂંછી પોલીસનો કાય ?	૧૬૧૮
છિવટે જેલ મળી	૧૫૧૫
જ	
જગતનો તાલ (૧)	૬૧
„ „ (૨)	૭૧
„ „ (૩)	૮૪
„ „ (૪)	૯૮
જનસમાજની દૃષ્ટિએ સહિત્યનો	
વિચાર	૨૬૮
ફૂં જમે રાણેસો પમાર	૧૯૦૫

લેખ	પૃષ્ઠ
બપોરે ને ચમણપથ	૧૩૦૭
બલીયાંવાલા આમ સ્મારક અને લોકનમૃતિ	૨૬૭
બનાવનો બવાન	૭૧૫
બલુવાળેમ પ્રમો	૧૮૨૬
બનાનાં સ્થળો	૧૦૪
બન બપ ચણ માલ ન બપ	૧૭૩૬
બમીનમાંથી સુખિત	૮૦
બહેરખળો કેમ ન લેવી ?	૪૪
ફૂંછેરાતની બીક	૭૮૦
ફૂંછવદ્યાની ખાતર—	૧૬૧૦
બૂન પછી	૧૨૧૧
બૂનામડનું ગાંડપણ	૩૯૨
બૂની મૂડી	૩૭૦
જેલનો અનુભવ	૧૮૦૬
જેલ મહેલ	૧૦૨૧
જેલમાં કામ કરવું કે નહિ ?	૧૭૦૧
જેલમાં ગાંધીજી	૧૮૧૨
જેલમાં ભક્તો	૧૭૨૭
જેલમાં મુલાકાત	૧૮૧૧
જેલમાં લાંબણ	૧૫૧૪
જેલ શા માટે ?	૧૫૧૫
જેલીઓનું શું	૧૮૩૬
ને સાચા હોય તો—	૧૭૩૭
ને હું પકડાઉં—	૧૮૮૮
ને હું પકડાઉં તો—	૬૧૪
નેડા ક્યાં ઉતારવા ?	૧૩૬૯
ઝ	
ઝરીયામાં સવિનય બંન	૧૮૬૩

અનુક્રમણિકા

૧૦૧૧

કે.અ.	પૃષ્ઠ
કુચ્છેશ	૧૪૦૨
૬	
'ટાકમ્સ'ની ટીકા	૧૯૧
ટીકાની અનાવશ્યકતા	૧૦૭૩
ટૅનરીઓ	૧૦૬
ટોપીનો હોમ	૧૩૦૬
ટ્રાન્સવાલના એશિયાવાસી	૪૫
૭	
લીક ક્યુ	૫૫
૮	
ડબ્બો કાન	૧૮૪૬
ડબ્બો ઓફ કોર્નોટ	૭૮૫
ડૅના. ડુબ્બો ઓફ કોર્નોટને	
પુલ્કો પત્ર	૮૫૮
૯	
દસાના દરવારનો સત્યાગ્રહ	૧૮૪૮
'દેડ લોકોને એદિશો'	૧૪૮૮
૧૦	
તલવારત્યાગની એક છત્ર	૬૭૩
તલવારનો ન્યાય	૪૨૭
ફતારવહેવાર પર બંધી	૯૨૩
ફતાલીમની જરૂર	૫૬૦
ફતાલુકા માટે આદર્શ	૧૫૪૫
તુર્કી	૧૫
ફતુહીનો સવાલ	૬૭
ફતેમાંથી લેવાનો પાઠ	૯૨૪
ત્યાગ અને ઉત્પત્તિ	૧૨૫૬
ફૂધી. ત્યાગીનો પત્ર	૧૫૪૭

કે.અ.	પૃષ્ઠ
મળ પ્રસંગો	૩૦૬
મળ ભય	૧૬૮૨
મળ મોહ	૪૫૭
નિવિધ તાપનું નિવાસ્ય	૯૪
૧૧	
થાક	૧૪૪૭
થોડા પ્રસંગો	૧૭૨૬
૧૨	
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૦૭, ૧૦૮૧
દક્ષિણ આફ્રિકાથી મદદ	૧૨૨૫
દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૬
દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૮૭
દગાથી કેમ બચાય ?	૧૩૨૮
દત્તમંડળ	૧૪૩૪
દયાધર્મ	૧૫૮૬
દાગીના વગેરેનું શું ?	૧૦૧૪
દુદાઈગોળો	૯૮૦
દાદની આવક	૧૦૫૮
દાસ પકડાયા ?	૧૬૫૩
દાહોદનાં બાપણો	૨૨
દિક્કીમાં દગાણ	૨૯૮
દુદિદાબુલ	૭૦૬
દીવાળી	૧૪૩૫, ૧૪૮૫
દીવાળી કેમ ઉજવાય ?	૫૭૦
દુઃખીને દિલાસો	૯૮
દુઃખી પંજાય	૧૩
દહતા તથા વીરતાની આવશ્યકતા	૫૧૩
દુદેવતાઈ પુરુષ	૧૧૦૮

લેખ	પૃષ્ઠ
ફિદાઈયું દાસ	૧૬૫૬
ફિદાઈયું દાસ અને ના. રાનાઈયો	૧૬૫૪
ફિદાઈયુંની ગર્જના	૧૭૪૫
ફેશી રાજ્યો	૧૫૬૮
ફેશી રાજ્યોમાં શાહગઢ	૧૭૨૨
ફેશી રાજ્યોમાં શું કરાય ?	૧૦૭૩
દોસ્તીનો ન્યાય	૧૭૪૦
ધ	
ધન્ય એ ધર્મપત્ની !	૧૩૮૫
ધન્ય એ સ્ત્રી !	૧૬૭૯
ધર્મ ઉપર હાથ	૧૮૦૩
ધર્મ કરતાં ધાડ	૧૭૦૭
ધર્મ કે અધર્મ ?	૧૩૬૭
ધર્મને નામે ધાડ	૧૪૩૬
ધર્મસંકટ	૧૧૦૬
ધર્મસંકટ પર છત	૬૭
ધાંધલથી ન મળે	૧૮૬૪
ધારવાડું રમખાણ	૧૨૨૮
ધારાસભાનો બહિષ્કાર	૩૯૪, ૫૦૫
ધારાળા, ગરાસીઆ વગેરે ભાઈએને	૧૬૨૬
ધોરી માર્ગ	૧૬૩૪
ધોળામાં કાળું	૮૭૦, ૮૭૧
ધોળી ટોપી	૧૦૯૧
ધોળી ટોપી	૧૨૬૪
ધોળી ટોપીનો પ્રતિબંધ	૯૪૩
ધોળી ટોપી સામે ઝુબેશ	૧૬૯૭
ન	
નડિયાદ અને ખારેજીના દંડ	૭

લેખ	પૃષ્ઠ
નડિયાદનો પ્રયત્ન	૧૭૩૦
નડિયાદ-ખારેજીનો દંડ	૫૬
નડિયાદમાં સ્વદેશીનો પ્રચાર	૨૩૭
‘નથી આવડતું’	૧૮૧૭
નમ્રતાની બરડર	૭૯૧
‘નવજીવન’ કેમ ચલાવાય ?	૩૭૪
નવજીવન કલમ	૫૧
‘નવજીવન’ની જામીનગીરી	૨૦
‘નવજીવન’ની ભાષા	૭૪૩, ૧૦૨૦
‘નવજીવન’ની સ્થિતિ	૨૪૧
‘નવજીવન’નું નવું વર્ષ	૪૬૫
‘નવજીવન’નો તરબુસો	૪૬૯
‘નવજીવન’નો બહિષ્કાર નથી	૧૮૬૯
‘નવજીવન’નો વિરોધ	૧૮૧૯
‘નવજીવન’માં ભૂલો	૧૬૮૩
નવ મહિનામાં સ્વગત્ય	૭૫૭
નવસારીના પારસીઓ	
આગળ	૧૦૩૭
નવા વાઈસરાય	૯૭૬
નવા વાઈસરાય	૧૦૮૭
નવી પ્રતિજ્ઞા	૧૨૮૧
નવું વર્ષ	૯૦
નાગપુરના અન્યજ્ઞે આગળ	૭૭૫
નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ	૭૬૬
નાટકશાળામાં ખાદી	૧૫૬૮
નાની કોમો	૧૬૩૧
નાની કોમોનું શું ?	૧૫૪૫

લેખ	પૃષ્ઠ
ફતવાની મીમાંસા	૧૩૫૦
જનાશિક્ષમાં ગાંધીજી	૬૪૨
નાસીયાસી	૧૮૫૭
નિગ્રહ અને ગ્રંથમ	૫૦૬
નિરાશા	૪૧
નિરાશા નહિ	૧૧૨૩
નિરાશા નહિ	૧૬૬૭
નિર્દોષ ટોપી	૧૧૪૮
ફિર્દોષ સામે ગુન્હેગાર	૧૫૫૬
નિર્જયતાની આવશ્યકતા	૧૭૩૩
નિર્મિતિ પશ્ચાત્તાપ	૧૨૭૭
નિરાશો	૫૨૬
નિઃકરીયાત વર્ગને	૧૫૧૭
નિઃકરીની સ્થિતિ કેમ સુધરે ?	૬૪૫
નોન-કો-ઓપરેશન	૨૯૬

૫

પંચમદાયન	૧૨૨૦
પંચમદાસમાં વેદ	૨૧
પંચમ્ય કમિટી	૬૦
પંચમ્યના અન્યાયની ભરપાઈ	૩૮૨
ફંચમ્યનું અસિદ્ધાન	૧૮૦૮
પંચમ્યને મદદ	૧૦૩
પંચમ્યના પત્ર (૧)	૧૦૧
” ” (૨)	૧૧૦
” ” (૩)	૧૧૫
” ” (૪)	૧૨૦
” ” (૫)	૧૨૬
” ” (૬)	૧૩૮

લેખ	પૃષ્ઠ
પંચમ્યનો પત્ર (૭)	૧૪૪
” ” (૮)	૧૪૮
” ” (૯)	૨૦૫
” ” (૧૦)	૨૨૨
” ” (૧૧)	૨૨૪
” ” (૧૨)	૨૨૬
” ” (૧૩)	૨૩૩
” ” (૧૪)	૪૦૩
” ” (૧૫)	૪૩૬
પંચમ્યના સામલો	૧૨
પંચમ્યમાં ગાંધીજી ૯૮૪, ૯૮૬, ૧૦૦૦	
ફંચમ્યનું કારણ	૧૪૫૪
પણ કેળવણીનું શું ?	૯૪૧
પણ પુરુષનું શું ?	૧૭૩૪
પણ હવે ?	૧૨૪૫
ફંચમ્યનુદય	૧૮૮૫
પતિત બહેનો	૧૩૩૮
પધારો કર્નલ પ્રતાપસિંગજી !	૧૬૫૧
પરગણુ પારસીઓ	૧૩૫૫
પરદેશને નુકસાની ?	૧૧૫૨
ફંપરદેશમાં વસતા હિન્દીઓ	૨૮૬
ફંપરદેશમાં હિન્દીઓ	૧૪૨
પરદેશી કાપડની ચોરી	૧૮૧૭
ફંપરદેશમાં પ્રચાર	૮૧૫
ફંપરદેશના સાથેની રાજ્યનીતિ	૧૪૮૯
પરિશિષ્ટો	૧૯૦૫
પરીક્ષા	૧૫૩૭
૫ વત્રતાની ૬૬	૧૬૨૪

કે.અ.	પૃ.ક.
પહેરાનું શું ?	૧૭૬૫
પાંચેથી ઉતર્યા	૧૬૦
પારમાર્થિક હડતાળ	૧૩૫૯
પારસીઓની મદદ	૮૭૨
પારસીઓ પ્રત્યે	૯૩૫
પારસીઓ વિષે વધુ	૯૫૨
પારસી બહેનો	૧૬૭૯
પારસી બહેનોને	૧૩૦૯
પારસી બાળબહેનોને	૧૬૫૫
પારસી રસ્તમજીની સંભાવત	૭૪૫
પારસી સંભાવન	૧૨૧૦
પારસી સ્વયંસેવકો	૧૪૫૪
પીઠાં પર પહેરા	૧૨૨૭
'પીપલ્સ ફેર'	૧૫૦૨
પૂજનો અધિકાર	૧૨૮૦
પૂતાની બહાદુરી	૧૭૪૬
પૂર્વ આફ્રિકા	૧૪૧૫, ૧૪૫૨
†પૂર્વઆફ્રિકામાં પ્રજાળ વિરોધ	૧૬૦
રોષાત પ્રકારનું	૧૬૩૫
'રોષાત તરફ દોરવા માગો છો'	૧૨૨૬
રોષાત પર દોષયાની ટેવ	૧૬૮૦
પ્રજાને વિનંતિ	૬૨૦
†પ્રત્યેક અંગ્રેજને	૫૭૭
પ્રદર્શન	૧૬૫૧
†પ્રમુખ વિના શું કરશું ?	૧૬૧૪
પ્રવાસનો અન્ત	૧૪૩૧
પ્રવૃત્તિને કેમ પોપચી ?	૭૬૩
પ્રાચીન રેડીયો	૧૦૫

કે.અ.	પૃ.ક.
પ્રાથમિક શાળાઓના	
શિક્ષકોને	૫૩૧
પ્રેક્ષકોની સગવડ	૧૪૫૩
†પ્રેસ એક્ટ અને મિ. હોર્નામિન	૨૫૧
ફે	
રીજી	૧૦૯
રીજીની લડતનું સ્વરૂપ	૧૯
શુ	
શુભાગ અને બિહારમાં ગમગીત	૮૭૯
શુભાગના નવજીવનોને	૭૬૭
શુભાગની ગમગીત	૮૪૬
શુભાગમાંથી એક ચેતવણી	૧૮૦૯
શુભાવ કરેલો ?	૧૨૧૨
અતાવનું કેને ?	૧૦૨૬
'અંધુ'નો અર્થ	૨૬૬
અસિદ્ધાનનું ક્ષણ	૧૭૪૭
અસિયામાં નાસ	૧૮૧૦
અધિકાર પ્રશ્નોત્તરી	૧૨૪૫
અધિકાર વિ. સ્વદેશી	૧૯૪
અહેનોનું અસિદ્ધાન	૧૧૫૧
અહેનોને	૧૮૧, ૧૪૧૨
બહેનોને અનુજી	૯૪૧
બહેનો પ્રત્યે	૩૭, ૪૯, ૧૧૬૦
બારડોલી	૧૧૪૮
બારડોલી-આજીંદ	૧૭૩૮
બારડોલી-આજીંદને	૧૫૬૪
બારડોલી તાલુકાના પંચેશાને	૧૭૮૧
બારડોલીની પ્રજા પ્રત્યે	૧૮૪૭

લેખ	પૃષ્ઠ
બારેજીનો દંડ	૮૨
બાળકોનો આશીર્વાદ	૧૩૪૩
બાળવધ	૧૫૫
બાળનું જ્ઞાન ?	૧૨૩૭
ફિનિતિ	૧૨૫૮
જિહ્વારમાં ગાંધીજી	૭૩૨, ૮૬૪
જિહ્વારમાં સખ્તી	૮૬૯
બીજાઓનું શું ?	૧૭૩૬
ફળીજી નેતાઓ	૧૪૮૮
બીજો ફાપલો	૧૭૨૬
ફુલસાંદભરતો બનાવ	૧૪૭૮
ફોં અંગ્રેજોનો જવાબ	૭૧૫
એ કાગળો	૨૭૦
ફોફો બળવો	૧૫૩૩
ગેલગામની સ્ત્રીઓ આમળ	૬૮૫
અક્ષયર્ષ કેમ પળાય ?	૧૫૨૯
બ	
ભર્યનું આખ્યાન	૬૩૬
ભર્યનાં બાપજી	૧૧૧૯
ફબલો ભરવાડ	૧૨૨૨
ફબાર્ડ હોનિમેન વગેરે	૧૦૮૬
ભાટીમા ભાઈઅહેનોનો	૧૮૫૨
ભાષા અને વિચાર	૬૯૪
બિવાની પરિપટ્ટ	૬૨૫
બીજી સવાલ	૧૫૩૨
બેદ	૧૬૦૧
બોળો ભગત મોચી હતા ?	૧૨૯૭
મ	
મજૂર બહેનો	૬૭

લેખ	પૃષ્ઠ
મજૂરોની સ્થિતિ	૨૧૭
મજૂરોનું કલ્યાણ	૨૮૮
મજૂરોનું મહાજન	૨૩૮
મજૂરોને કપડો	૧૧૬૨
મજૂરો વચ્ચે ગાંધીજી	૧૪૭૦
મત આપનારાઓએ શું કરવું ?	૩૧૨
મલપાનનિષેધ	૯૪૧
મદ્રાસ કલાકાની મુસાફરી	૪૫૯
મદ્રાસના નાયકો	૧૭૮૫
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
મદ્રાસમાં ગુજરાતી	૧૪૦૧
મદ્રાસી	૧૪૦૦
મધુરી અને પુષ્પા	૧૧૮૭
મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૫૪, ૬૭૩
મધ્ય પ્રાન્તમાં સખ્તી	૧૧૦૧
મને કપડો	૧૨૨૬
મરજ્યાત સ્ત્રીકાર	૧૪૪૬
મરજીની તેવારી	૧૭૩૫
મરજીયા	૧૨૯૪
મુમરના ધા	૧૧૮૫
મરજી શેઠ દાઉદ મદમદ	૨૨
મર્યાદા ઓળંગી	૧૨૪૫
મૌ. મહમદઅલીવાળું આખ્યાન	૧૧૦૬
મિલ્કાબીનનું પૂત	૪૧૪
મી. મહાદેવનો કાગળ	૧૭૨૪
મહાયજ	૧૩૧૯
મહારાષ્ટ્રની યાત્રા	૧૧૦૫
મહારાષ્ટ્રયાત્રા	૬૪૭, ૬૭૬, ૬૮૨
મહારાજા કેટલો ત્યાગ માગે છે ?	૧૧૧૦

લેખ	પૃષ્ઠ
ફેમિલાસમાના અધ્યક્ષતા ન થયે	૧૯૦૪
મહાસમાના કાર્યકર્તાઓને	૧૬૮૪
મહાસમાનાં વૃત્તન અંગ	૧૫૬૯
ફેમિલાસમાના પ્રતિનિધિઓ	૧૬૬૬
ફેમિલાસમાના પ્રેક્ષકો	૧૫૦૫
મહાસમાની તયારી	૧૩૨૨
મહાસમાનું અંધારણ	૯૨૮, ૯૪૦
મહાસમાનો કર	૧૮૮૧
ફેમિલાસમાસમિતિઓ	૧૨૬૬
ફેમિલાસમિતિની બેઠક	૧૨૬૮
મદ્યમાં ગળાડો	૧૨૬૨
મંદિતાઓના વિંટગણા	૯૭
મહેમદાવાદનું બાપણ	૬૨૨
માંડવગળ	૧૩૦૪
માનર તાલુકામાં લુંટ	૩૪૫
માતા આગળ થતી હિંસા	૫૫
ફેમિલાસમાની બોગમાં	૧૨૬૨
માઆપોને	૧૬૬૮
‘મારા અનુયાયી’	૫૩૨
મારા પકડાવાથી શું થાય ?	૧૫૪૨
મારી આશા	૧૭૩૫
મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી	૯૭૭
મારી નિરાશા	૧૮૭૦
મારી પંજાબની છેલ્લી મુસાફરી	૯૨૬
મારી પ્રાર્થના	૧૦૨૬
ફેમિલા બીડ	૧૫૮૨
મારી જૂલ	૧૦૬૧
ફેમિલા જૂલ	૧૩૦૯

લેખ	પૃષ્ઠ
માઈ અગ્નિ	૧૬૨૧
માઈ સુરતમાં બાપણ	૧૭૬૬
મારો કચ્છ	૧૩૯૫
મારો દંભ (!)	૧૨૪૬
માર્શલ લોનો કારમાર	૩૯૯
માલવીયાજીનો પુત્ર	૧૭૨૭
માલેગાંવનું દુર્વર્તન	૧૦૭૨
માલેગાંવનો ગુન્હો	૧૦૫૦
મિત્ર-શત્રુ	૧૨૪૮
મિથ્યા વહેમે	૧૪૬૬
મિસિસ બેસંટ વાનું જીવો !	૭૩
મિસિસ બેસંટનું અપમાન	૨૩૬
મુક્તિનો માર્ગ	૧૨૧૨
મુદાની વાત	૯૭૫
મુંબઈ શું કરશે ?	૧૪૩૬
મુંબઈએ હદ વાળ	૧૨૯૦
મુંબઈનો અપયસ	૧૫૧૦
મુસાદાયાદ રાજકીય પરિપદ	૫૩૫
મુસલમાન બાઈઓને	૧૩૯૦
મુસલમાનોની ચિન્તા	૧૩૧૨
મુસલમાનોનો નિર્બુધ	૩૫૫
મુસાફરીની શરત	૧૪૮૪
મૂળ કારણ	૧૪૫૫
મેલી સરકાર	૧૪૩૪
મેલી જરૂર	૧૬૦૧
મેહોડી શંકા	૧૫૪૧
મેહોરેટ બાઈઓને	૧૧૫૩
મેનીલાલ તેજવત, અને બીજો	૧૮૬૬
મેન્ટેન્સુ સાહેબની ધમકી	૪૧૧

અનુક્રમણિકા

૨૦૧૭

લેખ	પૃષ્ઠ
મોપલા હિતવાત	૧૩૨૦
મોપલા ઉપદ્રવ	૧૩૮૪
†મોપલાઓ વિષે	૧૬૧૨
કમોપલા બળતો	૧૫૨૨
કમીલાનાની ખોટ	૧૫૮૫
મુનિસિપાલિટીઓ પર ધાડ	૧૬૧૨
ચ	
ચાદવાડકર પદ્યધર્મ	૭૯૬
ચ	
‘રમે ચૂકતા’	૧૩૭૦
રમે ભૂલના	૧૬૨૨
રંગમેય	૧૪૫૧
સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આગમન ૨૪૩, ૨૬૪	
રાજ્યકીય ગુપ્ત મંડળ	૩૫૬
રાજકોટવાસી	૧૭૧૦
રાજકોટીક	૧૩૮૬
રાજ્યની આણુ કે રાજની ?	૯૩૮
રાંદેરમાં અસહકાર	૧૪૬૫
રામ અને રતીસ નામ	૧૫૦૨
રામરાજ્યનો અનર્થ	૧૦૮૦
ડૉ. રાયની પ્રસ્તાવના	૧૮૫૩
રાવળપિંડીની અહેતો	૮૯૨
રાષ્ટ્રીય તિલક સ્મારક સ્વરાજ્ય ફંડ ૮૮૫	
રાષ્ટ્રીય તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો	૯૨૭
રાષ્ટ્રીય ધ્વજ	૯૮૭
રાષ્ટ્રીય ભાષા	૭૪૪
રાષ્ટ્રીય વાવટો	૧૦૯૦
રાષ્ટ્રીય શાળા—રેડીયાશાળા	૧૦૫૯

લેખ	પૃષ્ઠ
રાષ્ટ્રીય શાળાઓ વિષે	૧૮૨૦
રાષ્ટ્રીય શાળાની રાષ્ટ્રીયતા	૧૪૬૭
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૫૧
રાષ્ટ્રીય સમાહનાં ભાષણો	૨૭૬
રૂનો સંગ્રહ	૧૪૩૩
રેડીયાની પરખ	૯૭૨
રેડીયાની પ્રવૃત્તિ	૧૦૬
રેડીયાનો અર્થ	૧૦૮૯
રેડીયાનો ધર્મ	૮૦૦
રેડીયામાં સ્વરાજ્ય	૧૦૬૩
રેડીયો	૭૪
રેડીયો ને ખાદી	૯૪૧
રેડીયો ને શુદ્ધિ	૧૫૦૩
રેલમાં ચોરી	૧૨૬૧
રેલમાં ચતી ચોરીઓ	૪૯૦
રાજનિશી	૫૨૮
રાલેટ અરજી	૧૦૩
રાલેટ કાયદાની અરજી	૮૨
લ	
લક્ષ્મીના વરધોડા	૩૩૫
લડતનું મંદાણુ	૧૭૮૨
લવાદ-પંચાયત	૧૯૦૨
લાલાજીના આક્ષેપ	૧૧૦૭
લાલાજીનો પત્ર	૧૭૪૪
ફાલીડરની ટીકા	૧૧૭૮
લૂંટ અને ચોરી	૮૧૨
લેખકોને વિનંતિ	૬૩
લેનાર તો મરવાનો જ !	૧૭૩૭

લેખ	પૃષ્ઠ
લોકમાન્યની તથીયત	૪૧૫
લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ	૪૧૬
લોકોક્તતા અને શુદ્ધતા	૪૭૯
લોકોનું પાણી	૧૭૩૨
લોકોના ચણા	૧૫૪૯
લોકો. તિલકનો પત્ર	૨૦૪
લોકો. તિલક સ્વરાજ્ય રાષ્ટ્રોય ક્રંદ ૭૮૪	

વ

વક્રીલોની પ્રતિષ્ઠા	૯૫૮
વચનભંગ ?	૧૪૦૧
વચનભંગ	૧૬૮૨
વડતાલની યાત્રા	૮૧૭
વડતાલનું આખ્યાન	૮૨૪
વડી ચાવી	૧૬૦૬
વણકર પરિપક્વ આગળ	૮૦૮
વણકરોની ખુશામત	૧૪૬૯
વણુબંધવસ્થા	૭૬૨
વણુ ટેકા	૧૬૩૧
વણુ પ્રશ્નો	૧૫૦૫, ૧૫૨૫
વણુ હસ્તલિખિત વર્તમાનપત્રો	૧૮૦૪
વક્ષાદારીની શરત	૨૬૦
વરસનો વાયદો	૧૬૮૨
વર્ષ પછી	૧૬૨૩
વૃષ્ટિની વાતો	૧૭૦૪
વસંતનું આખ્યાન	૧૦૯૨
વસ્તીગણતરી	૯૨૪
વહેતો જખમ	૧૨૩૪
વળી પાછા ખાલખાલુ	૧૧૭૫

લેખ	પૃષ્ઠ
વૃણી પાછું ચંપારણ !	૭૨૯
વૃના. વાઈસરાય જોગ-	૧૭૮૯
વાઈસરાયની મૂંઝવણ	૧૬૫૭
વાઈસરાયનું બાપણ	૨૫
વાઈસરાય બોલ્યા !	૯૦૭
વાઈસરાય બોલ્યા	૧૬૩૩
વાઈસરાય વિષે વધુ	૧૧૭૩
વાંચનારો	૨૮૫, ૧૪૬૩
વિચારમય જીવન	૯૬૫
વિગ્નપુરની રેડીયાની પ્રવૃત્તિ	૫૬
વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર	૧૨૫૩
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૫૬૮, ૬૬૦
વિદ્યાર્થી જગતમાં સંક્ષોભ	૭૨૪
વિધવાનો બળાપો	૭૮
વિધવાનો શાપ	૩૦૪
વિધવા વિષે વધુ વિચાર	૩૨૦
વીરમાતા	૧૭૨૫
વિરોધાભાસ	૧૫૫૨
વિવિધ ચર્ચા	૩૪૨
વિશ્વાસપાત્ર સેવક કેમ	૮૧૭
વિજેન્દ્ર અને શૌકતઅલી	૮૪૫
વેપારીઓની ચિન્તા	૧૮૮૩
વેપારીઓની નોકરો પ્રત્યે	
કેરળ	૫૨
વેપારી શું કરે ?	૧૨૩૬
વેળણવો અને અન્યજ	૭૦૯
વેળણવો પ્રત્યે	૬૮૭, ૧૨૦૬
વ્યવહાર શાન્તિ	૧૪૩૨
વ્રતકથાપન	૮૮૭

લેખ	પૃષ્ઠ
શંખધ્વનિ સાથે	૧૬૮૩
શરીરસંપત્તિ	૧૮૨૦
શાદીમાં ખાદી	૧૪૫૧
શાંતિ એ જ પ્રવૃત્તિ	૧૪૩૧
શાંતિનિકેતન	૩૯૧
શાંતિનિકેતનમાં એક સમાહ	૫૦૬
શાંતિનું અર્થ	૧૩૦૮
શાંતિના અર્થ	૧૪૩૨
શાંતિ વિષે બેદરકારી	૧૯૮૦
શાશ્વત અંગ	૧૦૬૧
શાસ્ત્રપ્રમાણ	૪૨૩
શાહજહાના આગમનની વાત	૧૨૨૯
શાહજહાનું આગમન	૩૮૭
શાહજહાનું સન્માન	૧૪૯૧
ના. શાહજહા વિષે	૧૪૧૩
શિક્ષકવર્ગમાં ગાંધીજી	૫૨૫
શિક્ષિત અન્યજ્ઞે	૩૭૪
શિયાળો	૧૬૮૪
શીખ ભગૃતિ	૯૧૫
શીખ બલિદાન	૧૩૬૭
શીખ બહાદુરી	૧૭૪૯
શુદ્ધ પ્રેમની નિશાની	૬૪
શુદ્ધ સ્વદેશી	૩૮૯, ૪૮૮
†શ્વરા શીખને	૯૨૦
શોનાન્નું શોભણે!	૧૭૧૭
મૌ. શોકતઅલીના દાગળ	૧૮૦૪
સ્વતચ્છું હિન્દ	૧૨૭૯

લેખ	પૃષ્ઠ
સ	
સંખતીનું સોંધારત	૯૧૦
સંખ્યા વિનં સ્વદેશી (?)	૪૨
સત્ય અને ખિલાફત	૫૧૫
સત્ય એટલે શું?	૧૫૬૦
સત્ય એટલે સત્ય	૧૬૨૧
સત્યથી અવગુણ	૧૬૧૮
સત્ય શિવં સુન્દરમ	૪૬૩
સત્યાગ્રહ	૩૩
સત્યાગ્રહ ક્યારે?	૧૨૮૩
સત્યાગ્રહ સમાહ	૨૭૫
સત્યાગ્રહ સર્તાહ	૯૨૫
સત્યાગ્રહ સમાહ—યોગક વિચારો	૨૬૪
સત્યાગ્રહનું અહવાયું	૨૬૩
સનાતની હિન્દુ એટલે?	૮૬૫
સભાસદનો ધર્મ	૧૧૧૮
સંખ્યતા	૧૬૭૧
સમજણ વિનં અક્ષરજ્ઞાન	૧૪૬૬
સંયુક્ત પ્રાંતમાં મુસાફરી	૫૬૭
સંયુક્ત સંમેલન	૧૭૫૪
‘સરકાર એક છે!’	૧૭૬૨
સરકારની મારી કો ન માગી?	૧૬૨૭
સરકારની સંક્રામણ	૯૬૧
સરકારનાં શસ્ત્રો	૫૫૪
સરકારી જવાબ	૧૮૧૩
સરકારી લીપણ	૧૭૫૮
સરકારી સંખ્યતા	૧૭૬૬
સંરખેજ ને સાબુદ	૨૬૫૨

લેખ	પૃષ્ઠ
ફરદદ પરના બાધાઓ	૧૦૯૮
સરદદ પર સ્ત્રીપુરુષનાં હરણ	૩૦૦
સચિનય ભંગ	૧૫૩૨
સહરાનું રણ	૧૮૯૯
સાક્ષર નરસિંહરાવ પ્રત્યે	૭૫૨
ફસાયા શહીદો	૧૪૧૭
ફસાયા સરપાવ	૧૪૮૮
ફસાચી સમગ્રણ	૧૦૦૯
ફસાચો સેવાભાવ	૧૨૧૪
સાથીઓને	૧૦૮૮
ફસાથીઓને	૧૫૭૮
ફસામુદાયિક હીલચાલનાં નેખમ	૧૮૦૫
ફસિપાઈઓ	૧૫૦૩
સિપાઈશાહી	૧૩૭૯
સીધા હિસાબ	૧૦૬૦
જસીમલામાં ગાંધીજી	૧૧૧૧
સુખમાં દુઃખ	૧૭૫૮
સુતાર સ્વયંસેવક	૯૭૩
સુધારા	૧૩૩
સુંદરલાલજીનો કામળ	૧૨૨૬
સુરતનો અનુભવ	૫૩૦, ૧૪૬૪
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪
‘સુડી વચ્ચે સોપારી’	૧૨૮૮
સુરતને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧
સેવાધર્મ	૮૩
સોળમી નવેમ્બર	૬૧૭
ફમિ. સ્ટોક્સ પકડાયા !	૧૬૫૪
ફસ્તીઓની ઉપર પણ ચડાઈ	૧૪૫૫
ફસ્તીઓની ફરજ	૩૯૬

લેખ	પૃષ્ઠ
સ્ત્રીઓનો ભાગ	૧૭૩૨
સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૫૧૭
ફસ્તીઓનો હિસ્સો	૧૬૮૮
સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ	૭૪૪
સ્મશાનસુધારા	૭૫
સ્વતંત્ર તો થયા જ	૧૭૪૭
સ્વદેશી અને અલ્પચર્ચ	૧૫૦૦
સ્વદેશી ખાંડ	૬૬
‘સ્વદેશી’ ટોપી	૧૨૪૧
‘સ્વદેશી નાનકલાક’	૧૨૪૨
સ્વદેશીનો અભાવ	૧૩૮૫
સ્વદેશીમાં વિશ્વો	૧૪૦૮
ફસ્વદેશીમાં સ્વરાજ્ય	૧૩૫
સ્વદેશી વિનં ખાદી	૧૮૭૮
ફસ્વદેશી સ્ટોર	૩૬૦
સ્વયંસેવકદળો ઉપર ધાડ	૧૬૧૪
સ્વયંસેવકો	૧૩૦૭, ૧૩૭૦
સ્વયંસેવકોની ભરતી	૧૭૬૭
‘સ્વરાજ આશ્રમ’	૧૭૬૪
‘સ્વરાજ ઇશ્વર પણ આપે એમ નથી’	૧૦૭૫
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
સ્વરાજના મીસ્ત્રી	૧૯૦૦
ફસ્વરાજની ઉતાવળ	૧૬૯૪
સ્વરાજની વ્યાખ્યા	૧૩૦૦
સ્વરાજની શરતો	૧૮૧૨
સ્વરાજની શરતો અને અસ્પૃશ્યનીતિ	૬૭૦
ફસ્વરાજનું ખાતમુદત	૭૮૬
ફસ્વરાજ સુલતવી રહે કે ?	૧૧૧૧

અનુક્રમાંબકા

૨૦૨૧

લેખ	પૃષ્ઠ
સ્વરાજ મોડું થશે	૮૭૩
સ્વરાજસભા	૫૫૧
ફિરોઝી ગોવિંદાનંદ	૧૦૭૦
હ	
†હકીમજીને કાગળ	૧૯૧૬
હડતાળોનું સોંધારત	૧૦૨૪
હંટર કમિટી	૧૫૯
ફિરદ આવી	૧૧૬૫
હવામાં તણાઈ ન જાય !	૧૭૨૪
હસ્તલિખિત	૧૭૬૬
હાથનાં કર્યા દેશે	૧૩૦૭
ફહારવું શાને ?	૧૬૬૨
હિંદુઓની ફરજ	૧૫૧૨
ફિહિંદુધર્મ	૧૪૨૩
હિન્દુ પ્રત્યે	૪૫૩
હિંદુમુસલમાન	૨૩૦, ૧૨૯૨
ફિહિન્દુમુસલમાન	૧૨૭૪, ૧૪૭૪

લેખ	પૃષ્ઠ
ફિહિંદુમુસલમાન એકતા	૧૦૮૩
હિંદુમુસલમાન એકત્ય	૧૧૫૨
ફિહિંદુમુસલમાનનું એકત્ય	૫૭૩
હિંદુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર	૧૬૭૪
હિંદુમુસલમાનને	૬૬૯
હિંદુ મુસલમાન પારસી	૧૬૦૮
ફિહિંદુસ્તાની	૧૫૪૩
ફિહિંસા વિગ્ અહિંસા	૨૫૬
હિસાબનો તાળો	૧૩૦૭
ફિહિંકાર	૧૮૫૪
હું પકડાઈ તો	૧૪૧૮
ફિહિં લશ્કરબરતી સાર કેમ મળ્યો ?	૧૧૦૯
હું વિલાયત કેમ જાઉં ?	૨૮૪
હું શું કરું ?	૩૬૨
હું હોમરજ લીગમાં કેમ જોડાયો ?	૨૯૪
હદય મુધારો	૧૬૨૧
હપીકેશ	૧૪૧૭

અનુક્રમણિકા

વિષયવાર

વિષયોનો અનુક્રમ*

૧. આત્મચરિત્ર	૧૫. અરપૂરયતા
૨. સત્યાગ્રહ	૧૬. કેળવણી
૩. પંચાંશ	૧૭. દાર્શનિક
. ખિલાફત	૧૮. દમન
૪. અસહકાર પૂર્વે	૧૯. જલ પ્રકરણ
૬. અસહકાર—સિદ્ધાન્ત	૨૦. મુસાફરી
૭. અસહકાર—કાર્યક્રમ	૨૧. મ્યુનિસિપાલિટી
(ક) કલકત્તા પૂર્વે	૨૨. મહાસભા
(ખ) કલકત્તાથી નાગપુર	૨૩. સ્વરાજ—સિદ્ધાન્ત
(ગ) નાગપુરથી બેજવાડા	૨૪. વસાહતો
(ઘ) બેજવાડા કાર્યક્રમ	૨૫. ધર્મનીતિ અથવા નીતિધર્મ
(ઙ) સ્વદેશી ઝુંબેશ	૨૬. હિન્દુ ધર્મ
(છ) સવિનય ભંગ	૨૭. ગૌરક્ષા
(જ) બારડોલી અને પછી	૨૮. ‘નવજીવન’
૮. અસહકાર વિ. સરકાર	૨૯. બેહૂત અને મજૂરો
૯. અહિંસા	૩૦. સ્ત્રીઓ
૧૦. બહિષ્કારતર્યા	૩૧. સામાજિક
૧૧. સ્વદેશીધર્મ (સામાન્ય)	૩૨. સાહિત્ય અને ભાષા
૧૨. સ્વદેશી—ખાદી અને રેડીયો	૩૩. વ્યક્તિવિષયક
૧૩. આત્મશુદ્ધિ	૩૪. પરચુરણ
૧૪. કામી એકતા	

* દરેક વિષયમાં પ્રથમ લેખો આપેલા છે અને તે પછી નોંધો લીધી છે. નોંધો પેટામાં આપેલી છે.

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
અમારો ઉદ્દેશ	૧	ડુંભારી બુલ	૧૩૦૯
મજૂરોનું મહાજન	૨૩૮	પરગળુ પારસીઓ	૧૩૫૫
ગુજરાતની ફરજ	૩૮૩	પારમાયિક હકતાળ	૧૩૫૯
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩	મારો કચ્છ	૧૩૬૫
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪	ફિલિન્ડુધર્મ	૧૪૨૩
ફિપાલેક અંગ્રેજોને	૫૭૭	આશાવાદ	૧૪૭૨
કુલપતિના આશીર્વાદ	૬૫૫	ફવધુ પ્રશ્નો	૧૫૦૫
ફિન્ડેરાતની બીક	૭૪૦	ફિરોઝાબાસ	૧૫૫૨
સાક્ષર નરસિંહરાવ પ્રત્યે	૭૫૨	સત્ય એટલે શું ?	૧૫૬૦
જી. ગુરખા ' ઉપર વાતચીત	૭૫૮	ફિઆતનિરીક્ષણ	૧૫૬૩
જીનાગપુરના અન્યજ્ઞે આગળ	૭૭૫	ફિમુમ્બનો અપયશ	૧૫૭૦
સુતરને તાંતળું સ્વરાજ	૮૦૧	ડુંભારી બીડ	૧૫૮૨
જીવંતાલની યાત્રા	૮૧૭	દયાધર્મ	૧૫૮૬
દેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૨	વરસનો ચામદો	૧૬૪૨
સનાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫	ફિપરનો ઘા	૧૮૨૮
ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું ?	૮૮૧	પરિશિષ્ટ ૧	૧૯૦૭
ફિપારસીઓ પ્રત્યે	૯૩૫	મારી પ્રાર્થના	૧૦૨૬
વિચારમય જીવન	૯૬૫	ફિ'દેવતાઈ' પુરુષ	૧૧૦૮
અન્યજ્ઞ પરિષદ	૯૯૫	મર્યાદા ઓળંગી	૧૨૪૫
ગુજરાતીઓને	૧૦૨૧	એક સલાહકાર	૧૫૩૧
જીગાંધીજી ગુજરાતમાં	૧૦૪૨	ફિસામુદાયિક હીલચાલનાં નોંધમ ૧૮૦૫	
ડુંભારે દંભ (!)	૧૨૪૮		

૨. સત્યાગ્રહ

અમારો ઉદ્દેશ	૧	જીગાંધીજીની ગુમાની	૧૬૨, ૧૮૦,
સત્યાગ્રહ	૩૩		૧૯૯, ૨૦૯
ગયું વર્ષ	૮૯	પંજાબનો પત્ર (૯)	૨૦૫
નવું વર્ષ	૯૦	છટ્ટી અને તેરમી એપ્રિલ	૨૪૫

૨૦૨૪

વિષયવાર

લેખ	પૃષ્ઠ
ફોર્ટનો તિરસ્કાર	૨૫૮
ફિસલ્લાહનું અઠવાડિયું	૨૬૧
૧૫૦૫નો પત્ર (૧૫)	૪૩૬
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
ફોર્ટનાતની ખીક	૭૪૦
જીઆ ને શું ડાયરશાહી ?	૭૪૬
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
ફિસલ્લાહ કે સત્યાગ્રહ ?	૮૭૭
કોથ આવે ત્યારે શું કરવું ?	૮૮૬
જીએક મિત્ર અનુભવ	૮૮૮

લેખ	પૃષ્ઠ
સત્યાગ્રહ સંપ્રતાહ	૯૨૫
વનઉદ્ધાપન	૯૮૭
વસંતનું ત્યાગ્યાન	૧૦૯૨
ફિસલ્લાહ ક્યારે ?	૧૨૮૩
ફિયુલ્દશહરનો બનાવ	૧૪૭૮
ફંધુ પ્રશ્નો	૧૫૨૫
ફોર્ટનો બનાવો	૧૫૩૩
દશિણુ ગ્રામિકો	૧૦૯૧
જીત કે હાર ?	૧૨૬૧

૩. પંજાબ

પંજાબનો મામલો	૧૨
દુઃખી પંજાબ	૧૩
વાઘસરાયનું બાપણુ	૨૫
નિરાશા	૪૬
પંજાબ કમિટી	૬૦
પંજાબનો પત્ર (૧)	૧૦૧
" (૨)	૧૧૦
" (૩)	૧૧૫
" (૪)	૧૨૦
" (૫)	૧૨
" (૬)	૧૩૮
" (૭)	૧૪૪
" (૮)	૧૪૮
" (૯)	૨૦૫
" (૧૦)	૨૨૨
" (૧૧)	૨૨૪

પંજાબનો પત્ર (૧૨)	૨૨૬
" (૧૩)	૨૩૩
" (૧૪)	૪૦૩
" (૧૫)	૪૩૬
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૫
અસહકાર	૩૭૫
પંજાબના અન્યાયની ભરપાઈ	૩૮૨
ફાર્શી લોનો કારભાર	૩૯૯
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
ચોમેર નમસ્તી-	૫૮૩, ૬૧૦
કલકત્તાનું બાપણુ	૭૪૬
જ' યુરખા' વિપર વાતચીત	૭૫૮
જમિયાની પરિષદ	૬૨૭
મારી પંજાબની છેલ્લી મુસાફરી	૯૨૬
૧૫૦૫માં ગાંધીજી ૯૪૪, ૯૪૬, ૧૦૦૦	
પંજાબને મદદ	૧૦૪

૪. ખિલાફત

લેખ	પૃષ્ઠ
તુર્કી	૧૫
વાઇસરાયનું બાળ્ય	૨૫
મોલાના અબદુલ બારી સાહેબ	૪૧
તુર્કીનો સવાલ	૬૭
ઉપવાસ અને પ્રાર્થના	૭૬
ગૌરક્ષા	૧૧૩
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૪
પંજાબનો પત્ર (૫)	૧૨૬
ખિલાફત ૨૦૨, ૨૪૭, ૨૫૩, ૨૭૩, ૩૧૧, ૩૫૧, ૩૬૯	
હિન્દુમુસલમાન એકતા	૨૬૦
હું પિલાયત કેમ જાઉં?	૨૮૫
ખિલાફત વિષે અમતની ચર્ચા	૩૦૮
હવે શું કરીશું?	૩૨૨
ખિલાફત અને રાદેશી	૩૭૮

લેખ	પૃષ્ઠ
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
સત્ય અને ખિલાફત	૫૧૫
હાકારમાં ગાંધીજી	૫૬૮
ફજવાબનો જવાબ	૭૧૫
‘યુરબા’ ઉપર વાતચીત	૭૫૮
સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
ફખિલાફત	૮૪૮
ફમુસલમાનોની ચિન્તા	૧૩૧૨
ફઆપણી ખિલાફત	૧૪૦૬
ફવધુ પ્રશ્નો	૧૫૨૫
ખિલાફત પરિપદ	૧૭૨૦
ખિલાફત અને યુગેડોલ્ડસ	૧૧૩
ખિલાફત ‘નોટ’	૧૦૬૦

૫. અસહકાર પૂર્વે

ખેડા પ્રકરણ	૫
નડિયાદ અને બારેજીનો દંડ	
પંજાબનો મામલો	૧૨
વાઇસરાયનું બાળ્ય	૨૫
નિરાશા	૪૬
નડિયાદ-બારેજીનો દંડ	૫૬
પંજાબ કમિટી	૬૦
આમામી ઝુજરાત રાજકીય પરિપદ ૬૯, ૪૩૪	
મથું વર્ષ	૮૯
નવું વર્ષ	૯૦

સુધારા	૧૩૩
કોંગ્રેસ	૧૪૯
હાંટર કમિટી	૧૫૯
ગાંધીજીની જુગ્યાની	૧૬૨, ૧૮૦
	૧૬૫, ૨૦૯
પાટેથી હતથાં	૧૯૦
છઠ્ઠી અને તેરમી એપ્રિલ	૨૪૫
ગ્રેસ એક્ટ અને મિ. હોનિમેન	૨૫૧
, છાપખાનાનો કામદો	૨૫૩
ફકાઈનો તિરસ્કાર	૨૫૮
ફસત્યાગહનું અઠવાડિયું	૨૬૧

લેખ	પૃષ્ઠ
રાષ્ટ્રીય સંમિલનનાં ભાષણો	૨૭૬
એક વર્ષ પૂરું થયું	૨૮૩
હું હોમરલ લીગમાં કેમ જોડાયો?	૨૯૪
એક નવ્ર સૂચના	૩૦૨
મત આપનારાઓએ શું કરવું?	૩૧૨
પરિશિષ્ટ ૩	૧૯૪૩
પંચમહાલમાં વેદ	૨૧

લેખ	પૃષ્ઠ
ડીક કથું	૫૫
બારેન્ડીનો દંડ	૮૨
રોલેટ કાયદાની અરજી	૭૭
રોલેટ અરજી	૧૦૩
ખિલાફત અને સુલેહોત્સવ	૧૧૩
સત્યાગ્રહ સંપત્તિ	૨૭૫

૬. અસહકાર—સિદ્ધાન્ત

ખિલાફત	૨૭૩, ૩૫૧
ખિલાફત વિષે અગત્યની ચર્ચા	૩૦૮
કેટલીક ગુચવણોનો ઉકેલ	૩૨૫
શાસ્ત્રપ્રમાણ	૪૨૩
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
શાન્તિનિકેતનમાં એક સંપત્તિ	૫૦૬
મુરારામાદ રાજકીય પરિપક્વ	૫૩૫
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪
ડાકોરમાં ગાંધીજી	૫૯૮
મહારાષ્ટ્રયાત્રા ૬૪૭, ૬૬૫, ૬૭૬, ૬૮૨	
તલવારત્યાગની એક જીત	૬૭૩
ફિદાબુલ	૭૦૬
ફેટલીક શંકાઓ	૭૧૦
ફજવાબનો જવાબ	૭૧૫
જાણીતા ઉપર વાતચીત	૭૫૮
ફરહેશીમાં પ્રચાર	૮૧૫
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
ફેએક ડગલું બસ થાય	૮૪૨

જાણીતા વ્યક્તિ	૮૪૬
જુદાઈ ઓફ કોનોટરને મુદ્દો પત્ર	૮૫૯
ફઅસહકાર કે સત્યાગ્રહ?	૮૭૭
ફરાજની આજુ કે રામની?	૯૩૯
ફ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ	૯૮૭
ફ'ટાઇમ્સ'ની ટીકા	૯૯૧
ફઅવળી સલાહ	૯૯૨
ફસાચી સમજણ	૧૦૦૯
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
ગુચવણે કોકડું	૧૦૬૭
ફકાલુલો લાઉ—૧, ૨	૧૦૭૬
— ૩	૧૧૪૨
ફકવિની ચિન્તા	૧૧૨૫
ફમોડરેટ ભાષ્યોને	૧૧૫૩
ફઅંગ્રેજ વિદ્યા અને રવિઆમુ	૧૧૫૭
ફ'લીડર'ની ટીકા	૧૧૭૮
જાએક મહત્વનો પ્રસંગ	૧૧૯૪
ફઆપણી ત્રુટીઓ	૧૨૦૦
એક ટુંકી વાતચીત	૧૨૧૫
ફઅંગ્રેજ ભાષ્યોને	૧૨૩૦

લેખ	પૃષ્ઠ
ધર્મ કે અધર્મ ?	૧૨૯૭
ફુલોશ	૧૪૦૨
ફકવિની ચોટી	૧૪૫૬
આશાવાદ	૧૪૭૨
સમજણ વિ. અક્ષરજ્ઞાન	૧૪૯૬
ફવધુ પ્રશ્નો	૧૫૦૫, ૧૫૨૫
પરીક્ષા	૧૫૩૭
ફઆત્મનિરીક્ષણ	૧૫૬૩
ફગાળ કોને કહેવી ?	૧૫૬૫
ફમુંબદનો અપયશ	૧૫૭૦
ફસાથીઓને	૧૫૭૮
ફમારી બીડ	૧૫૮૨
દયાધર્મ	૧૫૮૬
વડી ચાવી	૧૬૦૬
વરસનો વાયદો	૧૬૪૨
સન્નયતા	૧૬૭૧
ફસ્વરાજની ઉતાવળ	૧૬૯૪
ફઆયર્લંડનો યજ	૧૬૯૯
ગુજરાતની બહેનો	૧૭૨૮
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
સંયુક્ત સંમેલન	૧૭૫૪
ઉત્તર-દક્ષિણ	૧૭૬૬
લડતનું મંડાણ	૧૭૮૨
ફધરનો ધા	૧૮૨૮
ગેબી અવાજ	૧૮૪૧
ફબેદ્દો ચિતાર (પારશિષ્ટ ૨)	૧૯૩૬
સાથીઓને	૧૦૮૮
રાષ્ટ્રીય વાવટો	૧૦૯૦

લેખ	પૃષ્ઠ
શાશ્વત અંગ	૧૦૯૧
ફમૌ. મહામદઅલીવાળું	
ભાષણ	૧૧૦૭
ફલાલાજીના આક્ષેપ	૧૧૦૮
ફમહાસભા કેટલો ત્યાગ	
માગે છે ?	૧૧૧૦
ફઅબ્રહા	"
ફસ્વરાજ મુલતવી રહે કે ?	૧૧૧૧
કોને કાયદો ?	૧૨૪૩
મિથ્યા વહેમો	૧૪૬૬
ફપરરાજ્યો સાથેની	
રાજનીતિ	૧૪૮૮
સ્વદેશી અને અભયર્થ	૧૫૦૦
સિપાઇઓ	૧૫૦૩
ભીરુ સવાલ	૧૫૩૨
ફઅતિશયોક્તિ ક્યાં કરવી ?	૧૬૧૯
હૃદય સુધારો	૧૬૨૧
અનોખી લડત	"
સત્ય એટલે સત્ય	"
આપણી સ્થિતિ	૧૬૨૨
રખે ભૂલતા	"
વર્ષ પછી	૧૬૨૩
નિરાશા નહિ	"
કેદનો ભય	"
ફઅફવાઓ	૧૬૨૯
તણ ભય	૧૬૮૨
દેશી રાજ્યોમાં શાહજાદા	૧૭૨૩
થોડા પ્રશ્નો	"
મરણની તૈયારી	૧૭૩૫

૨૦૨૮

વિષયવાર

લેખ	પૃષ્ઠ
બન ગમ્ય પશુ માલ ન ગમ્ય	૧૭૩૫
કાન્યરસ	૧૭૪૪
બલિદાનનું ફળ	૧૭૪૭
સ્વતન્ત્ર તો થયા જ	૧૭૪૭
એક ઋષિનો આશીર્વાદ	૧૭૪૮

લેખ	પૃષ્ઠ
અંગ્રેજ બાઇની કમ્બલત	૧૭૪૯
એક અંગ્રેજ બાઇનો	
આશીર્વાદ	૧૭૭૬
ફિસામુદાયિક હીલચાલનાં	
જોખમ	૧૮૦૫

૭. અસહકાર—કાર્યક્રમ

(ક) કલકત્તા પૂર્વ	
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૪
પંખબનો પત્ર (૫)	૧૨૬
ખિલાફત ૨૪૭, ૩૧૧, ૩૬૯	
વફાદારીની શરત	૨૬૦
નોન-કોઓપરેશન	૨૯૬
ખિલાફત વિષે અગત્યની ચર્ચા	૩૦૮
હવે શું કરીશું ?	૩૨૨
કેટલીક ગુન્યવજોનો ઉકેલ	૩૨૫
ફિઝુસલમાનોનો નિષ્ણય	૩૫૫
આપબોગનો ધર્મ	૩૬૦
વાઇસરાયને પત્ર	૩૬૬
અસહકાર	૩૭૫
ગુજરાતની ફરજ	૩૮૫
શાહનવાહનું આગમન	૩૮૭
પંખબનો પત્ર (૧૪)	૪૦૩
આપણી ફરજ	૪૦૯
મોન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમકી	૪૧૧
પ્રતિદાનો ત્યાગ	૪૧૯
કૉંગ્રેસનું સ્થાન	૪૨૧
પંખબનો પત્ર (૧૫)	૪૩૬
મદ્રાસમાં ગાંધીજી	૪૪૩
હિન્દુ પ્રત્યે	૪૫૩

ગુજરાતની પસંદગી	૪૬૫
ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૭૧
પરિશિષ્ટ ૩	૧૬૪૩
ગુજરાતને સલાહ	૪૦૨
(લ) કલકત્તાથી નાગપુર	
ફકલકત્તા કૉંગ્રેસ	૪૮૫
કલકત્તા કૉંગ્રેસનાં બાપણુ	૪૯૦
ગુજરાતની ફરજ	૪૯૯
એક વિચિત્ર સરકયુલર	૫૦૧
ગુશાન્તિનિકેતનમાં એક સમાહ	૫૦૬
દૃઢતા તથા વીરતાની આવશ્યકતા	૫૧૩
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૫૧૮, ૬૬૦
શિક્ષકવર્ગમાં ગાંધીજી	૫૨૫
રોજનિશી	૫૨૮
સુરતનો અનુભવ	૫૩૦
‘મારા અનુયાયી’	૫૩૨
મુરારાદાબાદ રાજકીય પરિષદ	૫૩૫
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪
સ્વરાજસભા	૫૫૧
ફિતાલીમની જરૂર	૫૬૦
પ્રસિદ્ધ પ્રાન્તમાં મુસાફરી	૫૬૭
દીવાળી કેમ ઉજવાય ?	૫૭૦
ફિત્તેક અંગ્રેજોને	૫૭૭

લેખ	પૃષ્ઠ
ફૂઅલીગઢ કૉલેજના ટ્રસ્ટીઓને	૫૮૧
ફોર્મેર ભઝૂતિ	૫૮૩, ૬૧૦
ડાકેમાં ગાંધીજી	૫૯૮
ફૂઅમદાવાદની સ્ત્રીસભા	૬૦૮
જો હું પકડાઉં તો—	૬૧૪
સોળમી નવેમ્બર	૬૧૭
પ્રજાને વિનંતિ	૬૨૦
મહામદાવાદનું ભાષણ	૬૨૨
ગભિવાની પરિપદ્ધ	૬૨૭
ફૂઅલીગઢ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં	
ભાષાધો પ્રત્યે	૬૩૧
પંખેડા જીલ્લામાં ગાંધીજી	૬૩૩
ભરૂચનું વ્યાખ્યાન	૬૩૬
જાંકલેશ્વરનું ભાષણ	૬૩૪
જાનાશિકમાં ગાંધીજી	૬૪૨
ફૂમહારાજપૂવાના ૬૪૭, ૬૬૫, ૬૭૬, ૬૮૨	
તલવારત્યાગની એક જીત	૬૭૩
ફૂન્યૂટણીઓની નિષ્ફળતા	૬૭૯
એકગામની સ્ત્રીઓ આગળ	૬૮૫
ફૂદાશીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
ફૂએક સદાહ	૭૦૦
ફૂગાંધીજીની મુસાફરી	૭૦૩
ફૂવિદ્યાર્થીજીવનમાં સંક્ષેપ	૭૨૪
ફૂમિહારમાં ગાંધીજી	૭૩૨
કલકત્તાનું ભાષણ	૭૪૬
ફૂનવ મહિનામાં સ્વરાજ	૭૫૭
ફૂ'શુરમા' ઉપર વાતચીત	૭૫૮
(ગ) નાગપુરથી બેઝવાડા	
નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ	૭૬૬

લેખ	પૃષ્ઠ
નામપુર મહાસભા	૭૮૧
ફૂસ્વરાજનું ખાતમુદ્રત	૭૮૬
ફૂનમ્રતાની જરૂર	૭૯૧
ફૂપ્રજ્ઞિતે કેમ પોષણી ?	૭૯૩
ફૂબંગાળના નવજવાનોને	૭૯૭
સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧
છિંદવાડાનું ભાષણ	૮૦૯
ફૂવડતાલની યાત્રા	૮૧૭
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
ફૂવેજાનું અને શૈક્ષણિક	૮૪૫
ફૂબંગાળની ભઝૂતિ	૮૪૬
ફૂદયુદ્ધ ઔદ્ધ કોર્ટને ખુલ્લો પત્ર	૮૫૯
સ્વરાજ મોડું થશે	૮૭૩
ફૂમુદ્દાની વાત	૮૭૫
ફૂબંગાળ અને મિહારમાં ભઝૂતિ	૮૭૯
રાષ્ટ્રીય તિલક સ્મારક સ્વરાજ ફંડ	૮૮૫
ફૂએક મિશ્ર અનુભવ	૮૮૮
વંધો ન્યાય	૮૯૧
ફૂમિહારમાં ગાંધીજી	૮૯૪
ફૂગાંધીજીની ઉત્તરની મુસાફરી	૯૦૪
સત્યાગ્રહ સંપતાહ	૯૨૫
રાષ્ટ્રીય તિલક સ્વરાજ ફાળો	૯૨૭
મહાસભાનું બેધારણ	૯૨૮
મારી પંજાબની છેલ્લી મુસાફરી	૯૨૯
ફૂપારસીઓ પ્રત્યે	૯૩૫
ફૂપંજાબમાં ગાંધીજી	૯૪૪
પરિશિષ્ટ ૩	૯૬૪૩

લેખ	પૃષ્ઠ
લો.તિલક સ્વરાજ રાષ્ટ્રીય ફંડ ૭૮૫	
ફવસ્તીગણતરી	૯૨૪
મહાસભાનું બંધારણ	૯૪૦
કર્મયુગનો પ્રવેશ	૯૪૨
(ઘ) બેઝવાડા કાર્યક્રમ	
ફઆગળ ધપો	૯૪૭
પારસીઓ વિષે વધુ	૯૫૨
૧ મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૫૪, ૯૭૩
મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી	૯૭૭
ફદાફગોળો	૯૮૦
ગુજરાતવાલાનું વ્યાખ્યાન	૯૮૨
૧૫૦૦માં ગાંધીજી	૯૮૬, ૧૦૦૦
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
ગુજરાતના અનુભવો	૧૦૧૭
ગુજરાતીઓને	૧૦૨૧
૧ ગાંધીજી ગુજરાતમાં	૧૦૨૭, ૧૦૪૨, ૧૦૫૩
પારસીઓની આશા કેમ રાખું છું ?	૧૦૩૩
નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
માલેગાંવનો ગુન્હો	૧૦૫૦
ગુચવાયેલું કોકરું	૧૦૬૭
પાંચસેંમે મજલો !	૧૦૭૬
વસંધનું વ્યાખ્યાન	૧૦૮૨
૧૬૮૨માં મુસાફરી	૧૦૮૫
ગુજરાતમાં વસતા ધનિકવર્ગને	૧૧૦૩
ગુજરાત બહારના ગુજરાતીઓને	૧૧૦૪
૧ સીમલામાં ગાંધીજી	૧૧૧૧

લેખ	પૃષ્ઠ
ગુજરાતનો નિશ્ચય	૧૧૧૭
બચ્ચનાં બાપણ	૧૧૨૬
આપણી કસોટી	૧૧૨૯
૧ ગાંધીજીની મનોદશા	૧૧૩૧
ગુજરાતની પ્રતિજ્ઞા	૧૧૩૭
બહેનો પ્રત્યે	૧૧૬૦
ફલીડરની ટીકા	૧૧૭૪
ફકરોડ કરો	૧૧૮૧
ગુજરાતમાં આપબાગ	૧૧૮૪
મધુરી અને યુગ્મ	૧૧૮૭
ચાર દહાડાનું કર્તવ્ય	૧૧૯૬
કાઠીયાવાડીઓને	૧૧૯૦
કરોડ કર્યા !	૧૧૯૯
પરિશિષ્ટ ૩	૧૨૪૩
હડતાળોનું સાંધારત	૧૦૨૪
અસમ્યતા	૧૦૨૫
બતાવવું કોને ?	૧૦૨૬
દાગીના વગેરેનું શું ?	૧૦૬૪
ટીકાની અનાવરણકતા	૧૦૭૩
સાથીઓને	૧૦૮૮
મહારાષ્ટ્રની યાત્રા	૧૧૦૫
ધર્મસંકટ	૧૧૦૮
કટાયેલી તોષી	૧૧૪૭
ગુજરાત પરિપદ	૧૧૪૯
બહેનોનું અભિદાન	૧૧૫૧
સરખેજ ને સાણંદ	,,
ધંધા કે ગાગર	૧૨૦૯
આપણી જવાબદારી	,,
પારસી સંખ્યાત	૧૨૧૦

લેખ	પૃષ્ઠ
નૂતન પછી	૧૨૧૧
દક્ષિણ આફ્રિકાથી મદદ	૧૨૨૫
(જ) સ્વદેશી હુંબેશ	
અમૃત ચોક્કડી	૧૨૧૭
ફ્રેન્ચ બાઇબેલ	૧૨૩૦
બાળયુ શને ?	૧૨૩૭
વેપારી શું કરે ?	૧૨૩૯
ત્રિવેંશી કાપડનો અલ્હિષ્કાર	૧૨૫૩
ત્યાગ અને ઉત્પત્તિ	૧૨૫૬
ફ્રિનિતિ	૧૨૫૮
ફ્રેન્ચસમાસમિતિઓ	૧૨૬૬
પૃથ્વીનો અધિકાર	૧૨૮૦
નવી પ્રતિજ્ઞા	૧૨૮૧
ત્રિવેંશી પર્વત બાળ	૧૨૮૭
ફ્રેન્ચસમાસનો નિન્તા	૧૩૧૨
આસામના અનુભવ	૧૩૨૫
અલ્હિષ્કાર પ્રશ્નોત્તરી	૧૩૪૫
ફ્રેન્ચની મીમાંસા	૧૩૫૦
ગુજરાત શું કરશે ?	૧૩૬૬
અલી બાઇબેલની જીત	૧૩૫૭
ફ્રેન્ચસમાસ બાઇબેલ	૧૩૬૦
મારો ક્રેડિટ	૧૩૬૫
ફ્રેન્ચેશ	૧૪૦૨
ફ્રેન્ચી બિલાફત	૧૪૦૬
સ્વદેશીમાં વિદ્યો	૧૪૦૮
બહેનોને	૧૪૧૨
હું પકડાઉં તો—	૧૪૧૮
ગુજરાતની પરીક્ષા	૧૪૨૦

લેખ	પૃષ્ઠ
મુંબઈ શું કરશે ?	૧૪૩૫, ૧૪૮૫
ફ્રેન્ચી ચોક્કડી	૧૪૪૭
વાંચનારને	૧૪૫૮
આશાવાદ	૧૪૭૨
ચોક્કડી હોળી	૧૫૧૮
ફ્રેન્ચી બાળ	૧૫૩૩
બોમ્બ બાઇબેલનો	૧૭૭૯
પરિશિષ્ટ ૩	૧૮૪૩
ફ્રેન્ચસમિતિની બેઠક	૧૨૬૮
સ્વેતવસ્ત્ર દિન	૧૨૭૯
મુંબઈએ હદ વાળી	૧૨૯૦
ટોપીનો હોમ	૧૩૦૬
જયદ્રોણ ને ચરણસપ્ત	૧૩૦૭
સ્વયંસેવકો	..
હિસાબનો તાગો	..
મહાયજ્ઞ	૧૩૧૯
બાળકોનો આશીર્વાદ	૧૩૪૩
દીવાળી કેમ ઉજવશે ?	૧૩૪૪
મોપલા ઉપદ્રવ	૧૩૮૪
ધન્ય એ ધર્મપત્નીને !	૧૩૮૫
સ્વદેશીનો અભાવ	..
મદ્રાસના નાયકો	..
પ્રવાસનો અનંત	૧૪૩૧
શાન્તિ એ જ પ્રવૃત્તિ	..
શાન્તિનો અર્થ	૧૪૩૨
વ્યવહાર શાન્તિ	..
એક દાકતરનો અનુભવ	૧૪૩૩
ડોનો સંબંધ	..
દત્તમંદલ	૧૪૩૪

લેખ	પૃષ્ઠ
ચાક	૧૪૪૭
સુરતનો અનુભવ	૧૪૬૪
રદિઃમાં અસહકાર	૧૪૬૫
મુસાફરીની શરત	૧૪૮૪
ફિઆવતી બેફક	૧૪૯૦
ધરમાધણી દિરકા	
જમાતને અપીલ	૧૫૦૪
ફુંકાંધક અમલકારિક કરો	૧૫૧૬
ફોનકરીયાત વર્ગને	૧૫૧૭
ઉદાર બહિસ	૧૫૧૭
પરદેશી કાપડની ચોષી	૧૮૬૭
અમદાવાદની	
સ્વયંસેવિકાઓ	૧૮૬૮
વેપારીઓની ચિન્તા	૧૮૮૪

(જ) સવિનય ભંગ

ફિસત્યાયક ક્યારે ?	૧૨૮૩
મુળ્ય શું કરશે ?	૧૪૩૬
ફુલ્લદંશહરનો અત્રાવ	૧૪૭૮
ફોટો બળનો	૧૫૩૩
પરીક્ષા	૧૫૩૭
લોકાના ચળુ	૧૪૪૯
ફિનિશ સામે ગુન્હેગાર	૧૫૫૬
સ્વયંસેવકદળો સામે ઘાટ	૧૬૧૪
ફોત પ્રકારનું !	૧૬૩૫
ફિઆસરાયની મૂંઝવણ	૧૬૫૭
ફોરમ ઉપર	૧૬૪૫
ફિશબંધુ દાસ	૧૬૫૯
ફિઆવતી મહાસમિતિ	૧૬૬૩

લેખ	પૃષ્ઠ
ગુજરાત શું કરશે ?	૧૬૬૬
ફિમરમના ઘા	૧૬૮૫
ફિઓઓનો ફિરસો	૧૬૮૮
ફહાનું શાને ?	૧૬૯૨
ફિજલમાં કામ કરવું કે નહિ ?	૧૭૦૧
ફિવઠિની વાતો	૧૭૦૪
અમદાવાદ મહાસભાનાં ભાષણ	૧૭૧૧
શોભાન્યું; શોભશે ?	૧૭૧૭
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
સંયુક્ત સંમેલન	૧૭૫૪
ઉત્તર-દક્ષિણ	૧૭૬૬
સ્વયંસેવકોની ભરતી	૧૭૬૭
વે હું પકડાઉં-	૧૮૮૮
પરિશિષ્ટ ૩	૧૯૪૩
ફિજલ શા માટે ?	૧૫૧૫
સવિનય ભંગ	૧૫૩૨
ફિતાલુદ્દા માટે આદર્શ	૧૫૪૫
ફુશી, ત્યાગીનો પત્ર	૧૫૪૭
અપવાસ પછી	૧૬૦૦
એક ફેરાર	૧૬૦૧
બેઠ	૧૬૦૧
કપડવંજ અને દાસરા	૧૬૫૬
ફિપ્રમુખ વિના શું કરીશું ?	૧૬૬૨
ફિનિરાયા નહિ	૧૬૬૭
ફુશીબ બલિદાન	૧૬૭૯
ધન્ય એ સ્ત્રીને !	૧૬૮૨
વચનભંગ	૧૬૮૩
શંખધ્વનિ સાથે	૧૬૮૩
હવામાં તણાઈ ન ભય !	૧૭૨૪

લેખ	પૃષ્ઠ
ખાદીની પ્રતિમા	"
ખીન્ને દાખલો	૧૭૨૬
માલવીયાજીનો પુત્ર	૧૭૨૭
ગુજરાતને સુયોગ	"
ગુજરાતની અહેનો	૧૭૨૮
નડિયાદનો પ્રયત્ન	૧૭૩૦
મરણની તૈયારી	૧૭૩૫
નન ગય પણ માલ	"
ન ગય	૧૭૩૬
લેનાર તો મરવાનો જ	૧૭૩૭
ખારડોલી-આણંદ	૧૭૩૮
ને સાચા હોય તો-	"
ખીન્નેઓનું શું ?	૧૭૩૯
કાન્યરસ	૧૭૪૪
દેશખન્ધુની ગર્જના	૧૭૪૫
પૂનાની બહાદુરી	૧૭૪૬
શીખ બહાદુરી	૧૭૪૯
'સરકાર એક છે'	૧૭૬૨
કાઠીયાવાડ	૧૭૬૩
કરનો કનિકાર	૧૭૬૫
પહેરાનું શું ?	"
હસ્તલિખિત છાપું	૧૭૬૬
ફરકુ હસ્તલિખિત વર્તમાન-	"
પત્રો	૧૮૦૪
ફંગાળમાંથી એક ચેતવણી	૧૮૦૬
(જ) ખારડોલી અને પછી	
ખારડોલી-આણંદને	૧૫૯૪
ખારડોલી	૧૬૪૮

લેખ	પૃષ્ઠ
સરકાલી સભ્યતા	૧૭૬૯
ખારડોલી તાલુકાના પટેલોને	૧૭૮૧
લડતનું મંડાણ	૧૭૮૨
ના. વાખસરાય જોગ	૧૭૮૯
અંગદવિષ્ટ	૧૭૯૨
માઈ સુરતમાં બાપણ	૧૭૯૬
આપેલી આશા	૧૮૦૦
સરકારી જવાબ	૧૮૧૩
ગોરખપુરનો ગુન્હો	૧૮૧૫
ફરનો ઘા	૧૮૨૮
ગેબી અવાજ	૧૮૪૧
જેલીઓનું શું ?	૧૮૪૬
ફહેકાર	૧૮૫૪
ફેટ્ટાદોર	૧૮૫૬
મારી નિરાશા	૧૮૭૦
ફગુલાંટ ખાધી ?	૧૮૭૬
ને હું પકડાઉં-	૧૮૮૮
પરિશિષ્ટ ૧	૧૯૦૭
પરિશિષ્ટ ૩	૧૯૪૩
ખારડોલી-આણંદ	૧૭૩૮
ને સાચા હોય તો-	"
વિશ્વાસપાત્ર સેવક કેમ ?	૧૮૧૭
કામદાર અને ક્ષાજલ	૧૮૨૨
ગુજરાતના એક કવિ એશિયા-	"
ના એક જ કવિને	૧૮૨૫
બાણવાજોગ પ્રશ્નો	૧૮૨૬
ખારડોલીની પ્રજા પ્રત્યે	૧૮૪૭
ગુજરાતીમાત્રને	૧૮૪૮

લેખ	પૃષ્ઠ
હસાના દરબારનો સત્યાગ્રહ	૧૮૪૯
ચોથ કેમ અપાય ?	૧૮૬૩
ઝરીયામાં સવિનય ભંગ	”
મહાસભાનો ઠર	૧૮૮૧
નાસીપાસી	૧૮૯૭
અસહકારની અણસમજ	૧૮૯૮

લેખ	પૃષ્ઠ
એ નાટક ન હતું	૧૮૯૮
ધાંધલથી ન મળે	૧૮૯૯
સ્વરાજતા મીઝી	૧૯૦૦
શાન્તિ વિષે બેદરકારી	”
લવાઈ-પચાયત	૧૯૦૨

૮. અસહકાર વિષે સરકાર

ત્રિવાહસરાયને પત્ર	૩૬૬
મોન્ડેય સાહેબની ધમકી	૪૧૧
ના. શાહનગરા વિષે	૪૧૨
તલવારસ્વામી એક જીત	૬૭૩
ઈંદિયાબૂલ	૭૦૬
ત્રિંદયુક ઓફ કોનોટને ખુલ્લો પત્ર	૮૫૮
ઈંદિયામાં સખ્તી	૮૯૯
ઈંદિયામાં વાદળ	૯૦૨
કુવરાસરાય બોલ્યા !	૯૦૭
ઈંદિયામાં સોંધારય	૯૧૦
ઈંદિયામાં સંદેશામણ	૯૧૧
ઈંદિયામાં સખ્તી	૧૦૦૪
ઈંદિયામાં પ્રાન્તમાં સખ્તી	૧૧૦૧
વાહસરાય બોલ્યા	૧૧૧૬
ઈંદિયામાં પછીનું ભાષણ	૧૧૩૯
ઈંદિયામાં આવી	૧૧૬૫
ઈંદિયામાં વાતી	૧૧૬૮
ઈંદિયામાં વિષે વધુ	૧૧૭૩
ઈંદિયામાં પાછા પાલખાણ	૧૧૮૫
ઈંદિયામાં જામ	૧૨૨૪
ઈંદિયામાં પ્રાણમાં	૧૨૬૨

ઈંદિયામાં દિવસ	૧૨૬૯
ઈંદિયામાં ચૂંટા	૧૩૭૦
સિપાહીશાહી	૧૩૭૫
ઈંદિયામાં દિવસ	૧૩૮૬
ઈંદિયામાં	૧૪૦૨
ઈંદિયામાં દિવસનો બનાવ	૧૪૭૮
ઈંદિયામાં સન્માન	૧૪૯૧
ઈંદિયામાં પાછામાં ?	૧૪૯૪
ઈંદિયામાં પુનરાવૃત્તિ	૧૫૦૯
ઈંદિયામાં બળવો	૧૫૨૨
ઈંદિયામાં સામે ચુનંદા	૧૫૫૫
ઈંદિયામાં	૧૫૭૮
ઈંદિયામાં આતર	૧૬૧૦
ઈંદિયામાં વિષે	૧૬૧૨
ઈંદિયામાં સેવકદળો પર ધાડ	૧૬૧૪
ઈંદિયામાં પ્રકારનું !	૧૬૩૫
ઈંદિયામાં હપર	૧૬૪૫
ઈંદિયામાં મુજબનું	૧૬૫૭
ઈંદિયામાં દાસ	૧૬૫૯
ઈંદિયામાં સિપાહીઓ પર ધાડ	૧૬૬૨
ઈંદિયામાં અર્થસાધ	૧૬૭૪

લેખ	પૃષ્ઠ
કુમરમના ધા	૧૬૮૫
ફૂલીઓનો હિસ્સો	૧૬૮૮
ફહારવું શાને ?	૧૬૯૨
ફસ્તરાજની ઉતાવળ	૧૬૯૪
ફધોળી ટોપી સામે ઝુમેજ	૧૬૯૭
ફવણિની વાતો	૧૭૦૪
અમદાવાદ મેદાસમાનાં બાપણ	૧૭૧૨
સંયુક્ત સંમેલન	૧૭૫૪
વિતર-વક્ષિણ	૧૭૬૬
સરકારી સજવતા	૧૭૬૬
ફના. વાઘસરાય જોગ	૧૭૮૫
અંગદવિદિ	૧૭૯૨
સરકારી જવાબ	૧૮૧૩
ફુલુંકાર	૧૮૫૪
ફૂલહોર	૧૮૫૬
ફપતંગતત્વ	૧૮૮૫
પરિશિષ્ટ ૧	૧૯૦૭
લ્યુક ઓફ કોનેટ	૭૮૫
ફિન્વા વાઘસરાય દાગડ	૧૦૮૭
ફસ્વામી ગોવિંદાનંદ	૧૦૭૦
નિદોષ ટોપી	૧૧૪૮
ફશાદજ્જદાના આગમનની વાત	૧૨૨૯

લેખ	પૃષ્ઠ
મેલી સરકાર	૧૪૩૪
ફૂલીઓની ઉપર ખળુ ચડાઈ	૧૪૫૫
‘હેડ લેકિને સંદેશો’	૧૪૯૮
‘પીપલ્સ ફર’	૧૫૦૨
ફૂપી પોલીસ	૧૬૦૩
ફકામતી કારણો	૧૬૦૪
ફસત્વથી અચળું	૧૬૧૮
ફસરકારની માફી કાં ન માગી ?	૧૬૨૭
ફૂપી પોલીસનો લાજ	૧૬૨૮
પધારો ફનલિ પ્રતાપ	
સીંગણ !	૧૬૫૧
ફહેસાળ-ધુ દાસ અને ના. રોનાદકશે	૧૬૫૮
ફરોક્સ પકડાયા !	”
ફૂનાની બહાદુરી	૧૭૪૬
શીખ બહાદુરી	૧૭૪૬
ફસરકારી લીપણ	૧૭૫૮
ફ‘જમે’ રાખેલો ખજાર	૧૮૦૫
ફૂલામાં સામે ઝુમેજ	૧૮૦૭
ફપંખળનું બંધિદાન	૧૮૮૮
અલિયામાં ત્રાસ	૧૮૧૦

દે. અ. હિં. સા

પંખળનો પત્ર (૫)	૧૨૭
ખિલાફત	૨૪૭, ૨૫૩
ફહિંસા વિ. અહિંસા	૨૫૬
વશહારીની શરત	૨૬૧

મળૂરોનું કલ્યાણ	૨૮૮
અસહકારમાં કેમ દીસ થાય છે ?	૩૩૮
ફરાજકીય ઝુમ મંડળ	૩૫૬
તલવારનો ન્યાય	૪૨૭

લેખ	પૃષ્ઠ
૧૫૦૫નો પત્ર (૧૫)	૪૩૬
એક ડેપુટી કમીશનરનું પુન	૪૬૮
૧ શાન્તિનિકેતનમાં એક સમાહ	૫૦૬
સુરતમાં ગાંધીજી	૫૪૪
૧ ચામેર ભગૃતિ	૫૮૩, ૬૧૦
નિર્દોષ બ્રહ્મ	૫૯૪
હાકારમાં ગાંધીજી	૫૯૮
કેટલીક દરકતો	૬૧૮
મહેમદવાદનું ભાષણ	૬૨૨
૧ મહારાષ્ટ્રયાત્રા ૬૪૭, ૬૬૫, ૬૭૬, ૬૮૨	
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૬૬૦
તલવાંરત્યાગની એક છત	૬૭૩
૬ એક સલાહ	૭૦૦
૬ દિશાબ્રહ્મ	૭૦૬
૬ કેટલીક શંકાઓ	૭૨૦
૬ વળી પાછું ચંપારણ !	૭૨૯
૧ આ તે શું હાયરશાહી ?	૭૩૬
કલકત્તાનું ભાષણ	૭૪૬
નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ	૭૬૬
૬ નમ્રતાની જરૂર	૭૯૧
વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
સનાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫
સ્વરાજ મોડું થશે	૮૭૩
૬ મુદ્દાની વાત	૮૭૫
કોષ આવે ત્યારે શું કરવું ?	૮૮૬
૧ એક મિત્ર અનુભવ	૮૮૮
૬ ચેરાતાં વાદળ	૯૦૨

લેખ	પૃષ્ઠ
૬ સખ્તીનું સંધારથ	૯૧૦
શીખ ભગૃતિ	૯૧૫
૧ શ્રી શીખોને	૯૨૦
૧ મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૫૪, ૯૭૩
૬ સરકારની મંકડામણી	૯૬૧
૬ ટાઇમ્સ 'ની ટીકા	૯૯૧
૬ ભેદનીતિ	૧૦૦૪
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
માલેગાંવનો ગુન્હો	૧૦૫૦
૬ કાણુલનો હાડ ?	૧૦૮૩
વસંતનું વ્યાખ્યાન	૧૦૯૨
૧ સીમલામાં ગાંધીજી	૧૧૧૧
બચ્ચનાં ભાષણ	૧૧૧૯
મજૂરોને કપકો	૧૧૬૨
૬ કસોટીના દિવસ	૧૨૬૮
પૂનનો આધિકાર	૧૨૮૦
મોપલા ઉત્પાત	૧૩૨૦
અધિકાર પ્રશ્નોત્તરી	૧૩૪૫
૬ નાશની મીમાંસા	૧૩૫૦
અલી બાઇઓની છત	૧૩૭૫
હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય	૧૩૮૬
૬ મુસલમાન બાઇઓને	૧૩૯૦
૬ બુલંદશહરનો બનાવ	૧૪૭૮
૬ શાહબંદાનું સન્માન	૧૪૯૧
સમજણ વિં અક્ષરમાન	૧૪૯૬
૬ વધુ પ્રશ્નો	૧૫૦૫
ચોથી હોળી	૧૫૧૮
૬ મોપલા બળવો	૧૫૨૨

લેખ	પૃષ્ઠ
ફિરોઢાભાસ	૧૫૫૨
ફિરોઢા સામે ગુન્હેગાર	૧૫૫૬
ફંચુંબદોના અપયથ	૧૫૭૦
ફંસાથીઓને	૧૫૭૮
ફમારી બીડ	૧૫૮૨
દયાધર્મ	૧૫૮૬
બારડોલી-આણંદને	૧૫૯૪
ફનીતિબળ	૧૫૯૭
વડી ચાવી	૧૬૦૬
હિન્દુ મુસલમાન પારસી	૧૬૦૮
ફોરણ કિપર	૧૬૪૫
ફમરના ધા	૧૬૮૫
ફચીઓનો હિસ્સો	૧૬૮૮
અમદાવાદ મહાસભાનાં બાપણ	૧૭૧૧
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
લડતનું મંડાણ	૧૭૮૨
ગોરખપુરનો ગુન્હે	૧૮૧૫
ફધરનો ધા	૧૮૨૮
અલી ભાઇઓ	૧૮૩૬
ગેબી અવાજ	૧૮૪૧
મારી નિરાશા	૧૮૭૦
ફપતંગત્વ	૧૮૮૫
ફને હું પકડાઉં—	૧૮૮૮
ફઅહિંસા	૧૮૯૨
ફઅહિંસા વિષે વધુ (પરિશિષ્ટ ૨)	૧૯૩૫
નૅલ મહેલ	૧૦૨૫
ફમાલેગાંવનું દુર્વર્તન	૧૦૭૨
અશાન્ત અસહકારી	૧૦૭૪

લેખ	પૃષ્ઠ
ફહું લશ્કરભરતી સારું કેમ મથ્યો ?	૧૧૦૯
ફઅહિંસાધર્મ	”
અલી ભાઇઓની પ્રતિજ્ઞા	૧૧૧૬
અનુકરણીય	૧૨૪૦
મિત્ર-શત્રુ	૧૨૪૮
કરાંચીમાં શાન્તિભંગ	૧૨૯૨
શાન્તિનું બળ	૧૩૦૮
ફવચનભંગ	૧૪૦૧
ફસાચા શાહીદો	૧૪૧૧
ફધર્મને નામે ધાડ	૧૪૩૬
દીવાળી	૧૪૮૫
ફમેડી શંકા	૧૫૪૧
ફમારા પકડાવાથી શું થાય ?	૧૫૪૨
ફઅહિંસાપાલન	૧૫૪૮
મેડી જરૂર	૧૬૦૧
આમાં વિદ્યો	૧૬૦૨
એક જ કપાય	૧૬૦૩
ફમો. અમદુલ બારીના	
ઉદ્દગાર	૧૬૩૦
ફઅહિંસા જ ધર્મ	૧૬૩૩
ફધોરી માર્ગ	૧૬૩૪
પધારો કનૈલ	
પ્રતાપસીંગજી !	૧૬૫૧
પોલીસ પર ઢોળવાની ટેવ	૧૬૮૦
ભેનાર તો મરવાનો જ !	૧૭૩૭
આપાણું રક્ષણ	૧૭૭૫
‘નથી આવડતું’	૧૮૧૭
શાન્તિ વિષે એકરકારી	૧૯૦૦

૧૦. બહિષ્કારત્રયી

લેખ	પૃષ્ઠ
અસહકાર	૩૭૫
ગુજરાતની દરબ	૩૮૩
ધારાસભાનો બહિષ્કાર	૩૯૪, ૫૦૫
અદાલતો અને નિશાળો	૪૩૧
મદ્રાસમાં બાંધીલ	૪૪૩
તથા મોહ	૪૫૭
ખિલાફત—અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી	૪૫૨
કલકત્તા કોંગ્રેસનાં ભાષણ	૪૯૦
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે બાંધીલ	૫૧૮
શિક્ષકવર્ગમાં બાંધીલ	૫૨૫
નિશાળો	૫૨૯
સુરતનો અનુભવ	૫૩૦
પ્રાયશ્ચિક્ષા શાળાઓના શિક્ષકોને	૫૩૧
મુરાદાબાદ રાજકીય પરિપદ્ધ	૫૩૫
સુરતમાં બાંધીલ	૫૪૪
ફિઅદાલતોની ઇન્દ્રજાળ	૫૫૬
પંચાયત પ્રાન્તમાં મુસાફરી	૫૬૭
ફિઅલીમદ કોલેજના દરેકીઓને	૫૮૧
પંચોમેર જાગૃતિ—૧	૫૮૩
હાકોરમાં બાંધીલ	૫૯૮
સોળગી નવેચ્છર	૬૧૭
ફિઅલીમદ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં	
માથાપો પ્રત્યે	૬૩૧
બરચનું વ્યાખ્યાન	૬૩૬
અંકલેશ્વરનું ભાષણ	૬૩૯
પનાશિકમાં બાંધીલ	૬૪૨
કુલપતિના અસહીયાર્થે	૬૫૫

લેખ	પૃષ્ઠ
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે બાંધીલ	૬૬૦
ફિઅલીમદની નિષ્ફળતા	૬૭૯
૧૬૬૧માં બાંધીલ	૬૯૦
૧૬૬૧માં મુસાફરી	૭૦૩
ફિઅલીમદનો જવાબ	૭૧૫
૧૬૬૧માં જાગૃતિમાં સંક્ષેપ	૭૨૪
૧૬૬૧માં બાંધીલ	૭૩૨
૧૬૬૧માં ઉપર વાતચીત	૭૫૮
ફિઅલીમદના નવજવાનોને	૭૬૭
૧૬૬૧માં વાત	૮૧૭
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
ફિઅલીમદની જાગૃતિ	૮૪૬
ફિઅલીમદ અને બિહારમાં જાગૃતિ	૮૬૯
કલકત્તા મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા	૮૮૨
ઉદ્યોગ ન્યાય	૮૯૨
૧૬૬૧માં બાંધીલ ૯૪૪, ૯૮૬, ૧૦૦૦	
ફિઅલીમદની પ્રતિષ્ઠા	૯૫૮
ગુજરાતવાલાનું વ્યાખ્યાન	૯૮૨
ફિઅલીમદની ચિન્તા	૧૧૨૫
ફિઅલીમદ બૂલ	૧૩૦૯
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
ફિઅસહકારી બચાવ કરે ?	૧૧૧૦
ફિઅચાવ કરવો ?	૧૨૧૨
હાલમાં દોષ	૧૨૪૭
વીરમાતા	૧૭૨૫
નિઘ્યાનનો યત્ન	૧૭૩૦

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
જોતિંદજી વસનજીનો કેસ ૧૮૫૦		આથી ઉલટું	૧૮૬૫
એન-સીમાં વડીલાત ૧૮૬૪		લગાઈ-પંચાયત	૧૯૦૨
૧૧. સ્વદેશીધર્મે (સામાન્ય)			
દાહોદનાં ભાષણો	૨૨	અમૃત ચોખડીઉં	૧૨૧૭
સ્વદેશી	૩૬	કુઅંગ્રેજ ભાષંગોને	૧૨૩૦
ચંચા વિરુદ્ધ સ્વદેશી (૧)	૪૨	નવી પ્રતિષ્ઠા	૧૨૮૧
ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ	૯૪	કાલીચારાડના રાજમદારાજાઓ	
પંખળનો પત્ર (૩)	૧૧૫	પ્રત્યે	૧૨૯૬
ખિલાફતનો ઉપાય	૧૨૫	કુમુસલમાનોની ચિન્તા	૧૩૧૨
પંખળનો પત્ર (૫)	૧૨૭	આસાચના અનુભવ	૧૩૨૫
કુસ્વદેશીમાં સ્વરાજ્ય	૧૩૫	બદ્દિષ્કાર પ્રજોત્તરી	૧૩૪૫
કુબદ્દિષ્કાર વિ. સ્વદેશી	૧૯૪	ફનાથની મીમાંસા	૧૩૫૦
ત્રિવિધ ચર્ચા	૩૪૨	પરગળ પારસીઓ	૧૩૫૫
સ્વદેશી સ્ટોર	૩૬૦	કુઆપળી ખિલાફત	૧૪૦૬
શબ્દ સ્વદેશી	૩૮૯, ૪૮૮	સ્વદેશીમાં વિધ્નો	૧૪૦૮
ખિલાફત-અસહકાર પ્રજોત્તરી	૪૭૧	ફકવિની ચોક્કા	૧૪૫૮
કલકત્તા કોંગ્રેસનાં ભાષણ	૪૯૦	ફવધુ પ્રસા	૧૫૨૫
મહેમદાવાદનું ભાષણ	૬૨૨	ફલિન્ડુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર	૧૬૭૪
ભરૂચનું બ્યાખ્યાન	૬૩૬	સ્વદેશી વિ. ખાદી	૧૮૭૮
ખાનાશિકમાં માંધીજી	૬૪૫	નડિયાદમાં સ્વદેશીનો પ્રચાર	૨૩૬
સૂતરને લાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧	ધોળામાં કાળું	૯૭૧
ખાવડાલની યાત્રા	૮૧૭	પરદેશને નુકસાની	૧૧૫૨
ખામધ્ય પ્રાન્તમાં માંધીજી	૯૫૪	ફનો મંચદ	૧૪૩૩
કુદારંગોગો	૯૮૦	સ્વદેશી અને બ્રહ્મચર્ય	૧૫૦૦
વતઢિધાપન	૯૮૭	રામ અને રહીમ નામ	૧૫૦૨
કુસાચી સમજણ	૧૦૦૯	ફકીમતી કારણો	૧૬૦૪
ગુજરાતના અનુભવો	૧૦૧૩	રાજકોટવાસી	૧૭૧૦
ખામાંધીજીની મનોદશા	૧૧૩૧	કપાસની મોસમ	૧૯૦૨

૧૨. સ્વદેશી—ખાદી અને રેડીયો

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
દાહોદનાં ભાષણો	૨૨	૧૧મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૭૩
સ્વદેશી	૩૬	ડુંદાઈગોળો	૯૮૦
બહેનો પ્રત્યે	૩૭	ગુજરાતવાલાનું વ્યાખ્યાન	૯૮૨
એક થયેલો સંવાદ	૩૯	ડુંદાઈગોળ પ્લેટ	૯૮૭
બહેનો પ્રત્યે	૪૬	કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
કાઠીયાવાડીઓ પ્રત્યે	૯૧	ગુજરાતના અનુભવો	૧૦૧૭
પંજાબનો પત્ર (૨)	૧૧૦	૧૧ગાંધીજી ગુજરાતમાં ૧૦૨૭, ૧૦૪૨	
ખાદીની કિંમત	૨૨૦	નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
ખાદીના ઉપયોગ	૨૭૭	ભરૂચનાં ભાષણ	૧૦૯૧
ખાદીનો ઉપયોગ કરનારાઓને		પંચમહાલન	૧૨૨૦
સાર	૩૧૫	ત્યાગ અને ઉત્પત્તિ	૧૨૫૬
ખાદીનો મહિમા	૩૨૮	ફિનિનિ	૧૨૫૮
હું શું કરું ?	૩૬૨	ડુંધાળી ટોપી	૧૨૬૪
ખિલાફત અને સ્વદેશી	૩૭૮	ડુંધારી ભૂલ	૧૩૦૯
સ્વદેશી	૩૯૮	પારમાર્થિક હડતાળ	૧૩૫૯
ડાકોરમાં ગાંધીજી	૫૯૮	મુંબઈ શું કરશે ?	૧૪૩૬
બેલગામની સ્ત્રીઓ આગળ	૬૮૫	ફકિની ચોટી	૧૪૫૮
ડુંબગાળના નવજવાનોને	૭૬૭	સભ્યતા	૧૬૭૧
રેડીયાનો ધર્મ	૮૦૦	ડુંધાળી ટોપી સામે કુંજેશ	૧૬૯૭
સ્વાતરને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧	હડતાનું મંડાણ	૧૭૮૨
વણકર પરિપક્વ આગળ	૮૦૮	સ્વદેશી વિનં રેડીયો	૧૮૭૮
૧૧વડતાલની યાત્રા	૮૧૭	ડુંરેડીયાનો ઉદ્યોગ	૧૯૪૧
૧૧બંગાળની ભગ્યતિ	૮૪૬	વિજ્ઞપુરની રેડીયાની પ્રવૃત્તિ	૫૬
રેડીયાની પ્રવૃત્તિ	૮૬૨	રેડીયો	૭૪
કલકત્તા મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા	૮૮૨	પ્રાચીન રેડીયો	૧૦૫
મારી પંજાબની છેલ્લી મુસાફરી	૯૨૯	ધોળામાં કાળું	૮૭૦
૧૧પંજાબમાં ગાંધીજી	૯૪૪	રેડીયો ને ખાદી	૯૪૧

લેખ	પૃષ્ઠ
કેળવણીનું સાધન	૯૪૨
ખાદીનો મહિમા ૯૫૪, ૧૦૦૦	
અપ્રામાણિકતા	૯૭૧
રેંટીયાની પરખ	૯૭૨
સુતાર સ્વયંસેવક	૯૭૩
રાષ્ટ્રીય શાળા-રેંટીયા શાળા	૧૦૫૬
સીધો હિસાબ	૧૦૬૧
કાર્યકુશળતા	”
મારી ભૂલ	”
રેંટીયામાં સ્વરાજ	૧૦૬૩
રેંટીયાનો અર્થ	૧૦૮૯
ધોળી ટોપી	૧૦૯૧
ગુજરાત પરિવહ	૧૧૫૦
પ્રદર્શન	૧૧૫૧
‘સ્વદેશી’ ટોપી	૧૨૪૧
‘સ્વદેશી નાનકલાક’	૧૨૪૨
ચેતવણું હિન્દ	૧૨૭૯
હાથનાં કપાં હંચે	૧૨૦૭
બિહારનો પ્રવાસ	૧૩૧૮

લેખ	પૃષ્ઠ
વણકરોની સભા	૧૩૧૮
દગાથી કેમ બચાય ?	૧૩૨૪
દત્તમંડલ	૧૪૩૪
ચાદીમાં ખાદી	૧૪૫૧
વણકરોની મુશામત	૧૪૬૯
ગીતામાં રેંટીયા	૧૪૮૭
રેંટીયા ને ભુદ્ધિ	૧૫૦૩
ફાદીની ટોપી પર ચર્ચા	૧૫૦૪
ફાદી ક્ષણભંગર છે ?	૧૫૪૨
ફકાતવાની તરફેણમાં	૧૫૪૩
ફતાલુકા માટે આદર્શ	૧૫૪૫
નાટકશાળામાં ખાદી	૧૫૬૮
પવિત્રતાની હદ	૧૬૨૪
ખાદીની પ્રતિજ્ઞા	૧૭૨૪
કામદાર અને ફાજલ	૧૮૨૨
ખાદીયા બાઈબલનોને	૧૮૫૨
ડૉ. રાયની પ્રસ્તાવના	૧૮૫૩
ખાદીનો બરાવો	૧૮૬૯
ખાદીપ્રચાર	૧૯૦૧

૧૩. આત્મશુદ્ધિ

મહાત્મા દુકાનો	૫૭૫
ડાકોરમાં ગાંધીજી	૫૯૮
મહેમદાવાદનું ભાષણ	૬૨૨
જાનાગપુરના અન્યત્રે આગળ	૭૭૫
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
વડતાલનું આખ્યાન	૮૨૪
જાંગાળની જાગૃતિ	૮૪૬

જમણ પ્રાંતમાં ગાંધીજી	૯૫૪
વિચારમય જીવન	૯૬૫
નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
ફકસોટીના દિવસ	૧૨૬૯
કાઠિયાવાડના રાજમહારાજઓ પ્રત્યે	૧૨૬૬
પતિત અહેનો	૧૩૩૯

લેખ	પૃષ્ઠ
ઈનાશની મીમાંસા	૧૩૫૦
પરમજી પારસીઓ	૧૩૫૫
ઈઆત્મનિરીક્ષણ	૧૬૦૪

લેખ	પૃષ્ઠ
ઈઆત્મશુદ્ધિની અસર	૧૨૧૩
ગુજરાતીનો પશ્ચાત્તાપ	૧૭૪૩

૧૪. કોમી એકતા

મોલાના અખદુલ બારી સાહેબ	૪૧
ગૌરક્ષા	૧૧૪, ૪૨૫
હિન્દુમુસલમાન એકતા	૨૩૦
હિન્દુ પ્રત્યે	૪૫૩
ઈહિન્દુમુસલમાનનું એકત્ય	૫૭૩
ડાકોરમાં ગાંધીજી	૫૯૮
ચોમેર નગૃતિ-૨	૬૧૦
મહેમદાવાદનું બાષણ	૬૨૨
ભરચનું વ્યાખ્યાન	૬૩૬
અંકલેશ્વરનું બાષણ	૬૩૯
મહારાષ્ટ્રયાત્રા ૬૪૭, ૬૬૫, ૬૭૬, ૬૮૨	
હિન્દુમુસલમાનને	૬૬૯
મેલગામની સ્ત્રીઓ આગળ	૬૮૫
કલકત્તાનું બાષણ	૭૪૬
વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
ગાંધીજી ગુજરાતમાં	૧૦૪૨
ઈહિન્દુમુસલમાન એકતા	૧૦૮૩
ઈહિન્દુમુસલમાન	૧૨૭૪, ૧૪૭૪
પરમજી પારસીઓ	૧૩૫૫
અલી બાઈઓની જીત	૧૩૭૫
હિન્દુમુસલમાન એકત્ય	૧૩૮૧

ચોથી હોળી	૧૫૧૯
ઈમોપલા બળવો	૧૫૨૨
ઈવધુ પ્રશ્નો	૧૫૨૫
ઈમુબ્બનો અપયજ્ઞ	૧૫૭૦
હિન્દુ મુસલમાન પારસી	૧૬૦૮
ખિલાફત પરિષદ	૧૭૨૦
ઈદોસ્તીનો ન્યાય	૧૭૪૦
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
લડતનું મંડાણ	૧૭૮૨
પરિશિષ્ટ ૧	૧૯૦૭
હિન્દુમુસલમાન એકત્ય	૧૧૫૨
‘સુદી વચ્ચે સોપારી’	૧૨૪૪
પણ હવે ?	૧૨૪૫
મહુમાં ઝમડો	૧૨૬૮
હિન્દુમુસલમાન	૧૨૬૨
ઈનાની કોમોનું શું ?	૧૫૪૫
ઈમોલાનાની ખોટ	૧૫૮૫
ઈએક ચેતવણી	૧૬૨૪
ઈઆગ્રહ	૧૬૨૯
ઈનાની કોમો	૧૬૩૧
ઈવધુ ટેકો	૧૬૩૧
પારસી બાઈબહેનોને	૧૬૫૫
ખ્રિસ્તીઓમાં નગૃતિ	૧૭૨૨

૧૫. અસ્પૃશ્યતા

લેખ	પૃષ્ઠ
દાહોદનાં બાપણો	૨૨
પાટથી ઉતર્યા	૧૯૦
વિવિધ ચર્ચા	૩૪૨
સ્વરાજની શરતો અને અસ્પૃશ્યતા	૬૭૦
વૈષ્ણવો પ્રત્યે	૬૮૭
વૈષ્ણવો અને અન્યજન	૭૦૯
વૈષ્ણવવસ્ત્ર	૭૧૨
અન્યજને વિશે વધુ વિચાર	૭૨૧
જિનાગપુરના અન્યજને આગળ	૭૭૫
સનાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫
મારી પંજાબની છેલ્લી મસાફરી	૯૨૯
૧૬મ્મ પ્રાંતમાં ગાંધીજી	૯૫૪
અસ્પૃશ્યતા વિષે શંકા	૯૬૮
અન્યજન પરિવેશ	૯૯૫
ગાંધીજી ગુજરાતમાં ૧૦૨૭, ૧૦૪૨, ૧૦૫૩	૧૦૪૨, ૧૦૫૩
વૈષ્ણવો પ્રત્યે	૧૨૦૬
અસ્પૃશ્યતા વિનં રાષ્ટ્રીયતા	૧૩૦૧
માંડવાળ ?	૧૩૦૪
અસ્પૃશ્યતા	૧૩૧૬

લેખ	પૃષ્ઠ
ગુજરાત શું કરશે ?	૧૩૬૬
અલી બાદશાહની છાત	૧૩૭૫
હિન્દુધર્મ	૧૪૨૩
હિન્દુઓની પ્રજા	૧૫૧૨
અન્યજનોપાકાર	૧૬૩૫
સ્વરાજ ક્યાં છે ?	૧૭૫૧
લડતનું મંડાણ	૧૭૮૨
શિક્ષિત અન્યજને	૩૭૪
અન્યજને વિશે	૮૭૧
એક અન્યજનો ખુલ્લો પત્ર ૧૦૬૫	૧૦૬૫
કાલોલના હિન્દુઓ	૧૦૬૬
એક બીજી શંકા	૧૨૪૬
અસ્પૃશ્યતાની મર્યાદા	૧૨૪૮
અન્યજને વિશે	૧૪૩૫
અસ્પૃશ્યતાનું ફળ	૧૪૫૨
મળી કારણ	૧૪૫૫
‘દેડ લોકોને સંદેશો’	૧૪૯૮
અન્યજને વિશે	૧૮૨૩
‘આબડછેટ અદકેરું અંગ’ ૧૮૬૬	૧૮૬૬

૧૬. કેળવણી

૧ ગાંધીજીની જીખાની ૧૬૨, ૧૮૦, ૧૯૯, ૨૦૯	૧૬૨, ૧૮૦, ૧૯૯, ૨૦૯
પંજાબનો પત્ર (૧૩)	૨૩૩
જૂનાગઢનું ગાંડપણ	૩૯૨
ઈશાન્તનિકેતનમાં એક સપ્તાહ	૫૦૮

જાવલીગઢ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માયાપો પ્રત્યે	૬૩૧
કુલપતિના આશીર્વાદ	૬૫૫
વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૬૬૦
સ્વરાજની શરતો અને અસ્પૃશ્યતા	૬૭૦

લેખ	પૃષ્ઠ
જાકારીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
વૈષ્ણવો અને અન્યજન	૭૦૯
અન્યજનો વિષે વધુ વિચાર	૭૨૧
જા. ગુરખા' ઉપર વાતચીત	૭૫૮
રેડીયાનો ધર્મ	૮૦૦
સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ	૮૦૧
જવડતાલની યાત્રા	૮૧૭
જા. ગાળની જનશ્રુતિ	૮૪૬
કલકત્તા મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા	૮૮૨
જા. બિહારમાં ગાંધીજી	૮૯૪
જા. પંજાબમાં ગાંધીજી	૯૪૪
જા. ગાંધીજી યુગરાતમાં	૧૦૪૨
ડૉ. હરેટ બાઇઓને	૧૧૫૩
હ. અંગ્રેજી વિદ્યા અને રવિબાબુ	૧૧૫૭
હ. મારી ભૂલ	૧૩૦૯
સમજણ વિ. અક્ષરજ્ઞાન	૧૪૫૬

૧૭. દાર્શનિક

ઢાળી દુકાનો	૫૭૫
હાકોરમાં ગાંધીજી	૫૯૮
અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ	૮૨૧
જા. પારસીઓ પ્રત્યે	૯૩૫
જા. મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૭૩
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
એક પારસી બાઇનો બચાવ	૧૦૫૮
ડૉ. હરેટ બાઇઓને	૧૧૫૩
જા. અંગ્રેજ બાઇઓને	૧૨૩૦
પરગણુ પારસીઓ	૧૩૫૫

લેખ	પૃષ્ઠ
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૫૨
પારસી રસ્તમજીની સખાવત ૭૪૫	
પણ કેળવણીનું શું ?	૯૪૧
કેળવણીનું સાધન	૯૪૨
રાષ્ટ્રીય શાળા-રેડીયા	
શાળા	૧૦૫૬
સીધો હિસાબ	૧૦૬૦
મારી ભૂલ	૧૦૬૧
રાષ્ટ્રીય શાળાની રાષ્ટ્રીયતા	૧૪૬૭
માખાપોને	૧૬૬૮
નડિયાદનો પ્રયત્ન	૧૭૩૦
લોકોનું પાણી	૧૭૩૨
રાષ્ટ્રીય શાળાઓ વિષે	૧૮૨૦
એક વર્ષનો અનર્થ	૧૮૫૮
હાથે કાન	,,
સહરાનું રણ	,,

કામદારોને	૧૪૮૩
દાર્શનિક	૯૪૧
બહેનોને અરજી	,,
પણ કેળવણીનું શું ?	,,
અન્ય સુક્રમ	૧૦૫૭
દાર્શની આવક	૧૦૫૮
ડૉ. પીઠા પર પહેરા	૧૨૨૭
જા. ધારવાડનું રમખાણ	૧૨૨૯
જા. અનુકરણીય પહેલ	૧૨૬૦
એક પારસી બહેન	૧૨૭૯

૧૮. કમન

લેખ	પૃષ્ઠ
દિશ્વીમાં દયાણુ	૨૯૮
ગાંડપણુ	૩૩૬
આપણી ફરજ	૪૫૫
સરકારનાં શસ્ત્રો	૫૫૪
કવળી પાછું ચંપારણુ !	૭૨૯
જાઆ તે શું ડાયરશાહી ?	૭૩૬
બનદેરાતની બીક	૭૪૦
ખિલ્દારમાં ગાંધીજી	૮૯૪
ખિલ્દારમાં સખતી	૮૯૯
કેશનનાં વાદળ	૯૦૨
સખતીનું સોંવારશ	૯૧૦
સરકારની મંકટામણુ	૯૬૧
મધ્ય પ્રાંતમાં સખતી	૧૧૦૧
દડ આવી	૧૧૬૫
કરીબોના વાલી	૧૧૬૯
આશીષત્રીની બોળમાં	૧૨૬૨
રંગે ચૂકતાં	૧૩૭૦
સિપાહીશાહી	૧૩૭૯
ક્રુએશ	૧૪૦૨
અલી બાદશાહો અદાલતમાં	૧૪૮૧
સ્ત્રીઓની ઉપર પણ ચડાઈ	૧૪૫૫
કુલદંશકરનો બનાવ	૧૪૭૮
ચાંદપુરની પુનરાવૃત્તિ	૧૫૦૯
નિર્દોષ સામે ગુન્હેગાર	૧૫૫૬
સ્વયંસેવકદળો પર ઘાટ	૧૬૧૪
પોત પ્રકારયું !	૧૬૩૫
કોરણુ ઉપર	૧૬૪૫

લેખ	પૃષ્ઠ
દેશબંધુ દાસ	૧૬૫૯
કમરમના ઘા	૧૬૮૫
સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૧૬૮૮
ધોળી ટોપી સામે ક્રુએશ	૧૬૯૭
છૂટાદોર	૧૮૫૬
પરિશિષ્ટ ૧	૧૯૦૭
ફારવહેવાર પર બંધી	૯૨૩
તેમાંથી લેવાનો પાઠ	૯૨૪
ધોળી ટોપીનો પ્રતિબંધ	૯૪૩
સ્વામી ગોવિંદાનંદ	૧૦૭૦
બાદ હોનિમિન વગેરે	૧૦૮૬
એ માર્ગો ક્યા ?	૧૦૮૭
સ્ત્રીઓની ઉપર પણ ચડાઈ	૧૪૫૫
ગોહાટીમાંથી પડેલા	૧૪૫૬
ઉપાય	”
ગંગાધરરાવને પત્ર	૧૪૭૦
સાચા સરખાવ	૧૪૮૮
બીજા નેતાઓ	”
છેવટે જોલ મળી	૧૫૧૫
દાસ પકડાયા ?	૧૬૫૩
સ્ટોપસ પકડાયા !	૧૬૫૪
શંખધ્વનિ સાથે	૧૬૮૩
મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ	૧૬૮૪
દેશબંધુની ગર્જના	૧૭૪૫
પૂનાની બહાદુરી	૧૭૪૬
શીખ બહાદુરી	૧૭૪૬
જામે રાખેલા પગાર	૧૮૦૫
છાપાં સામે ક્રુએશ	૧૮૦૭

લેખ	પૃષ્ઠ	લેખ	પૃષ્ઠ
પંચાનનું અધિદાન	૧૮૦૮	પણિયામાં ત્રાસ	૧૮૧૦
૧૯. જેલ પ્રકરણ			
ચોમેર ભગ્યતિ-૧	૫૮૩	જેલ શા માટે ?	૧૫૧૫
કમોટીના દિવસ	૧૨૧૯	જેલમાં બેસનાર મુલાકાતી	૧૭૦૮
નિર્મળ પશ્ચાત્તાપ	૧૨૧૭	જેલમાં બેસતો	૧૭૨૭
સખ્યતા	૧૬૭૧	શ્રી. મહાદેવના કાગળ	૧૭૪૦
જેલમાં કામ કરવું નહિ ?	૧૭૦૧	લાલાજીના પત્ર	૧૭૪૪
મુખમાં દુઃખ	૧૭૫૮	‘સરકાર એક છે’	૧૭૬૨
અલી બાદશાહો	૧૮૩૬	‘સરકાર આશ્રમ’	૧૭૬૪
મારી નિરાશા	૧૮૭૦	સરકારની લીપાવ	૧૭૭૯
અરિશિષ્ટ ૧	૧૮૦૭	અર્થ દેખે દાય	૧૮૦૩
એમ માગો ક્યા ?	૧૨૧૨	મો. શાંતનુપલાની કાગળ	૧૮૦૪
અમુક્તિના માર્ગ	”	ગાવિંદજી વસનજીનો કસ	૧૮૫૦
મુન્દરલાલજીનો કાગળ	૧૨૨૬	કલકત્તાની જેલમાં	૧૮૫૨
અલી બાદશાહોના સાથી	૧૪૩૫	જેલનો અનુભવ	૧૮૦૩
જેલમાં લાંબણ	૧૫૧૪		
૨૦. મુસાફરી			
પંચાનનો પત્ર (૧)	૧૦૧	પંચાનનો પત્ર (૧૨)	૨૨૨
” (૨)	૧૧૦	” (૧૩)	૨૩૩
” (૩)	૧૧૫	§ ” (૧૪)	૪૦૩
” (૪)	૧૨૦	§ ” (૧૫)	૪૩૬
” (૫)	૧૨૬	મદ્રાસ હલાકાતની મુસાફરી	૪૫૯
” (૬)	૧૩૮	સત્ય શિવે સુન્દરમ ૧	૪૬૩
” (૭)	૧૪૪	શાન્તિનિકેતનમાં એક સંમત	૫૦૬
” (૮)	૧૪૮	મુરાદબાદ રાજકીય પરિષદ	૫૩૫
” (૯)	૨૦૫	ગાલીબની ઝડપ	૫૬૦
” (૧૦)	૨૨૨	અંબુકા પ્રાન્તમાં મુસાફરી	૫૬૭
” (૧૧)	૨૨૪	ચોમેર ભગ્યતિ-૧, -૨	૫૮૩, ૬૧૦

લેખ	પૃષ્ઠ
જાનિવાની પરિવહ	૬૨૭
જાગેડા જીલ્લામાં સુસાફરી	૬૩૩
જામહારાષ્ટ્રયાત્રા ૬૪૭, ૬૬૭, ૬૭૬, ૬૮૨	૬૮૨
જાકશીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
જાગાંધીજીની સુસાફરી	૭૦૩
જાવિદ્યાર્થી જગતમાં સંક્ષેપ	૭૨૪
જામિહારમાં ગાંધીજી	૭૩૨
જાઆ તે શું ડાયરશાફ્ટ ?	૭૩૬
જા'ગુરખા' ઉપર વાતચીત	૭૫૮
જાસ્વરાજનું ખાતમુદ્દત	૭૮૬
જાવડતાલની યાત્રા	૮૧૭
જાજંગાળની જંગલિત	૮૬૪
જાજંગાળ અને મિહારમાં જંગલિત	૮૭૯
જાકોષ આપે ત્યારે શું કરવું ?	૮૮૬
જાએક મિશ્ર અનુભવ	૮૮૮
જામિહારમાં ગાંધીજી	૮૯૪
જાગાંધીજીની કુતરની સુસાફરી	૯૦૪

લેખ	પૃષ્ઠ
મારી પંજાબની છેલ્લી સુસાફરી	૯૨૯
જાપંજાબમાં ગાંધીજી ૯૪૪, ૯૮૬, ૧૦૦૦	૯૪૪, ૯૮૬, ૧૦૦૦
જામધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી	૯૫૪, ૯૭૩
જાવિચારમય જીવન	૯૬૫
મારી ઓરિસ્સાની સુસાફરી	૯૭૭
જાગુજરાતના અનુભવો	૧૦૧૭
જાગાંધીજી ગુજરાતમાં ૧૦૨૭, ૧૦૪૨, ૧૦૫૩	૧૦૨૭, ૧૦૪૨, ૧૦૫૩
જાપાંચસેમો મજલો !	૧૦૭૬
જાકુતરમાં સુસાફરી	૧૦૯૫
જાસીમલામાં ગાંધીજી	૧૧૧૧
જાગાંધીજીની મનોદશા	૧૧૩૧
જાઆસામના અનુભવ	૧૩૨૫
જાકલકતાના કડવા અનુભવ	૧૩૬૩
જામહારાષ્ટ્રની યાત્રા	૧૧૦૬
જાકટાયેલી તોષા	૧૧૪૭
જામદ્રાસી	૧૪૦૦
જામદ્રાસીમાં ગુજરાતી	૧૪૦૧

૨૧. મ્યુનિસિપાલિટી

જાએમરે જંગલિત—૧	૫૮૩
જામહેમદાવાદનું બાપજી	૬૨૨
જાજાગેડા જીલ્લામાં ગાંધીજી	૬૩૩
જાકુતરની સંકટામલ	૬૬૧
જાગાંધીજી ગુજરાતમાં	૧૦૪૨
જાકુતરમાં સુસાફરી	૧૦૯૫
જાકટલા પાણીમાં ?	૧૪૯૪
જામ્યુનિસિપાલિટીઓ પર ધાડ	૧૬૬૨
જામાફ સુરતમાં બાપજી	૧૭૯૬
જાઅમદાવાદ સુરતની કસોટી	૧૮૫૯

જાજાનનાં સ્થળો	૧૦૪
જાઅનુકરણીય મહેલ	૧૨૬૦
જાચીરાળા-પેરાળા	૧૫૪૬
જાકોકાનું પાણી	૧૭૩૨
જાઅમદાવાદ, નડિયાદ ને સુરત	૧૭૭૪
જાઅમદાવાદ અને સુરતના મહેરીઓને	૧૮૪૯
જાઅમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી	૧૮૮૩

૨૨. મહાસભા

લેખ	પૃષ્ઠ
કૌઝિસ	૧૪૯
કૌઝિસનું સ્થાન	૪૨૧
કલકત્તા કૌઝિસ	૪૮૮
કલકત્તા કૌઝિસનાં ભાષણ	૪૯૦
નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ	૭૬૬
નાગપુર મહાસભા	૭૮૧
સ્વરાજનું આતમહત્ત	૭૮૬
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
મહાસભાનું અંધારણ	૯૨૮, ૯૪૦
મહાસભાસમિતિઓ	૧૨૬૬
મહાસભાસમિતિની બેઠક	૧૨૬૮
મહાસભાની તૈયારી	૧૩૨૨
આવતી મહાસભા	૧૬૧૬
આવતી મહાસભા	૧૬૬૩
અમદાવાદ મહાસભાનાં ભાષણ	૧૭૧૧
ચાલતા ક્રમ	૧૭૭૨
પરિશિષ્ટ ૩	૧૯૪૩
કોણુ બેઠકાન શકે ?	૧૦૮૮
સભાસદનો ધર્મ	૧૧૧૮

લેખ	પૃષ્ઠ
સાચોસેવાભાવ	૧૨૧૪
એક શંકા	૧૨૪૬
બેઠકા ક્યાં ઉતારવા ?	૧૩૬૯
ખાવાની સગવડ	"
કેટલાની ગોઠવણ ?	"
પ્રદર્શન	૧૩૭૦
સ્વયંસેવકો	"
પ્રેક્ષકોની સગવડ	૧૪૫૩
પારસી સ્વયંસેવકો	૧૪૫૪
મહાસભાના પ્રેક્ષકો	૧૫૦૫
હિન્દુસ્તાની	૧૫૪૩
દેશી રાજ્યો	૧૫૬૮
મહાસભાનાં નૂતન અંગ	૧૫૬૯
પ્રમુખ વિના શું કરીશું ?	૧૬૬૪
મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ	૧૬૬૬
કારોબારી સમિતિ	૧૬૮૪
શિયાળો	"
મહાસભાના અંધબક્ત	
ન થઈએ	૧૯૦૪

૨૩. સ્વરાજ—સિદ્ધાન્ત

જનાશિકમાં ગાંધીજી	૬૪૨	જવડતાલની યાત્રા	૮૧૭
સ્વરાજની શરતો અને અસ્પૃશ્યતા	૬૭૦	‘એક હાલું બસ થાય’	૮૪૨
ઈન્ડિયાબુલ્ડ	૭૦૬	સત્યાગ્રહ સંજ્ઞા	૯૨૫
અન્યત્રે વિશે વધુ વિચાર	૭૨૧	વિચારમય જીવન	૯૬૫
કલકત્તાનું ભાષણ	૭૪૬	ફવળી પાછા પાલખાણુ	૧૧૭૫
સુતરને તાંતબે સ્વરાજ	૮૦૧	જાએક મહત્વનો પ્રસંગ	૧૧૯૪

નવલક્રમચિહ્ન:

૧૦૪૬

લેખ	પૃષ્ઠ
મરણીય	૧૨૯૪
સ્વરાજની વ્યાખ્યા	૧૩૦૦
૬૪૫ પ્રશ્નો	૧૫૦૫
૬ વિરોધાભાસ	૧૫૫૨
સુખમાં દુઃખ	૧૭૫૮
લડતરું મંદાણ	૧૭૮૨
સ્વરાજની શરતો	૧૮૧૧

લેખ	પૃષ્ઠ
૬ મેહુદો ચિતાર	૧૯૩૬
સ્વરાજ હામર પણ આપે	
એમ નથી	૧૦૭૫
રામરાજ્યનો અર્થ	૧૦૦૦
મને ઠપકો	૧૨૨૬
મરણ્યાત સ્વીકાર	૧૪૪૯

૨૪. વસાહતો

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૬
ગ્રીજની લડતરું રકસ્ય	૧૯
વાઇસરાયનું ભાષણ	૨૫
ફ્રાન્સવાસના એશિયાવાસી	૪૫
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૦૭
ગ્રીજ	૧૦૯
૬ પરદેશમાં હિન્દીઓ	૧૪૨

૬ પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રબળ વિરોધ	૧૬૦
૬ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી	૧૬૭
પંજાબનો પત્ર (૧૦)	૨૨૨
૬ પરદેશમાં વસતા હિન્દીઓ	૨૮૬
પૂર્વ આફ્રિકા	૧૪૧૫, ૧૪૫૨
રંગદેવ	૧૪૫૧

૨૫. ધર્મનીતિ અથવા નીતિધર્મ

હવવાસ અને પ્રાર્થના	૭૬
પંજાબનો પત્ર (૨)	૧૧૦
પંજાબનો પત્ર (૩)	૧૧૫
પંજાબનો પત્ર (૪)	૧૨૦
પૃથ્વી ઉતર્યા	૧૬૦
૬ લોકમાન્ય તિલકનો પત્ર	૨૦૪
૬ સત્યાગ્રહનું અહવારિયું	૨૬૧
૬ સત્યાગ્રહ સમાહ-ચોડાક વિચારો	૨૬૪
મે કાગળો	૨૭૦
મજૂરોનું કલ્યાણ	૨૮૮
સત્ય અને ખિલાફત	૫૧૫
૬ એકાંતની વાત	૫૬૨

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી	૬૬૦
૧૧ કારીમાં ગાંધીજી	૬૯૦
વૈષ્ણવો અને અન્યજન	૭૦૯
અન્યજનો વિષે વધુ વિચાર	૭૨૧
૬ વિદ્યાર્થી જગતમાં સંસ્થા	૭૨૪
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
સત્યાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫
વિચારમય જીવન	૯૬૫
નવસારીના પારસીઓ આમળ	૧૦૩૭
બાળવું શાને ?	૧૨૩૭
મરણીય	૧૨૬૪
ધર્મ કે અધર્મ ?	૧૩૯૭

૨૦૫૦

વિષયવાર

લેખ	પૃષ્ઠ
બહેનોને	૧૪૧૨
હિન્દુધર્મ	૧૪૨૩
હુકમિની ચોટા	૧૪૫૮
આચાર્યાવાદ	૧૪૭૨
બક્ષાચર્મ કેમ પળાય ?	૧૫૨૯
સલાઘેટલે શું ?	૧૫૬૦
ડોળાળ કેને કહેવી ?	૧૫૬૫
દયાધર્મ	૧૫૮૬
ફનીલિખળ	૧૫૯૬

લેખ	પૃષ્ઠ
સમયતા	૧૬૭૧
ફૂપડતીનું કારણ	૧૪૫૪
સ્વદેશી અને બક્ષાચર્મ	૧૫૦૦
રામ અને રતીમ નામ	૧૫૦૨
એક સલાહકાર	૧૫૩૦
નિર્જયતાની આવશ્યકતા	૧૭૩૩
પશુ પુરુષનું શું ?	૧૭૩૫
મરણની તૈયારી	"
શરીરસંપત્ત	૧૮૨૦

૨૬. હિન્દુ ધર્મ

પંજબનો પત્ર (૧૩)	૨૩૩
જ્ઞાનિનિકેતનમાં એક સમાહ	૫૦૮
પ્રકારમાં ગાંધીજી	૫૬૮
મસકારાજીયાત્રા ૧૯૧૭, ૧૯૧૫, ૧૯૧૬, ૧૯૨૨	
વૈષ્ણવો પ્રત્યે	૬૮૭
વૈષ્ણવો અને અન્યજન	૭૦૬
ફલજીવ્યવસ્થા	૭૧૨
જીનાગપુરના અન્યજનો આગળ	૭૭૫
જવડતાલની યાત્રા	૮૧૭
વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
સનાતની હિન્દુ ઘેટલે ?	૮૬૫
ગારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી	૯૭૭

અન્યજન પરિષદ	૯૬૫
જીજ્ઞાસાતમાં ગાંધીજી ૧૦૨૭, ૧૦૪૨	
વૈષ્ણવો પ્રત્યે	૧૨૦૬
અસ્પૃશ્યતા વિ. રાષ્ટ્રીયતા	૧૩૦૧
હિન્દુધર્મ	૧૪૨૨
માતા આગળ થતી હિંસા	૫૫
ધર્મસંકેત પૂર છત	૬૭
ભવાનાં સ્થળો	૧૦૪
હાથીકેશ	૧૪૧૭
ધર્મને નામે ઘાડ	૧૪૩૬
ગીતામાં રંગીયો	૧૪૮૭

૨૭. ગૌરક્ષા

મૌલાના અબદુલ ગારી સાહેબ	૪૧
ગૌરક્ષા	૧૨૩, ૪૨૫
પંજબનો પત્ર (૫)	૧૨૬
કલકત્તાનું બાપજી	૭૪૬
ચત્રને તાંતજી સ્વરાજ	૮૦૧

વડતાલનું વ્યાખ્યાન	૮૨૪
સનાતની હિન્દુ ઘેટલે ?	૮૬૫
અન્યજન પરિષદ	૯૬૫
કેટલીક શંકાઓ	૧૦૧૩
હિન્દુમુસલમાન	૧૨૭૪

લેખ	પૃષ્ઠ
હિન્દુધર્મ	૧૪૨૩
હિન્દુસમાજમાન	૧૪૭૪

લેખ	પૃષ્ઠ
સ્વદેશી વિ. ખાલો	૧૮૭૮

૨૮. 'નવજીવન'

અમારી ઉદ્દેશ	૧
લેખકને	૬૩
'નવજીવન'ની સ્થિતિ	૨૪૧
સંચાલકને	૨૮૫
'નવજીવન' કેમ ચલાવાય ?	૩૭૭
'નવજીવન'નું નવું વર્ષ	૪૬૫
'નવજીવન'નો તરજુમો	૪૬૯
'નવજીવન'ની જામીનગરી	૨૦
જાહેરખબરો કેમ ન લેવી ?	૪૪
જાણિક અને રચાયો	૫૩

નવજીવન—કલમ	૫૪
'નવજીવન'ની ઉપર વાદળ	૭૩
જાગીરનામાંથી મુક્તિ	૮૦
'નવજીવન'ની ભાષા	૭૪૩
ભાષા અને વિચાર	૯૯૪
'નવજીવન'માં જુલો	૧૬૮૩
ધર્મ કરતાં ધાડ	૧૭૦૭
'નવજીવન'નો વિરોધ	૧૮૧૯
'નવજીવન'નો બહિષ્કાર	૧૮૬૮
નથી	૧૮૬૮

૨૯. ખેડૂત અને મજૂરો

જગતનો વાત (૧)	૬૧
" (૨)	૭૧
" (૩)	૮૪
" (૪)	૯૮
મજૂરોની સ્થિતિ	૨૧૭
મજૂરોનું મહાજન	૨૩૮
મજૂરોનું કલ્યાણ	૨૮૮
અમદાવાદના મીલમાલિકો અને	
કામદારો	૩૧૭
અમદાવાદમાં મીલમાલિકો અને	
કામદારો	૩૩૨
કામદારોની સભામાં ભાષણ	૩૪૫

જાવિધાર્થી જગતમાં સંજોભ	૭૨૪
જાગીદારોની ઉત્તરની મુસાફરી	૯૦૪
જાગીદારોમાં ગાંધીજી	૯૪૪
ફોનનીતિ	૧૦૦૪
જાગીદારો જુલુસાતમાં	૧૦૨૭
મજૂરોને દુષ્કો	૧૧૬૨
ફોનનીતિ વાલી	૧૧૬૮
ફોનની ભરવાડ	૧૨૨૨
પારમાર્થિક હડતાળ	૧૩૫૬
મજૂરો વચ્ચે ગાંધીજી	૧૪૭૦
કામદારોને	૧૪૮૩
મજૂર બંદનો	૬૭

૩૦. સ્ત્રીઓ

લેખ	પૃષ્ઠ
દાહોદનાં ભાષણો	૨૨
બહેનો પ્રત્યે	૩૭
બહેનો પ્રત્યે	૪૬
વિધવાનો બળાપો	૭૮
પંચબતી પત્ર (૧૨)	૨૨૬
વિધવાનો શાપ	૩૦૪
વિધવા વિશે વધુ વિચાર	૩૨૦
સ્ત્રીઓની કલ્યાણ	૩૮૬
સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૫૧૭
કાકેરમાં ગાંધીજી	૫૮૮
અમદાવાદની સ્ત્રીસભા	૬૦૮
ભરચનું વ્યાખ્યાન	૬૩૬
મહારાષ્ટ્રવાના ૬૪૭, ૬૬૫, ૬૭૬, ૬૮૨	
બહેનોને ૬૮૧, ૧૪૧૨	
બેંગ્લોરની સ્ત્રીઓ આગળ ૬૮૫	
મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી ૭૩૨	
રાવજપિંડીની બહેનો ૮૬૨	
મ.રી પંચબતી છેલ્લી મુસાફરી ૮૨૬	
ગાંધીજી ગુજરાતમાં ૧૦૫૩	
૬ અંગ્રેજી વિદ્યા અને રવિબાહુ ૧૧૫૭	

૩૧. સામાજિક

લેખ	પૃષ્ઠ
વિધવાનો બળાપો	૭૮
સેવાધર્મ	૮૪
બાળવંદ	૧૫૫
વિધવાનો શાપ	૩૦૪
તથા પ્રસંગે	૩૦૬

લેખ	પૃષ્ઠ
બહેનો પ્રત્યે	૧૧૬૦
સ્વદેશીમાં વિધ્નો	૧૪૦૮
મુખ્ય શું કરશે ?	૧૪૩૬
સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૧૬૮૮
ગુજરાતની બહેનો	૧૭૨૮
સ્ત્રીઓમાં જગૃતિ	૭૪૪
બહેનોને અરજી	૮૪૧
બહેનોનું બલિદાન	૧૧૫૧
ધન્ય એ ધર્મપત્નીને !	૧૩૮૫
સ્ત્રીઓની ઉપર પણ ચડાઇ	૧૪૫૫
ધન્ય એ સ્ત્રીને !	૧૬૭૮
મારસી બહેનો	”
વીરમાતા	૧૭૨૫
બીજો દાખલો	”
સ્ત્રીઓનો ભાગ	૧૭૨૬
નિર્મયતાની આવશ્યકતા	૧૭૩૩
પણ પુરુષનું શું ?	૧૭૩૫
મારી આશો	”
પૂનાની બહાદુરી	૧૭૬૫
અમદાવાદની સ્વયંસેવિકાઓ	૧૮૬૮

લેખ	પૃષ્ઠ
વિધવા વિશે વધુ વિચાર	૩૨૦
લક્ષ્મી વરવેણા	૩૩૪
ફલ્ગુવ્યવસ્થા	૭૧૨
નાગપુરના અનન્યજી આગળ	૭૭૫
સનાતની હિન્દુ એટલે ?	૮૬૫

અનુક્રમિકા:

૧૦૫૩

લેખ	પૃષ્ઠ
હિન્દુધર્મ	૧૪૨૩
દેવારીઓની નોંધણી પ્રત્યે કરવું પડે	
સ્થાનસંધારો	૭૫
મહેતાઓની વિદ્યાબજાર	૯૭

લેખ	પૃષ્ઠ
ટુનરીઓ	૧૦૬
નોંધણીની સ્થિતિ કેમ સુધરે ?	૩૪૫
પવિત્રતાની હાલ	૧૧૨૪
કળેશ	૧૧૨૬

૩૨. સાહિત્ય અને ભાષા

લેખકોને વિનંતિ	૬૩
'ગાંધી'નો અર્થ	૨૬૬
ગરબમાંથી દૈનિક સાહિત્યનો વિચાર	૨૬૮
'નવજીવન' કેમ ચલાવાય ?	૩૭૪
કલકત્તાનું ભાષણ	૭૪૬
જાનગણની બચાવ	૮૪૬
કલકત્તા મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા	૮૮૨
પારસીઓ વિષે વધુ	૯૫૨
એક પારસી બહેનનું ઇનામ	૧૦૩૪

નવસારીના પારસીઓ આગળ	૧૦૩૭
આસામના અનુભવ (૧-૨)	૧૩૨૫
સમગ્રણ વિ. અક્ષરગાન	૧૪૯૬
'અમારી મુસીબત તમને ખબર ન પડે'	૮૧
રાષ્ટ્રીય ભાષા	૭૪૪
પારસી બહેનોને	૧૩૦૯
ફિઝદાલતોમાં હિન્દુસ્તાની	૧૪૬૯
ફિઝદાલતોની	૧૫૪૩

૩૩. વ્યક્તિવિષયક

મોહાના અખટલ બારી સાહેબ	૪૧
ગુજરાતની ભેટ	૮૬
પંખબનો પત્ર (૨)	૧૧૩
પંખબનો પત્ર (૪)	૧૧૦
પંખબનો પત્ર (૬)	૨૦૫
ત્રણ પ્રશ્નો	૩૦૬
લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ	૪૧૬
મદ્રાસ હલાકાતની મુસાફરી	૪૫૯
૧૯૧૧ નિર્નયનમાં એક સમીક્ષક	૫૦૬
૧૯૧૧માં ગાંધીજી	૬૯૦
૧૯૧૨માં ગાંધીજી	૭૨૨
સાક્ષર નરસિંહરાવ પ્રત્યે	૭૫૨

૧૯૧૨માં અન્યને આગળ	૭૭૫
આદ્યાર્થકર પટવર્ધન	૭૯૬
૧૯૧૩માંની યાત્રા	૮૧૭
કેટલાક પ્રશ્નો	૮૩૧
ફિઝદાલતો અને સૈદ્ધાંતિક	૮૪૫
૧૯૧૪માં ગાંધીજી	૮૬૪
ગાંધીજીની ઉત્તરની મુસાફરી	૯૦૪
મારી પંખબની છેલી મુસાફરી	૯૨૯
૧૯૧૫માં ગાંધીજી	૯૭૩
મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી	૯૭૭
મજબૂતો ઠપકો	૧૧૬૨
ફિઝદાલતોની વધી	૧૧૬૮

કેષ	પૃષ્ઠ
કુમારો કંભ	૧૨૪૮
પૂજનો અધિકાર	૧૨૮૦
કુમુતલમાન ભાષ્યો	૧૩૯૦
કુમલી ભાષ્યો અદાલતમાં	૧૪૪૧
દયાવર્મ	૧૫૬૮
મરહુમ શેઠ દાકિદ મહમદ	૨૨
મિસિસ બેસન્ટ ઘણું જીવો ! ૭૩	
મિસિસ બેસન્ટનું અપમાન ૨૩૬	

કેષ	પૃષ્ઠ
અ.સૌ. સરલાદેવી ચોધરાણી ૨૩૬	
સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું	
આગમન ૨૪૩, ૨૬૦	
પાંખળનો પેગામ ૨૪૪	
લોકમાન્યની તખ્તપત ૪૧૫	
પારસી રસ્તમજીની સખાવત ૭૪૫	
બોબો ભગત મોચી હતા ! ૧૨૬૩	
અમારી રીંચ ૧૩૦૬	

૩૪. પરચુરણ

શુદ્ધ પ્રેમની નિશાની	૬૪
ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ	૯૪
કાઠીયાવાડી વિવેક	૨૮૧
જલિયાંવાલા બાગ રમારક અને	
લોકજાગૃતિ	૨૯૭
સરહદ પર સ્ત્રીપુરુષનાં હરણ	૩૦૦
ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ ૨૦૩, ૩૧૬, ૩૨૫,	
૪૧૬	
બૂરી મૂઠી	૩૬૪, ૩૭૦
શાન્તિનિકેતન	૩૯૧
જ્ઞાનમંડનું ગાંડપણ	૨૯૨
એક ચર્ચાપત્ર	૪૦૧
કુમહાબરીનું ખુન	૪૧૪
કુલોકસત્તા અને શુંડમત્તા	૪૭૬
ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ	૫૦૩
કુતાલીમની જરૂર	૫૬૦
નિર્દોષ બૂલ	૫૯૪
લૂંટ અને ચોરી	૮૧૨

શીખ વતશુન	૯૧૧
†શરા શીખોને	૯૨૦
કુસરહદ પરના ભાષ્યો	૧૦૪૮
અન્યાયની અસહિષ્ણુતા	૬૩
સ્વદેશી ખાંડ	”
ધેલું ખરચ	૮૮
દુઃખીને દિવાસો	૯૮
એક મુદર નમૂનો	૩૪૪
માતર તાલુકામાં લૂંટ	૩૪૫
રેલમાં થતી ચોરીઓ	૪૯૦
નિથલ અને રીંચમ	૫૦૬
‘ઝરિયાના વંશનો’	૮૩૦
‘પોતા વરઘરોવા માયો છો’ ૧૨૨૬	
અલી ભાષ્યો પર આલેખ ૧૨૪૧	
ચેર લૂંટારોનો ભય	૧૨૬૧
રેલમાં ચોરી	”
કુડી લોકો	૧૫૪૬
માફ અમાન	૧૬૨૧

અનુક્રમણિકા:

૨૦૫૫

કેળ

પૃષ્ઠ

ધારાળા, મરાઠીઆ વગેરે

ભાષાઓને

૧૬૨૬

કેળ

પૃષ્ઠ

મેળીલાલ લેખવત અને

ભીલો

૧૪૮૬

કેળગતી અપવિત્રતા

૧૮૦૩

સુધારો

અનુક્રમણિકામાં ૫. ૧૪૮૫ થી ૧૫૦૦ સુધીનાં પાનાને બદલે ૧૪૮૫ થી ૨૦૦૦ વાંચવાં.

ન વ જી વ ન

નું તંત્રીપદ

મહાત્મા ગાંધીજીએ

ફરી હાથ લીધું છે

દર અઠવાળિયે પોતે જ નવજીવન સંજો છે તેમા આલૂ (વેપરો)
ઉપરનાં લખાણો ઉપરાંત સમય મળ્યે પોતાના

જેલના અનુભવ તથા આત્મકથા લખાણ.

દર ગુરુવારે નવજીવનના વધારા

આપવામાં આવે છે જેમાં ગાંધીજીએ જેલમાં લખેલ

૬૦ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

હપ્તે હપ્તે આપવામાં આવે છે. પાંચ પૈસે ૭૫૬ નકલ મેલવાપર ખરીદો

અમર વાર્ષિક લિવાજમ રૂ. ૪-૦-૦, વધારાની કિંમતી રૂ. ૨-૦-૦

બરી ગ્રાહક થાઓ.

ન વ જી વ ન કાર્યાલય અમદાવાદ

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

૧૯૫૪

હિન્દ રવશર્મા (પ્રમાણભૂત આગતિ; ખાદીનું પૂઠું)	૦-૬-૬
આશ્રમ ભજનાવલિ (બીજી આગતિ-અરધી કિંમત)	૦-૬-૦
શરત બાલુની ત્રણ વાર્તાઓ (અનુવાદક: શ્રી મહાદેવ દેસાઈ)	૦-૧૨-૦
મોટી ખહેન (નાની-મોટી ચાલણુગાડી પછીનું પાઠ્ય પુસ્તક)	૦-૮-૦
દશરુદ્ધ ખંડિદાન (બીજી આગતિ-અરધી કિંમત)	૦-૩-૦
ગાંધીજીની જીવ્યાની (હંટર કમિટી સાથેના 'ભવ્ય ધાર્મિક સંવાદ')	૦-૩-૦
સર્વોદય ('અનુદિપ્ત લારક' પરથી ગાંધીજીએ લખેલો નાનો ગ્રંથ)	૦-૨-૦
જેલ ડાયરી (બીજી આગતિ : શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની છબિ સાથે)	૦-૮-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (અધ્યાપક કાલેલકર)	૦-૧૨-૦
સીતાહરણ (રામાયણની કથાનો પૂર્વાર્ધ)	૦-૧૨-૦
લોકમાન્યને શ્રદ્ધાંજલિ (બીજી આગતિ)	૦-૫-૦
હિન્દ કેમ પાપમાલ થયું ? (શ્રી. નરહરિ પરીખ)	૦-૮-૦
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળા)	૦-૧૨-૦
યુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૮-૦
કમ્બુ ખિસ્ત	૦-૬-૦
સાહુબાનંદ સ્વામી અથવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય	૦-૧૧-૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીના બ્યાખ્યાનો)	૦-૬-૦
સ્વદેશ (એક નાનકડી ફ્રેન્ચ વાર્તા)	૦-૩-૦
લોકમાન્ય કો શ્રદ્ધાંજલિ (હિન્દી)	૦-૮-૦
જીવન કા સર્વસ્વ (હિન્દી)	૦-૧૨-૦
Young India (યં. ઇ. ના ગાંધીજીના લેખો)	૪-૦-૦

જો બધાં પુસ્તકો પર ટપાલ અગર પારસલ ખસ્ય મંજાવનારે જુદું

મજબૂત છે.

શુદ્ધ અને પ્રકાશક: ચેલ્મીલાલ જીમનલાલ જૂન્ય, નવજીવન શુદ્ધિકાલ્ય અમદાવાદ.

હિંદુ સ્વામીજી

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષર
ખાદીનું પૂઠું ૨-૮
કાગળનું પૂઠું ૧-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ફરેકનું ૦ ૮ ૦ ૦૦૬

કાલેલકરના લેખો

અધ્યાપક શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરના
લેખોનો સંગ્રહ રૂબરૂ ૭૫૦ પ્રજા પાક પૂઠું
કિં. રૂ. ૩.

અચલાયતન

મવિવર ગવિનંદન ધ હાકેનના
નારકનો અનુવાદ. અનુવાદ
શ્રી. મિતિધારી કે. પ. ના
પ્રજા ૧૬૦ કિમલ ૦૦ નાના

વિરાજવહુ

ગુહ્યજ્ઞાનની કથા શરતભાણના બંગાળી ઉપરથી અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેશમુખ
કિ. ૦-૧૦-૮.

ન વ જ વ ન   પ્ર કા શ ન   મ ન્દિ ર :   અ મ દા વા દ

